

u/1-6

sociologický časopis

1

ROČNÍK 19

1983

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

70 let Gustáva Husáka. Životní jubileum generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky ● Úvodem k monotematickému číslu o dělnické třídě ● Kontexty sociálně ekonomických přeměn dělnické třídy ● Vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a sociální určitost jejího subjektu ● Za leninská východiska v ideologickém boji o úlohu dělnické třídy

● Formování beztřídní struktury a místo dělnické třídy v sovětské společnosti ● Rozvoj sociálně politické aktivity dělníků v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti ● Aktuální problémy zkoumání rozvoje dělnické třídy v NDR ● Mobilitní aspekty reprodukce a rozvoje dělnické třídy ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

2. 60. c

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Soziologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

1

Vedoucí redaktor:
doc. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
doc. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jiřská 1;
tel.: 24 93 91—5; 1. 277, 333

Obsah č. 1/1983

70 let Gustáva Husáka. Životní jubileum generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky	1
Úvodem k monotematickému číslu o dělnické třídě	3
Huláková M.: Kontexty sociálně ekonomických přeměn dělnické třídy	4

STATI

Hrůza I.: Vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a sociální určitost jejího subjektu	11
Formánek M.: Za leninská východiska v ideologickém boji o úlohu dělnické třídy	24
Gordon L. A. — Klopov E. V.: Formování beztržní struktury a místo dělnické třídy v sovětské společnosti	39
Zich F.: Rozvoj sociálně politické aktivity dělníků v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti	50
Lötsch M. — Morgenstern W.: Aktuální problémy zkoumání rozvoje dělnické třídy v NDR	62
Večerník J.: Mobilitní aspekty reprodukce a rozvoje dělnické třídy	71

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Hartl J.: K otázkám kolektivismu dělnické třídy	84
Šanderová J.: Účast průmyslových dělníků na řízení výroby: některé vlivy a souvislosti	98

RECENZE

Štefaňák M.: Významné dílo pro současnost i budoucnost: Razvitije rabočego klasa v socialističeskom obščestve	110
Huláková M.: F. Zich, Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života	113
Sak P.: Social'nyj oblik rabočej molodeži	116
Šandera J.: Sociologija socialističeskogo proizvodstvennogo kolektiva	117

ZPRÁVY A INFORMACE

Kuchařová V.: Výzkumy dělníků v československé sociologii	121
Macháček L.: Robotnícky původ v sociologickém výskume mládeže	127
Kravarová N.: Hlavní rysy vývoje hnutí brigád socialistické práce v Československu	132
Matějovský A. — Vlášil J.: Z činnosti problémových komisí mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí	136
Udělení cen ČSAV	139
Z obsahu č. 1/1983 časopisu SOCIOLOGIA	141
Z obsahu č. 1/1983 časopisu OBŠČESTVENNYJE NAUKI	141
Z obsahu č. 1/1983 časopisu SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI	141

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XIX

1983

Redakční rada:

Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Eva Bártová (výkonná redaktorka), Jaroslava Bauerová, Vlastislav Bauch, Vladimír Dubský, Blanka Filipcová, Marie Huláková, František Charvát, Karel Kára, Jaroslav Kohout, František Kutta, Jiří Linhart, Antonín Matějovský, Přemysl Maydl, Jan Sedláček, Miroslav Štráchal, Věra Urbanová, Antonín Vaněk, František Zich

Adresa redakce: 110 00 Praha 1-Staré Město, Jilská 1. Telefon 249391—5, l. 277, 333

ÚVODNÍKY

Huláková M.: Kontexty sociálně ekonomických přeměn dělnické třídy . . .	1	4
Charvát F. — Kohout J.: Nad X. světovým sociologickým kongresem . . .	2	145
70 let Gustáva Husáka. Životní jubileum generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky . . .	1	1
Úvodem k monotematickému číslu o dělnické třídě . . .	1	3
Za Radovanem Richtou . . .	5	465

STATI

Alijevová D.: K hodnotení vývoja súčasnej nemarxistickej sociológie . . .	3	303
Bauerová J. — Jančovičová J.: Postavení žen a rodin v ČSSR . . .	2	225
Bliznakov P.: Sociologie a ekonomika . . .	4	388
Cech V.: Průmyslová sociologie a průmyslové inženýrství . . .	5	494
Cechák V.: Několik poznámek k vzájemnému vztahu teorie a empirické obsažnosti v sociologickém poznání . . .	2	206
Demčák M.: K otázkám volby povolania . . .	4	422
Dráb. Z. — Pernica V.: K úloze sociálního projektování . . .	6	610
Filipcová B. — Linhart J. — Vitečková J.: Sociologie volného času v Čes- koslovensku . . .	2	238
Filípec J.: K některým podnětům Marxova díla pro výzkum způsobu života . . .	6	577
Formánek M.: Politická kultura současného vědeckého pracovníka . . .	4	369
Formánek M.: Za leninská východiska v ideologickém boji o úlohu dělnické třídy . . .	1	24
Gordon L. A. — Klopov E. V.: Formování beztržní struktury a místo děl- nické třídy v sovětské společnosti . . .	1	39
Gvišiani D. M.: Globální problémy současnosti ve světle sociologické teorie . . .	2	169
Hlavatý K.: Ke kritice politickovýchovného působení manažerů v kapi- talistických podnicích . . .	5	509
Hrůza I.: Vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a so- ciální určitost jejího subjektu . . .	1	11
Hrzal L.: Marx a revizionisté . . .	3	266
Charvát F.: Dílo Karla Marxe a jeho inspirace pro sociologické poznání . . .	3	257
Charvát F.: Sociální mobilita jako faktor sociální homogenizace. Některé aspekty reprodukčního procesu dělnické třídy a sociální skupiny inteli- gence v průmyslových odvětvích pěti evropských socialistických zemí . . .	2	178
Kohout J.: Řízení sociálního rozvoje pracovního kolektivu . . .	2	218
Kohout J.: Soudobá japonská sociologie . . .	4	436
Krejčí O.: O mocenské rovnováze . . .	6	589
Kutta F.: Nové trendy v plánovitém řízení společenských procesů . . .	5	466
Kutta F. — Illner M.: Systém sociálních ukazatelů a budování informační základy sociálního plánování a prognózování . . .	6	601
Lötsch M. — Morgenstern W.: Aktuální problémy zkoumání rozvoje děl- nické třídy v NDR . . .	1	62
Matějíř P.: K některým aspektům diferenciací životních podmínek v sociál- ně prostorové struktuře ČSSR . . .	4	394
O některých aktuálních úkolech historického materialismu v ČSSR . . .	3	287
Pernica V.: Automatizované systémy řízení a tvorba informačního systému řízení sociálních procesů . . .	5	484
Richta R.: Globální problémy současnosti a rozvoj vědy a techniky . . .	2	160
Rjadovoj A.: Sociální a gnozeologická determinovanost přežitků minulosti . . .	6	634
Růžicka R.: Marx a problematika způsobu života . . .	3	274
Rychtařík K. a kol.: K některým otázkám výzkumu veřejného mínění v so- cialistickém Československu . . .	2	213
Tomek I. — Herzmann J. — Dvořák P.: Objekt a subjekt veřejného mínění z hlediska výzkumné praxe . . .	4	411
Tomšík M.: Sociologická východiska plánování a řízení kádrového, perso- nálního a sociálního rozvoje . . .	5	475
Večerník J.: Mobilitní aspekty reprodukce a rozvoje dělnické třídy . . .	1	71
Večerník J. — Matějíř P.: Rozvoj sociální mobility v socialistických ze- mích. Nová dokumentace a metodika zpracování empirických dat . . .	2	190

<i>Zárecký P.</i> : Úloha potrieb v řízení ekonomického a sociálního rozvoje územně správních celků národními výbory	6	623
<i>Zich F.</i> : Rozvoj sociálně politické aktivity dělníků v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti	1	50

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Machoň L. — Gál F. — Alan J.</i> : Sociální modely — pojem, funkce, metody	5	521
<i>Rehák J. — Loučková I.</i> : Klasické mnohorozměrné škálování (Applikace metody DISTAN)	5	535

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Hartl J.</i> : K otázkám kolektivismu dělnické třídy	1	84
<i>Kuchař P.</i> : Pracovní činnosti studentů vysokých škol	3	326
<i>Lesný I.</i> : Mládež v procesu demografické reprodukce socialistické společnosti	3	316
<i>Reimer P. — Špaňhel J.</i> : Výsledky sociometrického šetření pracovních kolektivů v hornictví	6	646
<i>Šanderová J.</i> : Účast průmyslových dělníků na řízení výroby: některé vlivy a souvislosti	1	98
<i>Znebežánek I.</i> : Srovnání rekordních a standardních důlních kolektivů podle vybraných vlastností	6	653

RECENZE

(V závorce je uvedeno jméno autora recenze)

<i>Afanasjev V. G.</i> : Obščestvo: sistémnost, poznanije i upravlenije (M. Mičaninová)	5	561
Demografie — 24 ročník (I. Lesný)	4	447
<i>Filippov F. R.</i> : Sociologija obrazovanija (A. Nezdobová)	5	564
<i>Havránek F. a kol.</i> : Matematika pro biologické a lékařské vědy (J. Řehák)	4	450
<i>Hronský F.</i> : Teórija životnej úrovne (J. Honcák)	3	336
<i>Hrzal L. — Mešťan P.</i> : „Demokratický socializmus“ v službách antikomunizmu (M. Štefanko)	3	332
<i>Kohout J.</i> : Řízení pracovních kolektivů (J. Mihalík)	5	555
<i>Kozíkov I. A.</i> : Sootnošenie social'nogo i naučno-těchničeskogo progressa v sovremennuju epochu (J. Houška)	5	556
Matematika v sociologii. Modelirovanije i obrabotka informacii (J. Řehák)	6	661
<i>Mihalík J.</i> : Práca a sociálny rozvoj v 7. päťročnici (F. Kutta)	6	659
Nové sovětské práce o sociálním plánování (J. Kohout)	5	558
<i>Pavlu D.</i> : Propagace — kulturně výchovný nástroj socialistické společnosti (J. Linhart)	3	333
<i>Petrovskaja M. M.</i> : SŠA: politika skvoz' prizmu oprosov (O. Landa)	6	663
Razvitije rabočego klassa v socialističeskom obščestve (M. Štefaňák)	1	110
<i>Rogovin V. Z.</i> : Social'naja politika v razvitom socialističeskom obščestve (H. Exnerová)	4	455
Social'nyj oblik rabočej moloděži (P. Sak)	1	116
Sociológia 1982 (O. Mošner)	6	656
Sociologija socialističeskogo proizvodstvennogo kollektiva (J. Šandera)	1	117
Sovremennaja buržuaznaja političeskaja nauka: problemy gosudarstva i demokratii (J. Sedláček)	4	451
<i>Starke K.</i> : Junge Partner (E. Freiová)	6	665
<i>Sysenko V. A.</i> : Ustojčivosť braka. Problemy, faktory, uslovija (J. Haderka)	4	459
<i>Šumbera Z.</i> : Základní otázky efektivity prostředků masové informace a propagandy (J. Filipec)	4	448
<i>Zich F.</i> : Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života	1	113
<i>Żygulski K.</i> : Świato i kultura. Świeta dawne i nowe. Rozważania socjologa (J. Sedláček)	5	568

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Cirbes V — Charvát F. — Kohout J. — Rychtařík K.</i> : Informácia o účasti československej delegácie na X. svetovom sociologickom kongrese	2	253
---	---	-----

<i>Cvrček J.</i> : O práci úseku sociologie v Ústavu silniční a městské dopravy Praha	4	463
<i>Dvořáková I.</i> : Sociologové diskutují o problematice potřeb, zájmů a hodnot	6	669
<i>Formánek M.</i> : Historický materialismus v 80. letech: aktuální problémy a perspektivy vývoje (Diskuse sovětských filozofů)	3	340
<i>Kravarová N.</i> : Hlavní rysy vývoje hnutí brigád socialistické práce v Čes- koslovensku	1	132
<i>Kuchařová V.</i> : Výzkumy dělníků v československé sociologii	1	121
<i>Lišková L.</i> : Automatizované systémy řízení a implementace sociálních plánů	6	667
<i>Macháček L.</i> : Robotnícky pôvod v sociologickom výskume mládeže	1	127
<i>Matějovský A.</i> — <i>Vláčil J.</i> : Z činnosti problémových komisí mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí	1	136
<i>Matouš M.</i> — <i>Blahož J.</i> : XII. světový kongres Mezinárodní asociace politic- kých věd v Rio de Janeiro	3	359
<i>Pernica V.</i> : Práce a sociální rozvoj v 7. pětiletce	3	366
Udělení cen ČSAV	1	139
<i>Vacek L.</i> : Valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV	3	355
<i>Woleková H.</i> : Programové vybavenie pre psychologické a sociologické ana- lýzy	5	574
Zemřel Josef Špaňhel	4	463

PE 4584 / 19. 1983,

Životní jubileum generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky

V lednu tohoto roku se dožívá 70 let Gustáv Husák, člověk, s jehož jménem je spojena cesta z hluboké krize naší společnosti k politické a hospodářské konsolidaci země, k upevnění socialistického zřízení, k posílení jednoty socialistického společenství a proletářského internacionalismu.

G. Husák je nejen politikem, který významně přispěl k progresivnímu vývoji naší společnosti, ale i vysoce erudovaným marxisticko-leninským vědcem, jehož přínos k rozvoji marxisticko-leninské teorie, k teoretickému zpracování problémů národně osvobozeneckého boje našeho lidu i výstavby socialismu je všeobecně znám a přesahuje hranice naší země. Za zásluhy o rozvoj vědy byl v loňském roce vyznamenán Akademií věd SSSR Zlatou medailí K. Marxe.

V souvislosti s významným životním jubileem je pro nás zajímavé povšimnout si, jak schopnost společenskovo vědní analýzy se promítala do jeho teoretické i praktickopolitické práce v průběhu celého života.

Již v době studií na základě osobních zkušeností ze sociografického a sociálně politického rozboru slovenské oblasti Gemer ostře kritizoval podmínky práce ve sklárnách, zejména vykořisťování žen a dětí.

Přispíval svým dílem k rozšiřování fondu poznatků shromažďovaných pokrokovou slovenskou inteligencí, které byly využívány komunistickým tiskem a poslanci jako argumenty při kritice sociálně politických poměrů v předmnichovské republice. Jeho práce metodologicky napomáhaly ke vzniku marxistického sociologického myšlení v období mezi dvěma světovými válkami.

Teoreticky podnětné jsou myšlenky obsažené v analýze sociálně politické situace na Slovensku v letech 1943—1945, v rozboru třídních a politických sil ve Slovenském národním povstání.

Sociologické těžiště jeho knihy *Svědectví o Slovenském národním povstání* je v charakteristice sil, cest a prostředků, jimiž se ubíral národně osvobozenec-ký boj ve své poslední fázi, v analýze vzniku a formování výrazných rysů a východiskových pozic dalších etap osvobození i budování nové společnosti. Pro sociologii je v této práci příkladné pojetí stranickosti a vědeckosti, jak je sám autor vyjádřil: „Snažil jsem se psát o událostech a osobách objektivně; přiznám se však, že o Slovenském národním povstání, o národně osvobozenec-kém boji nedovedu přemýšlet a psát „sine ira et studio“, bez lásky k vlastním lidem a bez nenávisti k nepřítelům, zrádcům a zbabělcům. Tyto události mne vzrušují vždycky, když na ně vzpomínám, když před sebou vidím živé tváře lidí, kteří spřádali nitky této historie, nesli její břemeno na svých bedrech a nasazovali pro ni život.“(1) Poučné je zde i užití metody, která je „kombinací vzpomínek a politického pohledu na povstání a na události, jež mu bezprostředně předcházely a které pak následovaly.“(2)

Sociologicky zajímavé a stále aktuální jsou úvahy o významu teorie pro společenskou praxi, obsažené v seriálu statí *Spory o smysl našich dějin*. G. Hu-

(1) G. Husák: *Svědectví o Slovenském národním povstání*. Praha, Naše vojsko — Svoboda 1974, s. 8—9.

(2) Tamtéž, s. 9.

1669 / 84 p

sák v nich odmítá buržoazní teorii čechoslovakismu i stalinské deformace v pojetí národnostní otázky a zdůrazňuje, že vědeckotechnická revoluce, ohromný rozvoj výrobních sil, přeměny ve společnosti a odraz toho všeho v myšlení lidí, a v neposlední řadě i nasbírané zkušenosti při výstavbě socialistické společnosti — to vše umožňuje a přikazuje rozvíjet marxisticko-leninské učení na dnešní úrovni vývoje lidské společnosti a tomu přiměřeně přizpůsobovat i celou společenskou praxi.

Politicky, ideologicky i sociologicky významný je osobní podíl G. Husáka na překonání celospolečenské krize v letech 1968—1969, na hluboké analýze jejích příčin a na formulaci východisek z této krize, které provedl na plénu ÚV KSČ dne 29. května 1969. Pod jeho vedením bylo dosaženo konsolidace společnosti a na XIV. sjezdu KSČ vytyčen program dalšího budování socialismu, který byl XV. a XVI. sjezdem dále rozpracován. Východiskem tohoto programu bylo uplatňování a prohlubování principů socialismu, koncepce rozvoje vycházející ze zásady proletářského internacionalismu a založená na socialistické alternativě vědeckotechnické revoluce.

Již na XIV. sjezdu KSČ zdůraznil s. G. Husák, že v nových podmínkách vystupují i noví činitelé růstu, „jakými jsou zejména rozvoj vědeckotechnické revoluce, uplatnění moderních metod řízení a vyšší stupeň mezinárodní socialistické integrace“. (3) A ve zprávě XV. sjezdu charakterizoval současnou etapu budování rozvinuté socialistické společnosti jako spojování „*výsledků vědeckotechnické revoluce s novými společenskými vztahy, komplexním řešením politických, sociálně ekonomických, kulturních a ideově výchovných otázek, jež umožňuje uspokojovat stále rostoucí potřeby lidu*“. (4)

Ve své teoretické i prakticko-politické činnosti se G. Husák vždy řídil leninskou myšlenkou, že budování socialismu je založeno na jednotě vědy a revolučního dělnického hnutí. Socialismus „ztělesňuje organické spojení vědeckého řízení, vědeckého přístupu k řešení společenských otázek s rozvojem aktivity a iniciativy pracujících, jejich energie a elánu, jejich talentu, schopností a dovedností“, řekl v projevu u příležitosti 30. výročí vyvrcholení národně osvobozenického boje a osvobození Československa Sovětskou armádou. (5)

Schopnost G. Husáka aktivně rozpoznat aktuální trendy společenského vývoje a při jejich usměrňování tvůrčím způsobem aplikovat poznatky marxismu-leninismu významně přispěla ke konsolidaci naší společnosti a k nastoupení cesty budování rozvinutého socialismu, k zvýšení váhy dělnické třídy, vedené komunistickou stranou, a k upevnění širokého svazku pracujícího lidu Československa.

Důslednou obhajobou zájmů socialismu, přínosem k upevňování jednoty socialistického společenství, k boji za mír a pokrok ve světě právem získal G. Husák vysokou autoritu nejen u československého lidu, ale i v mezinárodním komunistickém a dělnickém hnutí.

K významnému životnímu jubileu soudruhu Gustávu Husákovi, generálnímu tajemníku KSČ a prezidentu Československé socialistické republiky, blahopřejeme a přejeme pevné zdraví i hodně tvůrčích sil při vedení naší strany a státu k etapě rozvinuté socialistické společnosti.

Redakce a redakční rada Sociologického časopisu

(3) XIV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1971, s. 38.

(4) XV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1977, s. 58—59.

(6) G. Husák: *Projevy a stati, srpen 1974 — duben 1976*. Praha, Svoboda 1977, s. 251.

Úvodem k monotematickému číslu o dělnické třídě

Podstatnou součástí výzkumů aktuálních otázek výstavby rozvinuté socialistické společnosti je výzkum dělnické třídy, a to nejen u nás, ale i v ostatních socialistických zemích. Výzkumu dělnické třídy je v souladu se zásadními stranickými dokumenty věnována stále větší pozornost. Poznatky získané v oblasti teoretického a empirického zkoumání umožňují provést určité shrnutí a zhodnocení této tak významné problematiky a formulovat otázky, jímž je třeba věnovat další badatelskou pozornost. To je také smyslem monotematického čísla Sociologického časopisu věnovaného dělnické třídě.

Část statí zde obsažených vychází z hlavního referátu *Vědecký komunismus o zákonitých souvislostech růstu vedoucí úlohy dělnické třídy*, který projednávala mezinárodní konference uspořádaná Vysokou školou politickou ÚV KSČ v květnu roku 1982 a z materiálů pro pracovní zasedání skupiny problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu*, které organizoval Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV v červnu roku 1982.

Redakce považuje vydání tohoto čísla za první krok k systematictějšímu seznamování veřejnosti se záměry, postupem a výsledky bádání, ale také s problémy, s nimiž se sociologický výzkum v této oblasti dosud jen s obtížemi vypořádává. Jde především o další konkretizaci teoreticko-metodologických východisek výzkumu dělnické třídy na základě dosavadních poznatků jednotlivých součástí marxismu-leninismu i dalších společenských věd a na základě pohybu praxe a o prohloubení metod a technik vlastního sociologického výzkumu. Tyto problémy [zejména s důrazem na potřebnou operacionalizaci] je možno řešit pouze v souvislosti s dalším rozvíjením výzkumů a věcných diskusí, do nichž budou vstupovat jak poznatky teoretické, tak poznatky politické a společenské praxe.

Dosavadní zkušenosti ukazují, že jen takováto spolupráce teorie a praxe může přispět k řešení závažných otázek, jako je hlubší osvětlení kvalitativních změn, jimiž naše dělnická třída prochází ve svém materiálním bytí i vědomí. S tím souvisí nutnost konkretizace vymezení tohoto subjektu celkových přeměn sociálně třídní struktury v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti v podmínkách spojování vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu v procesech intenzifikace národního hospodářství a veškerého společenského života.

Vyjasňování uvedených i některých dalších otázek umožní zpřesňovat i sociologické nástroje poznání, zejména pak konceptualizaci výzkumů, formulování hypotéz, operacionalizaci, stanovení adekvátních postupů při verifikaci a přiměřenou explikaci výsledků.

Redakce si vydáním tohoto čísla Sociologického časopisu neklade a nemůže klást za cíl podat vyčerpávající pohled na dělnickou třídu ani na veškeré výsledky, jichž bylo ve výzkumu této významné sociální síly zatím dosaženo. Považuje však za potřebné seznamovat čtenáře s postupem výzkumu, který se rozvíjí zejména v rámci státního plánu základního výzkumu na stranických pracovištích a v rámci Československé akademie věd.

Redakce očekává, že tímto prvním krokem podnítl i širší zájem a soudružskou diskusi, která je podmínkou tvůrčí vědecké práce.

Redakce a redakční rada Sociologického časopisu

Při zkoumání otázek výstavby rozvinuté socialistické společnosti patří přední místo problematice dělnické třídy jako rozhodujícího politického, ekonomického a sociálního činitele. Koncepce tímto směrem orientovaných výzkumů, všechny fáze jejich realizace a analýza výsledků musí respektovat působení všech kontextů, v nichž dělnická třída žije a plní své historické poslání v jednotlivých etapách vývoje socialismu ve vlastní zemi, v rámci světové socialistické soustavy i světa jako celku.

Celosvětový kontext, jehož váha se zvyšuje, je především kontextem třídních zápasů mezi kapitalismem a socialismem, který určuje charakter současné epochy dějin. Ve své podstatě je v nových podmínkách pokračováním boje mezi prací a kapitálem. Jeho charakter je internacionální. Rozhodující úlohu v něm hraje mezinárodní dělnická třída, jejímž předním oddílem je dělnická třída socialistických zemí v čele s komunistickými a dělnickými stranami, čerpajícími vzájemně ze svých revolučních zkušeností, zejména pak ze zkušeností a teoretických zobecnění socialistické výstavby komunistické strany Sovětského svazu v podmínkách třídně rozděleného světa.

Internacionální jednota komunistického a revolučního hnutí vyplývá ze společných zájmů, z praxe, která potvrzuje pravdivost a trvalou platnost učení marxismu-leninismu. Toto učení umožňuje komunistům vidět hlouběji a správněji „podstatu a perspektivy procesů, které se odehrávají ve světě“ [XXVI. sjezd KSSS 1981 : 19] a vyvozovat z toho správné teoretické i praktické závěry, a to pro vlastní země i pro posuzování vývoje a perspektiv kapitalistického světa.

Dosavadní vývoj potvrzuje marxisticko-leninské hodnocení kapitalismu jako společnosti podřízené zákonitosti krizového vývoje, jehož cykly se v období všeobecné krize kapitalismu zrychlují. „Kapitalismus sice ve svém vývoji neustrnul, ale v posledních letech prožívá již třetí hospodářskou depresi“ [XXVI. sjezd KSSS 1981 : 21]. Ta prohlubuje jeho vnitřní ekonomické a sociální rozpory, zejména antagonismus mezi vládnoucími strukturami a masou pracujících, jimž nejsou zabezpečena základní práva. Svědčí o tom mimo jiné i oficiální údaje o nezaměstnanosti a prognózách na první polovinu osmdesátých let (v roce 1983 se předpokládá 31¼ miliónů nezaměstnaných [Observer 1982]). Nezaměstnanost se dotýká především dělnické třídy, ale ohrožuje i pracující v nedělnických povoláních, mládež a starší věkové kategorie.

Potvrzuje se dále, že jednotlivé kapitalistické země procházejí nerovnoměrným vývojem, který dále zvyšuje vnitřní ekonomickou, politickou a sociální nestabilitu kapitalismu jako celku. Samy Spojené státy americké se již nejeví jako představitel nejdynamičtějšího ekonomického činitele.(1) Přes mož-

(1) „V rámci zemí OECD nejsou již Spojené státy hnací silou, jakou byly v poválečném období. O své postavení hnací síly světové ekonomiky se nyní dělí s některými evropskými zeměmi, jako je NSR, a dokonce i Francie, a dále s Japonskem, což má nesmírné důsledky pro světovou ekonomiku. Projevuje se rovněž vzrůstající konkurence s dalšími nečlenskými zeměmi a nově se zprůmyslňujícími zeměmi. Někteří země, jako Brazílie, Jižní Korea, Mexiko, Singapur, Hongkong, Tchaj-wan, se dnes více podílejí na světovém trhu, čímž zvyšují zranitelnost našich zemí, pokud jde o export tradičního zboží, jakož i o import netradičního zboží“, prohlásil například J. J. Salomon, vedoucí oddělení vědní politiky OECD [Science 1981]

nosti, které kapitalistické země dosud mají, ztrácejí hospodářskou dynamiku.(2)

Konečně se potvrzuje, že vnitřní nestabilita kapitalistického světa se promítá do růstu agresivity imperialismu vůči socialistickým státům a zemím, které nastoupily cestu pokrokového vývoje.

Hospodářská diskriminace, politické vydírání až po přímou válečnou hrozbu, vojenské akce a ideologickou válku, jež charakterizují představitele zájmů světového imperialismu, nevyjadřují jeho zdravé sebevědomí a důvěru ve vlastní budoucnost. Nesou v sobě i rozčarování z aplikace vědeckotechnické revoluce, které nejsou, jak se předpokládalo, doprovázeny nepřetržitým růstem blahobytu a tím i vyřešením sociálních problémů. Dočasnost a vnitřní rozpornost konjunktury, která se zdála být počátkem těchto řešení, plně odhalila právě krize sedmdesátých let, jež zachvátila kapitalismus ve světovém měřítku. Identifikace ekonomicko-sociálních a politických problémů kapitalistického světa stále hlouběji ozřejmuje skutečnost, že charakter vlivu vědeckotechnické revoluce na společnost a její přínos pro pracující je závislý v prvé řadě na politickosociálních předpokladech jejího působení. Kapitalistické výrobní poměry mají v sobě zabudovány bariéry funkčního propojení vymožeností vědeckotechnické revoluce s potřebami všeobecného rozvoje člověka. Proto také „brzdí využívání všech plodů vědeckotechnického pokroku v zájmu člověka a společnosti“ [Mirovaja 1979].

Objektivní zhoršování životních podmínek masy pracujících v kapitalistických zemích je provázáno zároveň znevažováním a zpochybňováním politických, sociálních a ekonomických vymožeností dělnické třídy v socialistických zemích. Ve skutečnosti však to jsou právě tyto vymoženosti, které představují pro mezinárodní dělnickou třídu stimul jejich třídních zápasů; dělnická třída socialistických zemí se svými komunistickými a dělnickými stranami je v jejich boji rozhodující oporou. Ekonomická a sociální politika těchto stran je příkladem pro řešení základních životních otázek světové dělnické třídy — zabezpečení práce, sociálních jistot a rovnosti.

Zabezpečení práce a s ní spojené sociální jistoty a sociální rovnost — to jsou nejslabší místa kapitalistického světa. Zároveň je to úběžník všech zápasů mezinárodního dělnického a komunistického hnutí, které se propojuje s bojem za mír, proti válce a za přežití lidstva v celosvětovém měřítku.

Boj za práci, sociální spravedlnost a mír je — stejně jako v minulosti — bojem za hodnoty, které byly pojičkem mezinárodní dělnické třídy od samého počátku. Z tohoto společného zájmu organicky vyrůstal i její internacionalismus. Hodnoty práce, sociální rovnosti a internacionalismu sjednocovaly pracující v boji proti fašismu a válce a sjednocují je ve světovém měřítku — a to ve složitějších podmínkách než v minulosti — i v současném zápase o budoucnost lidstva. Jde o hodnoty vyjadřující objektivní všelidské zájmy. Jejich uskutečňování je spjato s realizací historické role dělnické třídy, která je v současné epoše světového vývoje vykonavatelkou zákonitého chodu dějin.

Další kontext vývoje naší dělnické třídy představuje její příslušnost k dělnické třídě socialistického společenství, o jejíž internacionální svazky se opírá vzájemná spolupráce ostatních pracujících a celých národů.

V současné době je v zemích socialistického světa soustředěno „více než

(2) Podle statistik OSN pokrývaly země západní Evropy a Severní Ameriky 69,4 % nově vyrobené hodnoty; tento podíl klesl v roce 1975 na 54,8 %. Na tomto poklesu (14,6 %) se podílela celá světová ekonomika: 3,2 % Japonsko, 1,6 % třetí svět a 9,6 % Sovětský svaz a země východní Evropy [Science 1981].

200 miliónů dělníků a zaměstnanců. Představuje to více než jednu čtvrtinu počtu všech pracujících světa“ [Razvitije 1982 : 167].

V procesu socialistické výstavby se sociální struktura v jednotlivých zemích socialistického společenství — v souvislosti s rozvojem jejich ekonomik, demokratizací společenského a kulturního života provázenou odstraňováním podstatných rozdílů mezi městem a venkovem, mezi národy a národnostmi a jednotlivými regiony — vyvíjela do značné míry analogicky, tj. pokud jde o podíl dělnické třídy v populaci i o proporce ostatních tříd a sociálních skupin.

Podíl dělnické třídy v populaci činil v SSSR v roce 1981 60,5 %, v Bulharsku v roce 1975 59,4 %, v Maďarsku v roce 1980 58,1 %, v ČSSR v roce 1979 62 %; ve statistikách NDR se uvádí, že podíl všech pracujících v oblasti materiální produkce v národním hospodářství v roce 1978 činil 80,29 % [Razvitije 1982]. V SSSR, Bulharsku a Maďarsku se pohybuje podíl družstevních rolníků a pracujících v zemědělství mezi 14—15 %; v ČSSR činí podíl družstevních rolníků 7,5 %. Pokud jde o podíl inteligence v těchto zemích, pohybuje se od 24 % do 29 % [Razvitije 1982].

Tyto kvantitativní údaje jsou výrazem kvalitativních změn, jejichž dynamika se zrychlila zejména v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti, v němž se prvořadým úkolem stalo intenzivní propojování vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu.

V orientaci na intenzivní cestu rozvoje národního hospodářství se promítají nároky plynoucí z celosvětového kontextu s úkoly, které klade na socialismus jeho postavení ve světě jako předbojovníka světového pokroku, spravedlnosti a míru. To neustále zvyšuje nároky na politicko-organizátorskou a ideologickou práci komunistických a dělnických stran socialistických zemí, na jejich internacionální spolupráci, na zobecňování zkušeností jednotlivých zemí a společný postup i v procesu formování socialistické sociálně třídní struktury, v níž zůstává dělnická třída rozhodujícím činitelem.

Další kvalitativní změny v relativně završených kvantitativních změnách sociálně třídní struktury, která ve svém celku představuje *třetí kontext* vývoje dělnické třídy, jsou úzce spjaty s přeměnou dělnické třídy samé. V podstatě jde o plné rozvinutí jejích sociálně třídních funkcí v oblasti politické, ekonomické a ideologické. Vnitřní dialektika tohoto procesu směřuje k překonání třídních rozdílů vůbec v podmínkách, kdy „rozhodující frontou soutěžení s kapitalismem je ekonomika a hospodářská politika“ [XXVI. sjezd KSSS 1981 : 9] v celosvětovém měřítku. V měřítku socialistického společenství pak jde o prohloubení a zesílení socialistické integrace na bázi intenzivního rozvoje národních ekonomik podle reálných podmínek a možností jednotlivých zemí. Tato orientace plně platí i pro naši společnost. Na XVI. sjezdu KSČ zdůraznil s. Husák, že „zabezpečení cílů vytyčených v sedmé pětiletce vyžaduje daleko důrazněji realizovat dlouhodobou hospodářskou strategii vysoké efektivity výroby a kvality veškeré práce. Jejím základem jsou: převedení ekonomiky na cestu intenzivního rozvoje, efektivní strukturální změny v hospodářství, racionální využívání výrobního potenciálu, vysoká hospodárnost a zhodnocování všech zdrojů, zdokonalování řízení, široký rozvoj iniciativy pracujících, hlubší zapojování do mezinárodní dělby práce“ [Zpráva 1981 : 18].

Do všech uvedených kontextů vstupuje dělnická třída svou aktivní účastí v přetváření světa prostřednictvím své práce a účastí na kvalitativních přeměnách vlastní společnosti: kontexty pak vstupují do konkrétní realizace historického poslání dělnické třídy přes její vědomí. V tomto dialektickém procesu se uskutečňuje její vlastní sebepřeměna.

Nová vývojová etapa, v níž se socialismus rozvíjí na svém vlastním základě, znamená, že se může plně uplatnit dialektika vyjádřená v socialistickém principu, podle něhož každý pracuje podle svých schopností a je odměňován podle vykonané práce. Jeho plné rozvinutí představuje přístupovou cestu k uplatňování komunistického principu „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“. Svým ekonomickým a sociálním postavením je dělnická třída nejhluběji a nejdůsledněji spojena s realitou současné vývojové fáze socialismu a rovněž nejnaléhavěji pocituje potřebu jejího překonání rozvinutím veškerého materiálního i duchovního potenciálu společnosti.

Aktivní účast v naplňování této potřeby v oblasti materiální i duchovní produkce a v politickém vedení ostatních pracujících dále zvyšuje vliv dělnické třídy na sblížování sociálních tříd a skupin a zároveň ji samou vnitřně diferencuje. Dosavadní zkušenosti prokazují rozhodující roli průmyslové části dělnické třídy i váhu, kterou v pracovní i politické aktivitě má sebeprodukce dělnické třídy jako rozhodujícího nositele celospolečenského úsilí o urychlení vědeckotechnického pokroku a zároveň rozhodujícího subjektu prohlubování socialistického charakteru společenských vztahů.

Při zvyšování vědomého úsilí dělnické třídy o dynamizaci rozvoje socialistické společnosti v současných podmínkách má rozhodující úlohu ideologická práce komunistické strany a z ní vycházející činnost vzdělávacích a kulturních institucí a celý systém informací, který prohlubuje úroveň socialistického uvědomění dělnické třídy.

Marxisticko-leninská ideologie působí na její vědomí rozhodujícím způsobem, protože odpovídá jejím objektivním zájmům. Opírá se o její zkušenost z třídních bojů, o životní praxi z období výstavby socialismu, který zabezpečil hodnoty, za něž bojovala, a otevřel perspektivu jejího dalšího rozvoje v rámci vlastní země a socialistického společenství jako celku. Svědčí o tom i údaje získané sociologickým výzkumem.[3]

Další prohlubování socialistického uvědomění a politické aktivity dělnické třídy, s čímž je spojena i její ideově politická odolnost vůči ideologickému působení soudobého imperialismu, je úzce spjata s objasňováním a realizací praktických úkolů ve zcela konkrétních podmínkách současné vývojové etapy naší společnosti. Jde o úkoly, jež plynou z orientace na intenzifikaci národního hospodářství, efektivnost práce na všech úsecích společenského života a prohloubení mezinárodní socialistické integrace. Ve vědomí dělnické třídy jde o další rozvíjení aktivního osvojování si socialistických výrobních vztahů jako základu všech nových společenských vztahů a socialistického způsobu života. Jde tu nejen o aspekt právní, ale zejména o vědomé praktické uplatňování socialistického vztahu k celospolečenskému vlastnictví jako vztahu mezi lidmi. Jeho konkrétním vyjádřením je, „být hospodářem na svém pracovišti“ a podřizovat osobní a skupinové zájmy celospolečenským. Nejde tedy jen o vztahy k věcem, k věcným podmínkám práce, ale o tyto vztahy uplatňované prostřednictvím vztahů mezi lidmi v rámci pracovního kolektivu, řídicí struktury i společenského života.

Ústřední roli zde sehrává kolektivismus dělnické třídy, v němž se prolíná jak její hmotný, tak objektivní politický zájem, a to bezprostřední i dlouhodobý. Je cestou k překonávání bariér nedůsledného pochopení a uplatňování

(3) Například ve výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech* byly zjišťovány i názory na odlišnost postavení dělníka za kapitalismu a socialismu. Z odpovědí vyplývá jednoznačně kladné oceňování socialismu a vymožeností, které dělnické třídě poskytuje, a současně hodnocení kapitalismu jako historicky přežilé a kvalitativně odlišné společnosti [Dělnická 1980: 140–141].

nových společenských vztahů jako vztahů, v nichž se zájem jednotlivce může uskutečnit pouze prostřednictvím zájmu celospolečenského. Kolektivismus jako princip socialismu a praktický výraz jeho humanismu zde znamená, že zájem jednoho se nemůže prosazovat na úkor jiného, že v každé vývojové etapě má jednota individuálních a celospolečenských zájmů konkrétní obsah a podobu podle objektivních i subjektivních podmínek.

Kolektivistické vědomí jako výraz osvojování a prosazování nových výrobních vztahů se utváří a prohlubuje v každodenní práci dělnické třídy. V konkrétní činnosti v oblasti materiální produkce se propojuje zájem jednotlivce a společnosti nejen v daném momentu, ale v delším časovém úseku, v dějinné kontinuitě výstavby socialismu a komunismu. Kolektivistické vědomí dělnické třídy není omezeno hospodářsko-technickými ukazateli konkrétní práce, ačkoli s nimi souvisí. Ve své podstatě znamená překonávání jejich věcné omezenosti společenským vztahem, tedy přesahem k celospolečenskému zájmu, který je zakotven v historickém poslání dělnické třídy. V současné době se projevuje především jako aktivní účast a politická iniciativa dělnické třídy při prosazování intenzifikačních trendů dalšího rozvoje společnosti.

Výsledky sociologických výzkumů i praktické zkušenosti při prosazování intenzifikačních trendů v národním hospodářství ukazují, že aktivita a politická iniciativa dělníků — zcela v souladu se záměry naší strany — směřuje do oblasti práce.

Do popředí zájmu se dostávají kvalitativní ukazatele podmínek práce, a to jak lidských činitelů, tak činitelů věcných. Úsilí směřující k naplnění záměrů strany v současném období provází jak věcná kritika nedostatků, tak hledání vlastních možností podílet se na jejich odstraňování.

Na působení všech kontextů změn dělnické třídy a na jejich charakter má rozhodující vliv postavení dělnické třídy v oblasti materiální produkce, konkrétní práce a její věcné a vztahové podmínky. Oblast práce zůstává určující pro prohlubování socialistického vědomí a utváření praktických postojů dělnické třídy i jejího způsobu života. Vedoucí úloha dělnické třídy se přitom neprosazuje automaticky; předpokládá vedení třídy komunistickou stranou. Objektivní i subjektivní předpoklady, které dělnická třída pro uplatňování své vedoucí role má, se pod vedením komunistické strany propojují a rozvíjejí jako základ prohlubování morální, politické a ideové jednoty celé společnosti.

Plněním úkolů budování rozvinuté socialistické společnosti vstupuje naše dělnická třída jako aktivní historický subjekt po boku dělnické třídy ostatních socialistických zemí do celosvětového kontextu třídního boje, který je zároveň bojem za zájmy všeho lidstva a vlastní sebepřeměnu v dialektice sblížování sociálních tříd a skupin.

Výzkum dělnické třídy jako součást celospolečenského poznávacího procesu, do něhož vchází i sociologické poznání, zahrnuje celý komplex kvalitativních přeměn, jimiž prochází naše společnost, socialistické společenství i svět jako celek. Jeho vědeckým základem je teoreticko-metodologické bohatství všech součástí marxismu-leninismu a dalších společenských věd založené na zobecňování zkušeností z třídních bojů a výstavby socialismu. Tím naše poznání také přispívá k formulování východisek rozhodovacích procesů při uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy, která — jak zdůraznil generální tajemník ÚV KSČ s. G. Husák na XVI. sjezdu strany — představuje mohutný zdroj tvůrčích sil a schopností a její postavení v socialistické společenské výrobě ji předurčuje k tomu, „aby sehrála rozhodující úlohu v procesu sblížování tříd a sociálních skupin, ve sblížování města a vesnice, fyzické a duševní

práce. Jedině dělnická třída je bytostně spjata se společenskou formou vlastnictví, se socialismem, je schopna sjednotit zájmy všeho pracujícího lidu a vést jej k beztřídní společnosti, k uskutečňování ušlechtilých ideálů socialismu a komunismu“ [Zpráva 1981 : 42].

Literatura

- Dělnická třída v průmyslových závodech.* Praha, ÚFS ČSAV, listopad 1980.
Mirovaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija 1979, č. 6.
Razvitiye rabočego klassa v socialističeskom obščestve. Moskva, Nauka 1982.
Science and Public Policy. Duben 1981, č. 2.
The OECD Observer 117 1982, červenec.
Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu KSČ a další úkoly strany, přednesená generálním tajemníkem ÚV KSČ s. Husákem na XVI. sjezdu. Praha, Svoboda 1981.
XXVI. sjezd KSSS, Zpráva ÚV KSSS a další úkoly strany ve vnitřní a zahraniční politice, projev generálního tajemníka ÚV KSSS s. Brežněva. Praha, Svoboda 1981.

Резюме

M. Гулакова: Контексты социально-экономических преобразований рабочего класса

В исследовании вопросов строительства развитого социалистического общества одно из главных мест занимает изучение рабочего класса. При разработке концепции исследования рабочего класса и ее реализации во всех фазах необходимо принимать во внимание действие всех контекстов жизни и развития рабочего класса. Это *всемирный контекст* — рабочий класс социалистического общества остается передовым отрядом международного рабочего класса, это *контекст принадлежности рабочего класса отдельных стран к рабочему классу всей социалистической системы*, и наконец, *контекст, определяемый рамками социально-классовой структуры собственной страны.*

Вместе с тем, рабочий класс, осуществляя под руководством коммунистической партии и в сотрудничестве с остальными трудящимися свою историческую миссию, претерпевает качественные изменения. Они вызваны требованиями конкретного соединения достижений научно-технической революции с преимуществами социализма. Они касаются как его квалификации, образования, общего культурного уровня; так и созревания его классово-социального сознания. Эти изменения оказывают влияние на процессы сближения в рамках социально-классовой структуры, а также на внутреннюю дифференциацию рабочего класса.

Решающее влияние на действие контекстов изменений рабочего класса и их характер оказывает положение отдельных отрядов рабочего класса в области материального производства, конкретного труда, предметные условия и отношения в этой области. Объективно и субъективно область труда остается решающей для углубления социалистического сознания и практических установок рабочего класса и его образа жизни.

Социологическое познание вступает во всю структуру познавательной деятельности социалистического общества и в ее рамках содействует формированию исходных основ процессов принятия решений.

Summary

M. Huláková: Contexts of Socio-Economic Transformations of the Working Class

In the studies concerning the construction of advanced socialist society, research into problems of the working class assumes a prominent position. When designing and carrying out such a research project it is crucial to bear in mind all the contexts in the framework of which the working class lives and develops. These include the *worldwide context* (the working class of the socialist society represents the vanguard of the international working class) the *context of the cohesion of the working class of individual countries to the entire working class of the socialist community* and the *context provided by the social and class structure of the country involved.*

As the working class, under the leadership of the Communist Party and in cooperation with other working people, implements its historical mission, it undergoes various qualitative changes. These are caused by the requirements of the direct link-up between the achievements of the scientific-technological revolution with the accomplishments of socialism. They also concern the qualification, education, the overall cultural level and the rate of maturing of the class-related and social consciousness of the working class. The changes affect the process of bringing together various groups of the population within the framework of the socio-class structure as well as the inner differentiation of the working class itself.

Of overriding importance for the interaction of the contexts of changes of the working class and its character is the position of the individual sections of the working class in the field of material production, concrete labour and its material aspects and conditions of reference. Objectively and subjectively speaking, the sphere of labour still remains to be decisive for the promotion of the socialist consciousness and the practical approaches of the working class and its lifestyle.

Thus sociological studies enter the entire structure of socialist society's cognitive activity, contributing to the formulation of points of departure for decision-making.

Vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a sociální určitost jejího subjektu

IVAN HRŮZA

V dokumentech ze sjezdů KSČ se věnuje v souvislosti s linií budování rozvinuté socialistické společnosti soustavná pozornost vedoucí úloze dělnické třídy a růstu této vedoucí úlohy. Tak tomu bylo již na XIV. sjezdu KSČ, který tuto linii vyhlásil. Tak tomu bylo i na XV. a XVI. sjezdu, které se zabývaly jejím dalším propracováním.

Kategorie vedoucí úloha dělnické třídy je *jedním* z klíčových prvků zákonů pohybu a vývoje politického revolučního dělnického hnutí.(1) Proto bez ní nelze pochopit ani marxisticko-leninskou teorii socialistické revoluce, ani dynamiku budování socialistické společnosti. Vedoucí úloha dělnické třídy je podstatou soudobé epochy vývoje všeho lidstva a všech společenských procesů, jejichž prostřednictvím se realizuje.

Klasikové došli při analýze zákonů pohybu a vývoje revolučního dělnického hnutí k vymezení *dvou* základních problémových okruhů a jim odpovídajících kategorií. Každá z nich odráží jednu z podstatných stránek zákonité dynamiky rozvoje tohoto hnutí, a tím i dynamiky jeho funkce v celkovém společenském pohybu. Proto na sebe obě organicky navazují a každou z nich je možno pochopit jen *ve vzájemné vazbě* s druhou.

První z těchto okruhů a kategorií zahrnuje objektivní tj. ekonomickou *determinovanost* pohybu a vývoje dělnické třídy. *Subjektem* této determinace, tj. její aktivně působící stránkou, která ovlivňuje pohyb a vývoj dělnické třídy i jejího hnutí, je celá konkrétně historická společnost, v níž třída žije, jmenovitě zde vládnoucí výrobní vztahy a postavení třídy v nich. *Objektem* determinace je dělnická třída. Proto se z ní pod tímto tlakem formuje její politické revoluční hnutí. Tentýž tlak potom konečkonců určuje i zaměření všech cílů a celý vývoj hnutí, spjatý s bojem za jejich dosažení.

První problémový okruh tedy zachycuje v poslední instanci určující *základ* zákonů pohybu a vývoje politického revolučního dělnického hnutí.(2)

(1) Tato pasáž nemůže vzhledem ke svému rozsahu obsáhnout podrobný rozbor vědecky vyvozených a doložených závěrů klasiků o obsahu a funkci kategorie vedoucí úloha dělnické třídy, neboť by bylo nutno opřít se o značný okruh odkazů na jejich dílo. Není to navíc ani nezbytné, neboť bezprostředně navazuje na starší práci, která již takový rozbor podala [Hrůza 1973: 13–161]. Proto se tato část studie může omezit jen na *shrnutí* již uskutečněného podrobnějšího rozboru a na rozvedení aktuálních závěrů, které odtud plynou, se zvláštním zřetelem k jejich využití jako teoreticko-metodologických prvků zkoumání speciálnějších otázek.

(2) Marx a Engels byli v celém svém díle nuceni věnovat zvýšenou pozornost právě tomuto problémovému okruhu a zabývali se jím v řadě statí. Viz alespoň nejdůležitější z nich: [Marx – Engels 1, 1956: 413, 2, 1958: 51; 233–508; 3, 1958: 31–90; 4, 1958: 428–434]. Důkaz celé této řady závěrů dovršil Marxův *Kapitál*. Lenin později podal důkaz o platnosti těchto Marxových a Engelsových závěrů pro carské Rusko. Tak se s nimi na podkladě rozboru dalších faktů plně ztotožnil [Lenin 1, 1951: 83–133; 312–314; 3, 1952: 9–595].

Tento okruh i jemu odpovídající kategorii označujeme *historické poslání dělnické třídy*. [3]

Druhým z obou okruhů a jemu odpovídající kategorií odrážíme zpětné *aktivní působení* dělnické třídy na společnost, vyvolané jejím postavením v ní. *Subjektem* tohoto působení se stává politické revoluční dělnické hnutí vedené stranou leninského typu, opírající se o marxisticko-leninskou teorii. Objektem působení pak je konkrétně historická společnost, v níž třída žije, a koneckonců v ní vládnoucí výrobní vztahy.

Tím, že zmíněný subjekt revolučně mění uvedený objekt, *přetváří sama sebe* — nejen politické hnutí třídy, ale celou svou třídu. Zároveň tím nevyhnutelně přetváří i celou sociálně třídní strukturu společnosti, a to směrem, který je v zájmu veškerého pracujícího lidu.

Druhý problémový okruh zahrnuje *jádro zákonů působení politického revolučního dělnického hnutí na společnost*. [4] Je i jemu odpovídající kategorií označujeme *vedoucí úloha dělnické třídy*. [5]

Vzájemná vazba a v ní se prosazující *vzájemné působení* historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy tvoří *podstatu* systému zákonů pohybu a vývoje politického revolučního dělnického hnutí. Toto vzájemné působení má *dvě stránky*.

Jedna z nich spočívá v tom, že *historické poslání nutí dělnickou třídu prosazovat svou vedoucí úlohu* (v boji proti kapitalismu, později při uskutečňování socialistické revoluce, a konečně pak při budování socialismu). Druhá stránka vzájemného působení spočívá v tom, že vedoucí úloha dělnické třídy umožňuje uskutečňovat takové společenské proměny, jejichž nejvyšším stupněm bude dovršení přechodu ke komunistické společnosti. *Tím zruší podmínky, které si historické poslání dělnické třídy vynucují*.

Historické poslání dělnické třídy (tato ekonomická determinovanost jejího pohybu a vývoje) přerůstá v její vedoucí úlohu tím, že podstatně ovlivňuje praktické jednání dělníků. Tento vliv se prosazuje *mutatis mutandis* — tedy koneckonců u každého jednotlivého dělníka bezprostředně natolik, nakolik pravdivě si své ekonomické postavení uvědomuje a nakolik se je reálně snaží překonat svým působením na celou společnost, v níž žije.

Proto se promítá především v jednání *většiny* dělníků, a to *v delším vývojovém období*. Jednotlivci, a to zvláště v kratším vývojovém období, naproti tomu

(3) Marx a Engels používají tohoto názvu (popřípadě názvu historická mise dělnické třídy) v celé analýze zákonů pohybu a vývoje politického revolučního dělnického hnutí. Proto jej dnes uplatňujeme pro problémový okruh ekonomické determinovanosti tohoto hnutí, který zvláště podrobně propracovali.

(4) Jeho základy rovněž vědecky vyvodili a dokázali již Marx a Engels — viz již *Manifest Komunistické strany* [4, 1958: 435–462]; obdobně *Inaugurální adresa* [16, 1965: 41–45]; k souvisejícím organizačním otázkám hnutí viz *Stanovy Svazu komunistů* [4, 1958: 518–523]; *Stanovy Komunistického svazu* [7, 1959: 568–570]; *Prozatímní stanovy Mezinárodního dělnického sdružení* [16, 1956: 46–49]; *Stanovy a organizační řád mezinárodního dělnického sdružení* [16, 1956: 568–572] atd. Imperialistické stadium kapitalismu, které je „předvečerem socialistické revoluce“, násobí podmínky pro postupnou realizaci vedoucí úlohy dělnické třídy ve všech zemích na celém světě. Vede k obrovskému růstu masovosti mezinárodního revolučního komunistického dělnického hnutí. Proto bylo nutné, aby Lenin v boji s oportunismem II. internacionály dále propracoval a rozvinul základy vedoucí úlohy dělnické třídy. Viz celý soubor Leninových prací o komunistické stranickosti, zvláště knihy *Co dělat* [Lenin 5, 1953: 359–545]; *Krok vpřed, dva kroky vzad* [Lenin 7, 1953: 203–426] atd. Je to jedna z klíčových stránek leninismu jako marxismu soudobé epochy. Je východiskem Leninova učení o diktatuře proletariátu aj.

(5) Použité označení vyplývá z častého Leninova užití tohoto názvu při analýze zákonů pohybu a vývoje politického revolučního dělnického hnutí a z toho, že dále rozvinul zvláště tento druhý problémový okruh.

mohou být ovlivněni myšlenkami buržoazie a jednat proti svým dlouhodobým celkovým třídním zájmům.

Uplatňovat vedoucí úlohu své třídy nemohou jednotliví dělníci každý sám o sobě. Mohou ji uplatňovat jen prostřednictvím činnosti v rámci revolučního politického hnutí své třídy, tj. jeho působením na celou danou společnost.

Dělnická třída uplatňuje svou vedoucí úlohu ve svazku s ostatními pracujícími tím, že vede tento svazek. S tím souvisí nezastupitelná úloha, kterou má při přerůstání historického poslání dělnické třídy v její vedoucí úlohu a při praktickém uplatňování této vedoucí úlohy *avantgarda a předvoj třídy, strana leninského typu, opírající se o marxisticko-leninskou teorii*. Působení této strany urychluje přechod většiny třídy k její vedoucí úloze. Pomáhá pro ni získávat i zbývající dělníky a další pracující. Vedoucí úloha třídy se může uskutečňovat jen s marxisticko-leninskou stranou v čele, pod jejím vedením.

Vedoucí úloha dělnické třídy v boji za revoluční likvidaci kapitalistické společnosti

Historické poslání dělnické třídy za kapitalismu plyne z jejího zvláštního postavení ve vládnoucích výrobních vztazích. Tato třída zde totiž patří 1. *mezi* výrobce materiálních užitných hodnot (je „největší výrobní silou“); 2. *mezi* námezdně pracující, vykořisťované kapitálem.

Odtud vyplývá *shoda* jejích podstatných životních zájmů s převážnou většinou obyvatelstva kapitalistické společnosti. Příslušnost dělnické třídy k těmto dvěma velkým sociálním souborům tvoří *materiální základ*, umožňující vznik *svazku* dělnické třídy s pracujícími rolníky a inteligencí.

Zvláštní postavení dělnické třídy mezi ostatními pracujícími v kapitalistických výrobních vztazích spočívá v tom, že 3. má navíc ze všech pracujících za kapitalismu *nejnevýhodnější postavení ve vládnoucí dělbě práce*. Tím se násobí sociální dopad kapitalistických výrobních vztahů na celý její život.

Rozdíl jejího postavení od postavení ostatních výrobců materiálních užitných hodnot i ostatních námezdně pracujících nutí dělnickou třídu k tomu, aby zvláště intenzívně bojovala za společný zájem všeho lidu — za revoluční nahrazení kapitalismu socialismem. V tomto rozdílu je tedy *základní příčina* její schopnosti být *v čele svazku* s pracujícími rolníky i inteligencí a *vést jej*.

Tyto tři základní znaky, určující, kdo svým postavením v kapitalistických výrobních vztazích přísluší k dělnické třídě, formulovali již Marx, Engels a Lenin [viz Hrůza 1973 : 39—81; 149—161]. V nich tkví rovněž důvod, proč *ekonomickým jádrem* této třídy je právě průmyslový proletariát.

Jakékoli zkreslení těchto znaků [tj. jak umělé „zužování“, tak umělé „rozšiřování“ jejích hranic] znemožňuje pravdivě identifikovat a přesně zachytit ten sociální soubor, který je svým ekonomickým postavením v kapitalistických výrobních vztazích v poslední instanci nucen realizovat historické poslání dělnické třídy. Proto soudobí buržoazní ideologové a revizionisté věnují tak intenzívní úsilí zkreslování hranic příslušností k dělnické třídě. Tím si totiž uměle vytvářejí „argumenty“ proti trvající platnosti historického poslání dělnické třídy v soudobém kapitalismu. Jedním z nich je fikce, že třída prý již není pro toto poslání dosti početná. Jiným je fikce, že prý zahrnuje i vrstvy, které k němu nemají dostatečný důvod. Neblaze proslulými představiteli umělého „rozšiřování“ dělnické třídy byli zvláště revizionisté R. Garaudy a E. Fischer. Jejich tvrzení podrobil ostré kritice a vyvrátil je P. N. Fedosejev [Naučný komunizmus 1972].

Z historického poslání dělnické třídy vyplývá problematika *zákonitého obsahu a forem její vedoucí úlohy za kapitalismu*. Osvobodit likvidaci kapitalistických společenských poměrů sebe, a tím i ostatní pracující, může dělnická třída

jen prostřednictvím třídního boje proti kapitálu. Účinnou formou třídního boje pak je teprve *politický* boj, při němž v čele třídy působí strana leninského typu, komunistická strana. Proto se rozhodujícím subjektem vedoucí úlohy dělnické třídy v jejím boji proti kapitalismu stalo *mezinárodní revoluční dělnické hnutí*, které nevyhnutelně musí mít *politickou formu*.

Politickým jádrem dělnické třídy jsou politicky aktivní dělníci, podřizující se vedení komunistické strany — především politicky aktivní členové komunistické strany, dále odborů a dalších společenských organizací. Ti uskutečňují vedoucí úlohu své třídy. Teprve tím se stávají příslušníky této třídy *v plném slova smyslu*.

Do politického jádra třídy patří ovšem i ti politicky aktivní členové strany a dalších společenských organizací, kteří sice *ekonomicky* dělníky nejsou, ale zasvětili revolučnímu hnutí dělnické třídy celý svůj život a v tomto smyslu *politicky* zcela splynuli s touto třídou.

Svazek dělnické třídy s pracujícími rolníky a inteligencí se za kapitalismu historicky formoval jako *politický svazek* protikapitalistických sil s dělnickou třídou a její stranou v čele.

Růst vedoucí úlohy dělnické třídy za kapitalismu se tedy může realizovat jen zvyšováním *politického* vlivu revolučního dělnického hnutí na formování a růst všech protikapitalistických sil, jejichž sociálním základem je svazek dělnické třídy, pracujících rolníků i inteligence a všeho pracujícího lidu. Hlavním kritériem tohoto růstu vedoucí úlohy dělnické třídy je zvyšování účinnosti usnesení strany v protikapitalistickém revolučním hnutí — tj. *rozvoj politické aktivity* rozšiřujícího se počtu dělníků a všeho lidu s cílem revoluční přeměny kapitalismu v socialismus.

Vedoucí úloha dělnické třídy při budování socialismu

Analogické zákony platí i za *socialismu*. Prosazují se tu ovšem již ve zcela nových podmínkách, a tedy s podstatně odlišnou společenskou funkcí. Při jejich analýze je nutno vzít v úvahu nejen zásadní odlišnost socialistických výrobních vztahů od kapitalistických, nýbrž i fakt, že socialistické výrobní vztahy na rozdíl od vyšší fáze komunismu v sobě ještě zákonitě zahrnují pozůstatky staré dělby práce.[6]

Jde především o dva jen postupně překonávané *sociální rozdíly*: jednak o rozdíl mezi městem a vesnicí a jeho vliv na nezbytnost *dvou* forem socialistického vlastnictví, jednak o rozdíl mezi fyzicky a duševně pracujícími. Zde je příčina za socialismu dnes ještě nutné neantagonistické sociálně třídní struktury [viz Lenin 25, 1956 : 415], právě tak jako dosud trvající nevyhnutelnosti zvláštní sociální skupiny inteligence.

Z obou uvedených konkrétně historických sociálních rozdílů vyplývá i celá řada dalších charakteristických stránek socialistické společnosti: ještě *zbožní* charakter socialistické výroby, trvající nutnost *politiky* i socialistického státu atd. Pozůstatky staré dělby práce nejsou za socialismu prostě jen nějakými „přežitky“, které by tu již měly pouze negativní úlohu. Jsou organickou (tj. neoddělitelnou) součástí socialistických výrobních vztahů. Jejich vliv na ně je převážně pozitivní — slouží jejich rozvoji.

Pozůstatky staré dělby práce mají *negativní* úlohu jen v tom smyslu, že představují konkrétně historickou hranici, kterou socialismus ještě nemůže

(6) Základy k této problematice formuloval Marx především ve stati *Poznámky k programu německé dělnické strany* [Marx — Engels 19, 1966: zvl. 48–50] a Lenin zejména v práci *Stát a revoluce* [Lenin 25, 1956: 469–488].

překročit — hranici mezi nižší fází komunismu (socialismem) a jeho vyšší fází, k níž zatím teprve směřujeme. Jsou tedy hranicí naší současnosti proti navažující budoucnosti, tj. ve spinozovském smyslu *Omnis determinatio est negatio*.

Do popředí však vystupuje především jejich *pozitivní* úloha. Je zjevná již ze srovnání socialismu s kapitalismem. Zaniklý třídní antagonismus byl hlavním článkem dělby práce kapitalistické společnosti, udržujícím její stabilitu.

Proto za socialismu trvají již jen *pozůstatky* staré dělby práce, tj. bez tohoto stabilizujícího článku. Nové podmínky umožňují změnit je v nástroj jejich budoucího *překonání*.

Podstata jejich pozitivní úlohy za socialismu vyplývá z celkové funkce dělby práce v dějinách lidstva — z toho, že tato dělba násobí síly každé společnosti (i růst jejich výrobních sil) a navíc motivuje veškerou společenskou činnost. Protože pozůstatky staré dělby práce jsou neoddělitelnou součástí celé dělby práce socialistické společnosti, mohou pomáhat urychlovat její rozvoj až k vyšší fázi komunismu, kde zaniknou.(7)

To jsou podmínky, v nichž za socialismu pokračuje *historické poslání dělnické třídy*. Vyplývá z jejího ekonomického postavení — tj. z jejího postavení v socialistických výrobních vztazích s pozůstatky staré dělby práce.

Příslušnost dělnické třídy 1. k sociálnímu souboru výrobců materiálních hodnot, 2. k sociálnímu souboru námezdně pracujících v rámci socialistického společenského vlastnictví výrobních prostředků vytváří i zde *shodu* jejich podstatných životních zájmů s těmito oběma soubory. Tak vzniká *materiální základ* pro upevňování a další vývoj *svazku* dělníků s družstevními rolníky a inteligencí, jádro jednoty všeho lidu na cestě k jeho sociální stejnorodosti.

3. *Zvláštní* postavení dělnické třídy v socialistických výrobních vztazích pak spočívá v tom, že *pozůstatky staré dělby práce* ovlivňují dosud ze všeho obyvatelstva *nejvíce především její život*. To se velmi výrazně promítá *například v oblasti profesionální účasti na společenském řízení*.

Obě další základní skupiny socialistické společnosti se v určité míře na této profesionální účasti při společenském řízení přímo podílejí. Platí to o třídě družstevních rolníků. Vždyť příslušníky této třídy jsou též členové představenstev JZD, vyčlenění právě pro profesionální řízení. Navíc řadoví členové JZD toto své předsednictvo volí a zároveň rozhodují svým hlasováním i o celkovém zaměření jeho řídicí práce.

Platí to i o sociální skupině inteligence. Mnohé vrstvy této sociální skupiny jsou přímo specializovány na profesionální výkon řídicí práce. Jsou to řídicí pracovníci v rámci státního aparátu, dále řídicí pracovníci ve všech člancích řízení socialistických podniků apod. Navíc i ostatní vrstvy sociální skupiny inteligence mohou v důsledku své vyšší kvalifikace ovlivňovat společenské řízení daleko snadněji než řadoví dělníci.

Naproti tomu pro příslušníky dělnické třídy je i za socialismu v důsledku pozůstatků staré dělby práce charakteristické, že v rámci své profesionální činnosti řídí pouze výrobní zařízení, ale nikoli lidi. *Ve společenském řídicím procesu nejsou v této souvislosti subjektem, nýbrž objektem*.

Podniky a závody, v nichž pracují, navíc nejsou (a ani nemohou být) v jejich skupinovém vlastnictví, nýbrž jsou nevyhnutelně součástí všelidové formy so-

(7) Například jen tím, že cílevědomě využíváme dosud nevyhnutelných sociálních rozdílů jak mezi městem a vesnicí, tak mezi fyzicky a duševně pracujícími, zajišťujeme plnění úkolů naší výstavby a tím zmírňování těchto rozdílů. To se promítá při využívání zákona hodnoty k rozvoji socialistické výroby na cestě k nezbožní komunistické výrobě. To se obdobně promítá i při růstu vedoucí úlohy dělnické třídy v rámci upevňování svazku, tohoto jádra jednoty všeho našeho lidu v procesu sbližování tříd a vrstev na cestě ke komunistické beztřídní sociálně homogenní společnosti.

cialistického společenského vlastnictví. Proto o obsazení řídicích hospodářských funkcí v nich mohou a musí rozhodovat příslušné státní orgány.

Pod tlakem tohoto *rozdílu*, který odlišuje její postavení od ostatních makroskupin socialistické společnosti, je dělnická třída nucena ze všech nejvíce a nejdůsledněji usilovat o vytváření podmínek pro úplné odstranění pozůstatků staré dělby práce — tj. o dovedení vývoje socialismu až k vyšší fázi komunismu, k nastolení již plně sociálně homogenní komunistické beztřídní společnosti. Jen takto může dovršit své vlastní třídní osvobození. Tím dovrší sociální osvobození všeho lidu.(8)

Úspěšné budování socialismu vyžaduje, aby tato třída, zvláště její ekonomické jádro — oddíl průmyslových dělníků, u něhož jsou její tři určující rysy nejvíce vyhraněny, byla v čele svazku s třídou družstevních rolníků, se sociální skupinou inteligence a s ostatními pracujícími. Je nutné, aby tento svazek vedla.

Odtud opět bezprostředně vyplývá zákonitý obsah a formy *vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti*. Její obsah tvoří upevňování a vedení svazku jednoty všeho lidu při úsilí zaměřeném na budování socialismu. Její forma přitom musí dále být nevyhnutelně především *politická*. Jen prostřednictvím své vedoucí úlohy v oblasti politiky může totiž dělnická třída za socialismu aktivně ovlivňovat všechny ostatní oblasti života lidu (sjednocovat jej a vést) a prosazovat v nich svou vedoucí úlohu.

Avantgardou dělnické třídy může i za socialismu být jen *politická* strana leninského typu, komunistická strana — tento základ politického jádra třídy.(9) Vedoucí úloha třídy je podmíněna vedoucí úlohou její avantgardy. Proto je neoddělitelná od socialistického a proletářského internacionalismu, který spojuje stranu i třídu s praxí i zkušenostmi marxisticko-leninských stran ostatních zemí, zvláště KSSS. Zahrnuje v sobě rovněž principiální boj proti všem silám nepřátelským socialismu a mezinárodnímu revolučnímu dělnickému hnutí, proti všem formám buržoazní ideologie a revizionismu, proti jejich rozkladnému působení.

Z aktivního vlivu politické formy vedoucí úlohy dělnické třídy rovněž plyne, že *nejdynamičtější stránkou jejího svazku s třídou družstevních rolníků, se sociální skupinou inteligence a s ostatními pracujícími i sbližování všech tříd a vrstev* je nevyhnutelně jejich *politický* svazek, jehož výrazem je socialistický politický systém s komunistickou stranou v čele. Stav realizace vedoucí úlohy dělnické třídy i její růst závisí na činnosti strany a celého socialistického politického systému.

Odtud vyplývají *základní kritéria reálného růstu vedoucí úlohy dělnické třídy a její avantgardy*, prosazující se při vývoji socialistické společnosti. Je to především 1. *růst politické aktivity* členů strany a všech složek socialistického politického systému, spojený se *zvyšováním jejího vlivu* na dělníky a na

(8) Ani za socialismu tedy nelze opomíjet ekonomické znaky určitosti dělnické třídy [viz Hruza 1975: 13–20]. Každé takové opomenutí odtrhuje sledovaný soubor od některé z determinant historické role třídy. Zachycuje ve skutečnosti poněkud jiný soubor, který se s dělnickou třídou překrývá jen do určité míry. Tím se podstatně snižuje reálná použitelnost takových statistik pro politickou praxi.

(9) Také za socialismu tvoří tedy *politické jádro* třídy politicky aktivní dělníci, získávající pro politiku strany všechn lid, kteří se zároveň podílejí i na kontrole plnění a tvorbě této politiky — komunisté i příslušníci ostatních složek socialistického politického systému: příslušníci třídy v *plném slova smyslu*.

Zároveň za socialismu dále roste i počet těch politicky aktivních příslušníků jiných vrstev, kteří sice nejsou ekonomicky dělníky, ale podílejí se celým svým životním zaměřením na uskutečňování vedoucí úlohy dělnické třídy, takže politicky splývají s jejím jádrem.

veškeré obyvatelstvo země, na jeho mnohotvárnou činnost při budování socialistické společnosti.

Je to 2. tímto působením vyvolávané *zvětšování podílu dělníků* v řadách strany i všech složek socialistického politického systému a růst *počtu členů těchto organizací z řad všeho lidu*.

Konečně to je 3. vliv rostoucí politické aktivity členů strany i bezpartijních na intenzitu a tempo *plnění všech úkolů socialistické výstavby*, zajišťující všestranný rozvoj socialistické společnosti. Všechna tato kritéria reálného růstu vedoucí úlohy dělnické třídy a její strany se navzájem podmiňují a ovlivňují.

Tak například zvětšování podílu politicky aktivních dělníků ve straně i ve všech složkách socialistického politického systému záleží na tom, jak účinně působí politická práce strany a celý socialistický politický systém na jejich aktivitu a jak si sami dělníci prakticky ověřují smysl této své aktivity na dosahovaných budovatelských výsledcích. Vždyť dělník zpravidla nemá a prakticky ani nemůže mít pro svou politickou aktivitu žádné jiné, osobní důvody.

Čím více podíl politicky aktivních dělníků ve straně i v celém socialistickém politickém systému odpovídá jejich podílu mezi veškerým obyvatelstvem, tím více působí na jednání celé dělnické třídy a na všechny pracující. O to větší výsledky pak může přinášet i při zvyšování intenzity a urychlování tempa celé socialistické výstavby. Atp.

Růst vedoucí úlohy dělnické třídy a její avantgardy, to je *jeden ze zákonů rozvoje socialistické společnosti*. Vyplývá z toho, že *trvalý rozvoj socialismu nutně vyžaduje* (při důsledném respektování všech ostatních zákonů socialistické výstavby), aby byly *maximálně využívány neustále se rozšiřující objektivní podmínky* (ekonomické i politické) *pro zvyšování aktivní úlohy subjektu, jehož jádrem je dělnická třída a její strana a které je zprostředkováno prohlubováním vlivu politiky strany na všechny oblasti života*.

Další růst vedoucí úlohy dělnické třídy a její strany je zákonitým předpokladem k tomu, aby bylo možno dovršit etapu budování rozvinuté socialistické společnosti, kterou prochází Československo v současném období. Je zákonitým předpokladem pro vstup do vyšší vývojové etapy, které dosáhl jako první zatím jen Svaz sovětských socialistických republik.

Sovětské zkušenosti dokazují, že jen další růst vedoucí úlohy dělnické třídy a její strany vedou v etapě rozvinuté socialistické společnosti k takovému stupni sblížení obou neantagonistických tříd a vrstev, na němž se začíná postupně formovat jejich sociální homogenita — *sovětský lid*. Projevem tohoto procesu byla již přeměna státu diktatury proletariátu ve *všelidový stát*.

L. I. Brežněv ve zprávě přednesené na XXVI. sjezdu KSSS orientoval pozornost strany na další konkretizaci pokračujícího vývoje SSSR k sociální homogenitě. Uvedl: „Na podkladě hodnocení vývoje naší společnosti za posledních deset let můžeme, doufám, předpokládat, že základy beztřídní struktury společnosti budou v hlavním a podstatném vybudovány v historickém rámci rozvinutého socialismu. ‚Vedoucí silou tohoto procesu, jeho‘ — jak říkal Marx, — ‚sociální hlavou a sociálním srdcem‘ byla a je současná dělnická třída“ [XXVI. sjezd 1981: 54—55]. Tak se v SSSR uskutečňuje postupně přechod k vyšší fázi komunismu.

Sociální určitost dělnické třídy

Úspěšné plnění úkolů budování rozvinuté socialistické společnosti vyžaduje, aby byla dále rozvíjena vedoucí úloha dělnické třídy s komunistickou stranou v čele. S tím souvisí i nutnost ujasnit si sociální určitost dělnické třídy — tj. hranice příslušnosti k ní.

To se týká sociologických výzkumů vývoje životních podmínek dělníků, jejich podílu na obyvatelstvu i jejich vnitřní struktury a také sledování procesu sblížování tříd. Týká se to i kádrové politiky atd. atd. Přitom se dosud setkáváme s některými velmi zjednodušenými představami, jako zejména s představou, podle níž je příslušnost k určité třídě prostě výsledkem zařazení do určitého povolání.

Na tomto základě se pak příslušnost k dělnické třídě interpretuje takto: Patří člověk s *daným zaměstnáním* k dělnické třídě? Je například šofér příslušníkem dělnické třídy, nebo jím není?

Kdo klade podobnou otázku, má obvykle za to, že při ní vychází z marxisticko-leninského pojetí tříd. Vždyť třídní diferenciace, a tedy i třídní příslušnost závisí na postavení lidí „v historicky určitém systému společenské výroby“, tj. v určitém způsobu výroby [Lenin 29, 1955:415].

Marxisticko-leninská teorie však na rozdíl od podobných „interpretací“ neztotožňuje třídní příslušnost s příslušností k určité skupině povolání. Právě naopak takový názor velmi důrazně odmítá.

Tak Lenin například již ve své práci *Agrární otázka a „kritikové Marxe“* uvádí: „Jak pozoruhodná hloubka rozboru! Rozdíly v povolání směřovat s rozdíly mezi třídami, rozdíly ve způsobu života směřovat s rozdílným postavením tříd v celkovém řádu společenské výroby — jak názorně to ilustruje naprostou vědeckou bezzásadovost módní „kritiky“ a její praktickou tendenci sprovodit se světa sám pojem „třídy“, odstranit samu myšlenku třídního boje“ [Lenin 5, 1953 : 198].

Lenin tu dokazuje, jak směřování třídní příslušnosti s příslušností k určitým povoláním sloužilo buržoazním ideologům za kapitalismu k zastírání tříd a třídního boje. Podobné zkreslování proto neumožňuje ani za socialismu hlouběji pochopit otázky neantagonistických třídních vztahů. Přímou ztěžuje sledovat a vědomě uplatňovat vedoucí úlohu dělnické třídy ve svazku s ostatními pracujícími. Vede ke zcela mylným představám i o probíhajícím procesu sblížování tříd.

Marxismus-leninismus dokazuje, že způsob výroby má dvě stránky. Sociálně profesní struktura lidí zapojených do výrobního procesu je spjata s *jednou* jeho stránkou — s *výrobními silami*. Naproti tomu *sociálně třídní* struktura souvisí s *jinou* stránkou způsobu výroby — s *výrobními vztahy*.

Základem sociálně profesní diferenciace je totiž 1. *druh pracovního předmětu*, na nějž působíme, 2. *způsob a nástroje*, kterými na něj působíme, a 3. *odpovídající druh našich zkušeností i dovedností*, který zvyšuje účinnost tohoto našeho působení (příslušná odborná kvalifikace).

Nakolik se při vývoji dělby práce vnitřně diferencují tři uvedené prvky zmíněného základu, natolik se diferencuje i sociálně profesní struktura. Proto v praxi vystupují hlediska sociálně profesní struktury do popředí *při rozmíslování pracovních sil*.

Naproti tomu *základem sociálně třídní diferenciace* je *postavení* ve vztazích mezi lidmi — koneckonců *ve vládnoucích výrobních vztazích* —, které se zvlášť výrazně promítá ve vlastnickém či nevlastnickém vztahu k výrobním prostředkům [za socialismu v diferenciaci všelidové a skupinové formy jejich společenského vlastnictví] a z toho vyplývajících zvláštnostech způsobu přivlastňování produktů práce. Proto panující sociálně třídní strukturu nikdy neurčuje struktura profesí, nýbrž kvalita vládnoucích výrobních vztahů a postavení lidí v nich.

Vládnoucí výrobní vztahy a postavení lidí v nich koneckonců určují, k jakým politickým tendencím se kdo hlásí, podporuje je a prosazuje (i jak důsledně

je podporuje a prosazuje]. Proto hlediska sociálně třídní struktury vystupují do popředí především *při politické praxi*.

Vraťme se nyní z tohoto hlediska k výše položené otázce: Do jaké třídy patří člověk, který pracuje jako šofér? Tato otázka je položena, jak je vidět, velice nepřesně a pro její zodpovězení by bylo nutné doplnit další údaje.

Nejzásadnější rozdíl je především v tom, zda pracuje jako šofér v rámci kapitalistických či v rámci socialistických výrobních vztahů. Bez doplnění některých údajů ji však nelze zodpovědět ani za socialismu.

Může *ekonomicky* patřit k dělnické třídě — pokud pracuje jako šofér ve výrobním závodě (ve vnitrozávodní dopravě, popřípadě při dovozu materiálu či odvozu výrobků aj.). Patří k ní i tehdy, když je zaměstnán v takové oblasti veřejné dopravy, jejíž hlavní funkcí je dovoz pracujících do práce a z práce.

Může však jako šofér ekonomicky patřit i k třídě družstevních rolníků. Tak je tomu tehdy, když je členem JZD. Jeho postavení i výše jeho příjmu tedy závisí na skupinovém vlastnictví výrobních prostředků.

Pokud naproti tomu pracuje jako státní zaměstnanec (na ministerstvu či v úřadě, v armádě, ve složkách bezpečnosti aj.), patří shodně s ostatními zaměstnanci svého pracoviště do sociální skupiny ostatních zaměstnanců. Nelze jej tedy zařazovat do žádné z obou neantagonistických tříd socialistické společnosti.

Zastírání rozdílů mezi sociálně profesní a sociálně třídní diferenciací společnosti je za kapitalismu těsně spjata s klíčovými koncepcemi buržoazní ideologie. Vždyť tato ideologie uznává ve společenské výrobě jako objektivní jen výrobní síly. Naproti tomu objektivitu výrobních vztahů kategoricky odmítá.

To je charakteristické i pro soudobé buržoazní koncepcce tzv. moderní industriální společnosti, zakrývající zásadní rozdíl mezi kapitalismem a socialismem. To je stejně charakteristické i pro její tendenci vydávat sociálně profesní strukturu za jádro sociálně třídní struktury.

Pokud někdo u nás podléhá takovému směšování, nebývá to ovšem většinou vyvoláváno záměrným přejímáním koncepcí buržoazní ideologie. Často je to jen výsledek povrchní znalosti marxismu-leninismu, podléhání povrchnímu empirismu i tradičním představám, dožívajícím u nás ještě z předmnichovské kapitalistické ČSR. Bez ohledu na to ovšem každé takové směšování (nezávisle na subjektivních záměrech) napomáhá pronikání a vlivu dalších buržoazních představ do vědomí našich pracujících.

Odlíšnost sociálně profesní a sociálně třídní struktury neznamená, že by mezi nimi nevznikaly určité vazby. Tyto vazby je však nutno hodnotit v celkovém společenském kontextu.

Směšování obou struktur je například často spjata s iluzí, že si každý člověk podle svých schopností „od přírody“ zcela „svobodně“ volí své zaměstnání. Tím, že pak automaticky mimoděk určuje i svou třídní příslušnost. To jsou iluze charakteristické pro buržoazní ideologii.

Marxismus-leninismus dokazuje, že souvislost je zde právě opačná. Třídní příslušnost, do níž se člověk rodí, koneckonců určuje, z jakých zaměstnání má „svobodu“ si vybírat, a navíc z jakých postavení či funkcí v tom či onom zaměstnání může „svobodně“ volit.

Tuto skutečnost dokazuje i současná kapitalistická společnost na mnoha reálných faktech, která jsou známa. Socialistická společnost tuto souvislost sice značně omezila, ale zcela zrušit ji dosud nemohla. Úplná likvidace vlivu třídní příslušnosti na volbu zaměstnání totiž předpokládá úplné zrušení pozůstatků staré dělby práce a to za socialismu ještě není možné. Dojde k tomu až s přechodem k vyšší fázi komunismu.

Dokladem o tom je mimo jiné skutečnost, že i za socialismu má třídní postavení rodičů (a s ním spjatá úroveň i druh vzdělání) vliv například na pomoc, kterou mohou poskytnout svým dětem ve školním věku. Tím se pak značně ovlivňuje i typ a okruh zaměstnání, z nichž mohou reálně volit. Apod.

I když sociálně profesní a sociálně třídní struktura nemohou být mechanicky převáděny jedna na druhou, dochází v našich sociologických výzkumech dosud často k jejich zaměňování. Tak je tomu zvláště tam, kde se studie opírají o celostátní statistiky. Tím se velmi podstatně oslabuje reálná použitelnost závěrů pro politickou praxi.

Příčina je v tom, že naše celostátní statistiky sledují jen vývoj profesionální struktury, sociálně třídní strukturu však nezachycují. Dokladem o tom je vymezení kvalitativní určitosti statistického souboru „dělníci“, které se zde podává bez větších změn od r. 1964 až dodnes [Statistická ročenka 1964 : 6; 1965 : 82; 1966 : 72; 1967 : 72; 1968 : 88; 1969 : 82; 1970 : 1982; 1971 : 99; 1972 : 101; 1973 : 82; 1974 : 97; 1975 : 103; 1976 : 80; 1977 : 89; 1978 : 89; 1979 : 96; 1980 : 89; 1981 : 105].

Znaky souboru dělníci se obecně omezují na dva: na fyzickou práci a na zaměstnanecký poměr. Taková hlediska dělení snad mohou být funkční při rozmísťování pracovních sil. Ostře se však rozcházejí s kritérii ekonomické příslušnosti k dělnické třídě.

Převaha fyzické práce totiž není příčinou, ale důsledkem třídního postavení dělníka. Proto rozvoj vědy a techniky, který postupně snižuje míru fyzické práce u všech pracujících (i u družstevních rolníků) sám o sobě ještě neruší určitost dělnické třídy. Vede ovšem ke vzniku zvláště kvalifikovaných skupin dělníků — mezi jiným i k vzniku a postupnému růstu počtu vysokoškolsky kvalifikovaných dělníků.

Mezi ně nepatří všichni příslušníci technické inteligence zapojení ve výrobě. Převážná většina z nich se odlišuje od dělníků tím, že součástí jejich profesionální činnosti je řízení lidí. Jejich činnost je ovšem pro naši společnost zcela nutná a má veliký význam pro výsledky, jichž při výrobě dosahujeme. Přesto se však touto činností odlišují od příslušníků dělnické třídy — od ekonomických determinant, které koneckonců určují její politické tendence.

Do skupiny vysokoškolsky kvalifikovaných dělníků spadají jen ti příslušníci technické inteligence, kteří profesionálně neřídí lidi, ale jen stroje, jejichž prostřednictvím vyrábějí. Mají tedy všechny charakteristické rysy příslušníků dělnické třídy.

Naše celostátní statistiky však tuto skupinu do statistického souboru „dělníci“ nezařazují. Potud jej tedy *zužují* ve srovnání se souborem ekonomicky určených příslušníků dělnické třídy.

Naproti tomu se v těchto statistikách u statistického souboru „dělníci“ neuvádí jako závazný znak příslušnost k výrobcům materiálních užitných hodnot. Jde při tom o znak, který má mimořádný význam.

To nevyplývá jen z mimořádného významu výroby pro společnost. Příčina je i v tom, že příslušnost k výrobcům materiálních užitných hodnot má i velmi podstatné sociální dopady pro každého, kdo k tomuto souboru patří.

U každého příslušníka tohoto souboru (jak u dělnické třídy, tak i u dalších aktivních účastníků výrobního procesu) je totiž daleko snadněji měřitelný čas i *intenzita* vynaložené práce než u ostatních pracujících vrstev. Proto může kapitalista vykořisťovat všechny výrobce materiálních užitných hodnot daleko intenzivněji než všechny ostatní zaměstnance. Jsou tedy o to více nuceni klást tomuto vykořisťování odpor.

Za socialismu, kde bylo kapitalistické vykořisťování již definitivně zrušeno, nabývají tyto sociální dopady nové podoby. Výrobci materiálních hodnot jsou

zde takovou skupinou pracujících, která vzhledem k zvlášť snadné měřitelnosti času a intenzity vynaložené práce nejsnadněji chápe nutnost být *hospodáři na svém pracovišti* a zároveň usilovat o *prohlubování hospodárnosti ve všech ostatních oblastech* společenské pracovní činnosti.

Z toho vyplývá mimořádná podstatnost zmíněného znaku i mezi ekonomickými kritérii příslušnosti k dělnické třídě. Tím, že statistiky neberou u souboru „dělníci“ v úvahu tento znak, ve srovnání s ekonomickou určitostí dělnické třídy jej uměle rozšiřují. Dostupné statistické údaje nasvědčují tomu, že tím se podíl sociálně profesního souboru „dělníci“ v našem obyvatelstvu ve srovnání s třídním souborem zvětšuje nejméně o 10—15 % (tj. o nevýrobní dělníky).

Pro další sociologický výzkum vývoje naší dělnické třídy, procesu sblížování tříd i navazujících otázek sociální mobility je tedy nutné, aby se v celostátních statistikách vedle dosavadního statistického souboru „dělníci“ (pro potřeby rozmísťování pracovních sil) sledoval i soubor „vlastní dělnická třída“ (pro potřeby politické praxe). Jak je zjevné z předchozího, doplnění operacionalizace tímto směrem klade jen zcela minimální technické nároky.

Pokud totiž chceme statisticky sledovat a na tomto základě sociologicky zkoumat právě ten sociální soubor, který je svým ekonomickým postavením determinován pro vedoucí úlohu v naší společnosti (tj. dělnickou třídu), je to možné jen tehdy, když při kvalitativním určení tohoto souboru důsledně vyjdeme právě z těch rysů, které jej pro tuto vedoucí úlohu ekonomicky determinují. Výsledky sociologických výzkumů dělnické třídy, které se opírají o sociálně profesní statistiky, nejsou proto dostatečně průkazné.

Sledujeme-li při sociologickém výzkumu vývoj dělnické třídy, nutno ovšem brát v úvahu ještě jednu skutečnost. Ekonomická příslušnost k této třídě tvoří sama o sobě jen koneckonců určující základ její vedoucí úlohy. Ten se však u každého konkrétního jednotlivého dělníka prosazuje v praxi jeho skutečné účasti na vedoucí úloze své třídy jen natolik, nakolik si své ekonomické postavení uvědomuje a pod vedením komunistické strany jedná podle něj — především tak, že se svou aktivní politickou činností na některém úseku socialistického politického systému podílí na tvorbě, realizaci a kontrole politiky strany.

Literatura

- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1956; sv. 2. Praha, SNPL 1958; sv. 3. Praha, SNPL 1958; sv. 4. Praha, SNPL 1958; sv. 7. Praha, SNPL 1959; sv. 16. Praha, SNPL 1965; sv. 19. Praha, SNPL 1966.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951; sv. 3. Praha, Svoboda 1952; sv. 5. Praha, SNPL 1953; sv. 7. Praha, SNPL 1953; sv. 25. Praha, SNPL 1956; sv. 29. Praha, SNPL 1955.
- XXVI. sjezd KSSS. *Dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1981.
- Naučnýj komunizm i falsifikacija jeho renegatami*. Moskva, Politizdat 1974 (česky *Vědecký komunismus a jeho falzifikace novodobými renegáty*. Praha, Svoboda 1973; příp. překlad rozšířeného vydání *Vědecký komunismus a jeho falzifikácia renegátmi*. Bratislava, Pravda 1975).
- Statistická ročenka ČSSR*. Praha — Bratislava 1964—1981.
- Hrůza, I.: *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. In: *Dělnická třída a současnost*. Praha, Svoboda 1973.
- Hrůza, I.: *Aktuální otázky historického poslání dělnické třídy* (autoreferát disertace k získání hodnosti doktora filozofických věd). Praha, Vysoká škola politická ÚV KSČ 1975.

И. Груза: Руководящая роль рабочего класса в социалистическом обществе и социальная определенность его субъекта

Работа представляет несколько разделов из главного доклада по теме *Научный коммунизм о закономерных взаимосвязях роста руководящей роли рабочего класса*, обсуждаемого на конференции с международным участием, состоявшейся в Высшей политической школе ЦК КПЧ в мае 1982 года. Доклад был краткой версией теоретико-методологического исследования, из которого исходит решение главного задания Государственного плана фундаментальных исследований ЧССР № VIII-1-3. Приведенные разделы дополнены замечаниями по вопросу социальной определенности рабочего класса.

Основные выводы анализа:

1. Если мы намерены вести статистический учет именно той социальной группы, которая своим экономическим положением предопределена играть руководящую роль в социалистическом обществе (т. е. рабочий класс), то в качественном определении этой группы необходимо последовательно исходить именно из тех черт, которые экономически предопределяют ее руководящую роль: а) принадлежность к более широкой социальной совокупности производителей материальных потребительных стоимостей, б) принадлежность к более широкой социальной совокупности работников, в) отсутствие профессионального участия в общественном управлении, вызывающее необходимость компенсации посредством политической активности в выработке, реализации и контроле выполнения политики партии.

2. Социально-профессиональная структура общества и его социально-классовая структура полностью не совпадают, а следовательно, не тождественны и определения категории «рабочий» в рамках этих двух различных структур.

Основой социально-профессиональной структуры является а) вид предмета труда, на который мы оказываем воздействие, б) способ и инструменты, посредством которых мы воздействуем на него, в) соответствующий вид опыта и умения, повышающих эффективность нашего воздействия (соответствующая профессиональная квалификация). Изучение этой структуры служит на практике делу размещения трудовых ресурсов. В производстве эта структура непосредственно связана с областью производительных сил.

Основой социально-классовой структуры, напротив, всегда являются конкретно-исторические производственные отношения и положение людей в них, которые в конечном счете определяют все остальные стороны социальных зависимостей, обуславливающих их жизнь. Поэтому социально-классовое положение людей в конечном счете определяет направление и степень кристаллизации их политической ориентации, а его изучение поэтому служит политической практике.

3. Поэтому при изучении и социологическом исследовании развития рабочего класса, его состава, процесса сближения классов и пр., нельзя опираться на статистические данные, характеризующие социально-профессиональную структуру. Необходимо исходить из данных о социально-классовой структуре. В противном случае существенно снижается ее реальная применимость в политической практике.

4. Однако общегосударственная статистика в ЧССР пока ведет учет лишь социально-профессиональной структуры общества. Стало быть, для дальнейшего социологического исследования развития рабочего класса в ЧССР и процесса сближения классов и связанных с этим вопросов социальной мобильности, необходимо в общегосударственных статистических материалах кроме социальной совокупности «рабочие» для нужд размещения рабочей силы вести учет и по статистической совокупности «собственно рабочий класс» для нужд политической практики. Операционализация сбора соответствующих данных предъявляет лишь минимальные требования.

Summary

I. Hruza: The Leading Role of the Working Class in Socialist Society and the Social Determination of Its Subject

This study contains several passages from the main paper on the theme *Scientific Communism on the Lawful Connections of the Growth of the Leading Role of the Working Class*, discussed at an international conference held at the Political College of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in Prague in May 1982. The paper, in turn, was brief version of the theoretical-methodological

study which was based on the solution of the main task included in the State Plan of Basic Research in the Czechoslovak Socialist Republic. These passages of the study are supplemented by comments and remarks concerning the social determination of the working class.

The chief conclusions of the analysis are the following:

1) If we want to follow statistically the particular social set which — owing to its economic position — is determined to be the leading force in socialist society (i. e. the working class), it is essential to proceed consistently from those features which are economically determining: these are (a) the fact that the working class belongs to the broader social group of the producers of material values, (b) that it belongs to the broader social group of employees, (c) that it does not professionally participate in social management (which calls for compensation in the form of political activity in the formation, implementation and control of the Party's policy).

2) The socio-professional structure of society and its socio-class structure are not identical; that concerns the definition of the category "worker" within the framework of the two different structures as well.

The socio-professional structure is based upon (a) the type of object of labour which we process, (b) the mode and instruments employed and (c) appropriate type of experience and skill likely to raise the efficiency of operation (appropriate professional qualification). In practice the observance of this structure is useful for the labour force. In production this structure is immediately connected with the sphere of production forces.

The basis of the socio-class structure is, on the contrary, determined by the concrete historical production relations and the position of people within these which by and large determine all the other aspects of social dependence affecting human life. Therefore, people's socio-class position eventually determines the direction and level of the individuality of their political profiles; consequently the study of these profiles necessarily serve political practice.

3) That is why sociological research projects dealing with the development of the working class, its composition, the process of bringing individual classes closer together etc. cannot be based on statistical data which follow the socio-professional structure. It is necessary to proceed from data pertaining to the socio-class structure. Otherwise the practical application of these data in political practice is considerably weakened.

4) Up till now the nation-wide statistical reviews in Czechoslovakia have covered only the socio-professional structure of society. It is vital for the future sociological research projects concerning the development of the working class in Czechoslovakia and the process of bringing together different classes and the related questions of social mobility to cover — in addition to the presently observed social set "workers" — the statistical set "the working class proper" to be used for the needs of political practice. The process of operationalization of data collection in this field requires minimal efforts only.

Za leninská východiska v ideologickém boji o úlohu dělnické třídy

MILOSLAV FORMÁNEK
Kabinet marxismu-leninismu ČSAV,
Praha

Zdrojem antikomunistických kampaní, pohybujících se v neokonzervatismu někdy až na pokraji hysterie, jsou vystupňované obavy z dalšího upevňování pozic socialismu, z rozmachu osvobozenického hnutí národů, ze stupňování všeobecné krize kapitalismu. Velmi poučná jsou tu varující slova V. I. Lenina: „Čím více vítězíme, tím více se kapitalističtí vykořisťovatelé učí, jak se sjednotit a přecházejí k rozhodnějším útokům“ [Lenin 1953 : 456].

Ten nejhlubší a nejmohutnější odpor klade světová buržoazie, jak zdůrazňoval V. I. Lenin, v ideové sféře boje [1955 : 370]. Dnes útočí proti všem hlavním tezím leninismu, proti nejrozmanitějším stránkám politiky zemí reálného socialismu, zvláště proti socialistické demokracii a zahraniční politice. V popředí zájmu antikomunistů je trvale ústřední teze vědeckého komunismu o proletariátu a jeho historické roli v čele širokých spojeneckých svazků, o vedoucí úloze socialistické dělnické třídy ve společnosti, opírající se o aktivní účast nejširších lidových vrstev při výstavbě socialismu a spojené s vedoucí úlohou komunistické (dělnické) strany.

Díky objektivním zákonitostem vývoje a na základě úspěchů dělnického a komunistického hnutí neustále stoupá autorita dělnické třídy ve všech oblastech společenského života. Rozvoj socialistické dělnické třídy ve sféře výroby, společensko-ekonomické, kulturně ideologické i v kontextu internacionálního společenství je předpokladem a kritériem rozvoje socialismu, sociálních efektů vědeckotechnické revoluce, pokroku ekonomického i kulturního. Má značný význam pro plnění historické mise světové dělnické třídy.^[1] Smyslem činnosti buržoazních ideologů a jejich spojenců je zabránit, aby mohla plnit svou historickou úlohu a vystupovat jako vedoucí síla v socialistické společnosti.

Zvláštností dnešní situace je, že se buržoazní ideologové, reformisté, pravíci oportunisté i levičáci spojují na základě antisovětského a antileninismu, že dokonce neváhají vzájemně si vypůjčovat „argumenty“ o potřebě obhajoby „autentického marxismu“ proti jeho údajné revizi a že nezdědka také společně vydávají revizi marxismu za jeho obohacování.^[2]

Rozbor vedoucí úlohy socialistické dělnické třídy klade i z tohoto důvodu velké teoretické nároky. Marxisté shromáždili při vědeckém zhodnocování vývoje sociálně třídní struktury a předpokladů a cest prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy mnoho významných teoretických poznatků. Mají k dispozici

(1) V souvislosti s touto celosvětovou odpovědností poukazuje R. Kosolapov [1980] na to, že je stěží oprávněné, že ze slovníků zmizely termíny jako „proletářská filozofie“, „proletářský socialismus“ apod.

(2) Mezi buržoazními a reformistickými ideology se však setkáváme i s opatrnějšími formulacemi, a dokonce s kritikou teorie „zburžoaznění“ proletariátu a socialistické dělnické třídy. V přístupech je třeba citlivě diferencovat.

značné praktické zkušenosti. Některé problémy v procesu poznání přesto zůstávají nedořešené, objevují se problémy nové.(3) Není výjimečné, že v diskusích jsou zaujímana protichůdná stanoviska. Právě proto však je vždy bezpodmínečně nutné, aby byla dělnická třída v jednotě se svým politickým předvojem chápána jako činný subjekt, jako „agent své vlastní přeměny“, jako srdce nového organismu, jako materiální zbraň socialismu proti jeho odpůrcům. Pro pochopení jejího postavení za kapitalismu i socialismu si nadále ponechává svůj rozhodující význam známá leninská charakteristika podstaty třídy z *Velké iniciativy*.

Nároky ideologického boje zvýrazňují nutnost rozvíjení sociologických studií na solidním vědeckokomunistickém, politickoekonomickém a filozofickém základě, zejména při zjišťování konkrétních změn v postavení tříd a sociálních skupin a při hledání cest k jejich dalšímu reálnému přibližování. Pro naši vědu mají značný inspirující význam diskuse sovětských vědců o dialektice rozvoje sociálně třídní struktury v rozvinuté socialistické společnosti, o etapách postupu k úplné sociální stejnorodosti.

Na XXVI. sjezdu KSSS byla zformulována nová teoretická teze, že „základy beztřídní struktury společnosti budou v hlavním a podstatném vybudovány v historickém rámci rozvinutého socialismu“ [XXVI. sjezd 1981: 54, 55]. V sovětské společnosti bylo ve značné míře dosaženo stejnorodosti společnosti podle znaku vztahu lidí k výrobním prostředkům [$\frac{4}{5}$ obyvatelstva jsou spjaty s všelidovým vlastnictvím] [Formirovanije 1981: 12].

Sociální rovnost za socialismu je výrazem jeho humánní podstaty a zároveň prostředkem sjednocování společnosti. Proces růstu sociální homogenity společnosti však není a nemůže být přímočarý. Je bezprostředně vázán na další rozvoj výrobních sil a socialistických výrobních vztahů, na důsledné uplatňování základních principů socialistického hospodářského vývoje. Není prostým důsledkem přeměn v ekonomické základně společnosti, ale výrazem dialektiky rozvoje základny i nadstavby společnosti, společenského bytí i vědomí, který je cílevědomě, v souladu se zákonitostmi procesu řízen a usměrňován komunistickou stranou. Prochází jednotlivými etapami, které mají svá specifika daná stupněm zralosti socialismu a vnějšími (mezinárodními) podmínkami.

Ukazuje se, že je nutné odlišit vybudování beztřídní společnosti v tom hlavním a základním (což neznamená vybudovat ji zcela a úplně) od úplné stejnorodosti, která není totožná s překonáním třídních rozdílů, ale i pozůstatků staré dělby práce a vyžádá si značně dlouhé doby — dotýká se např. i vyrovnávání sociálních a teritoriálních rozdílů vcelku [Fedosejev 1981: 81].

Sovětští autoři považují za nutné překonat všeobecnou, abstraktní úroveň analýzy a založit výzkum formování sociální stejnorodosti sovětské společnosti — s cílem řešit složité úkoly komunistické výstavby — „na reálných, vědecky hodnověrných faktech, na jejich tvořivé analýze z pozic vědeckého komunismu“ [Formirovanije 1981: 13]. Poukazují i na to, že často jsou shromažďovány dosti obšírné faktické údaje o profesní struktuře, ale nedostatečně jsou zkoumány kvalitativní změny ve struktuře třídní [Fedosejev 1981: 81].(4)

(3) Jde například o další rozpracování problémů hranic i jádra dělnické třídy, o předpoklady dalšího vzrůstu sociální aktivity dělnické třídy i jejích spojenců, o výzkum konkrétního mechanismu překonávání sociálně třídních a dalších rozdílů apod. [Formirovanije 1981: 168].

(4) V. G. Lebeděv a N. V. Markov poznamenávají mimo jiné, že studie o změnách sociálně třídní struktury „nedostatečně vyjadřují hlavní možnosti vědeckotechnické revoluce a neposkytují ucelenou představu o velmi hlubokých změnách v sociálním životě sovětské společnosti, které se uskutečňují nebo stojí před námi“ [Lebeděv — Markov 1981: 189].

A přitom právě překonávání třídních rozdílů, sjednocování vlastnických vztahů na základě postupujícího reálného zespolečňování výrobních prostředků, tvoří nejdůležitější rovinu vyrovnávání sociálně třídních rozdílů.

Při zkoumání vzniku sociální stejnorodosti vycházejí sovětské vědci z toho, že „nejdůležitější zákonitostí rozvinutého socialismu je upevňování vedoucího postavení dělnické třídy ve všech sférách společenského života“ [Fedosejev 1981 : 41]. Tato zákonitost byla znovu zdůrazněna na XXVI. sjezdu KSSS i na sjezdech naší strany [XXVI. sjezd KSSS 1981 : 55; XV. sjezd KSČ 1977 : 32, 33]. Pouze na základě hlubokého pochopení této dialektické zákonitosti lze vést úspěšný boj proti stupňovanému ideologickému tlaku třídního protivníka.

Boj proti buržoaznímu a reformistickému zkreslování úlohy dělnické třídy

Růst společenské úlohy dělnické třídy značně znepokojuje buržoazní a reformistické ideology.(5) Vyvolává mezi nimi snahu jakýmkoli prostředky rozkolísat sociálně třídní základnu protikapitalistického boje, zatemnit skutečnou povahu přeměn vyvolávaných v dělnické třídě za kapitalismu vědeckotechnickou revolucí(6) a vystupňováním třídních bojů.

Tito ideologové se snaží dokazovat, že dělnická třída ztrácí své historické společensko-politické poslání. Snižují její ekonomickou úlohu, spekulují o přechodu historické mise na další vrstvy a skupiny. Používají k tomu falšování kvantitativních a kvalitativních charakteristik jejího postavení. Někteří z nich tvrdí, že se její početnost v podmínkách vědeckotechnické revoluce podstatně snižuje, že mizí a v některých oblastech již zanikla, že prochází procesy deproletarizace či zburžoaznění, tj. že ztrácí svůj revoluční potenciál a perspektivu i schopnost výrobně technické iniciativy, zájem o politické problémy, zkrátka, že se mění v každém ohledu v třídu konzervativní, kterou dnes inspiroje pouze starost o udržení a reprodukci určité dosažené struktury spotřeby materiálních statků.

Z těchto pozic jsou teoretické závěry o její objektivní historické roli hodnoceny jako jednostranné, či dokonce jako mýtus. Poukazuje se na její rostoucí „konformnost“ vůči kapitalismu, přičemž jsou zcela bagatelizovány současné formy třídního boje. Jsou zdůrazňovány tendence ke smíření třídních rozdílů a konfliktů, k formování jakýchsi harmonických vztahů cestou partnerství a spolupráce. Hovoří se o zrychlující se evoluci (či dokonce „revoluci“), která vzniká díky rozumnému zvážení všech hlavních zájmů za souhlasu všech.

S buržoazními a reformistickými ideology, ale i s pravicově a „levicově“ oportunistickými a kvazimarxistickými teoretiky je nutno svádět ostrý boj

(5) Sociálně demokratický reformismus přejímá v této oblasti všechna hlavní stanoviska buržoazní ideologie: omezuje ekonomickou formu třídního boje na neustálý zápas o výhodnější podmínky prodeje pracovní síly kapitalistům. Podporuje politiku „departicipace“, neboť redukuje politickou formu třídního boje na zápas o výhodnější politické zastoupení v pluralitní soustavě. Hluboce podceňuje ideologický boj, přechází na pozice ideového pluralismu. Sdílí hlavní závěr, že třídní konflikt mezi buržoazií a proletariátem se otupil a je nahrazen konfliktem osvětlených a mocných elit a masy, která je v podstatě amorfní a pasivní.

(6) Dělnická třída za socialismu má na procesu vědeckotechnické revoluce velmi aktivní, rozhodující podíl. Určuje prostřednictvím strany a státu obecnou tendenci rozvoje vědeckotechnické revoluce, její třídní zaměření a sociální důsledky, sama v praxi uskutečňuje vymoženosti vědy a techniky, aktivně se podílí na technickém pokroku účastí v hnutí racionalizátorů a vynálezců. Prokazuje se postupně, že „jedině dělnická třída... může... přeměnit vědu z nástroje třídního panství v lidovou sílu a samy vědce změnit v úslužných pomocníků třídních předsudků, kariéristických státních příživníků a spojenců kapitálu ve svobodné pracovníky ducha! Věda může sehrát svou pravou roli jedině v republice práce.“ [Marx — Engels 1965]

o vymezení proletariátu a socialistické dělnické třídy, o určení jejich hranic, o charakteristiku faktorů, které vyvolávají její růst, o povahu zásadních změn, o postavení a tendence působení různých vrstev proletariátu a dělnické třídy v socialismu, o kvalitativní a kvantitativní aspekty rozvoje dělnictva, o kritéria jeho celkové síly a revolučního potenciálu. (7)

V diskusích a polemikách s marxisty zatemňují buržoazní a reformističtí ideologové rozhodující zdroj rozštěpení kapitalistické společnosti, přivlastňování výrobních podmínek bezprostředními výrobci, kapitalistické vlastnické vztahy. Snaží se zlehčit skutečnost, že v kapitalismu neexistuje „vztah jednotlivce k přirozeným podmínkám práce a reprodukce jako k náležejícím mu, jako k objektivním, jako k tělu jeho subjektivity, vyskytujícím se jako neorganická příroda“ [Marx 1961 : 65]. Sociálně ekonomické vztahy zužují na vztahy sociálně profesní, technicko-organizační, aby tak zakryli existenci tříd a třídních konfliktů.

Klasikové marxismu-leninismu za dělníky považovali průmyslové dělníky (od strojů), tovární, městské dělníky; v závislosti na jejich postavení a úloze pak hovořili o proletariátu hornickém, zemědělském apod. Označovali je jako proletariát nikoli především pro výrobně technické formy jejich práce, ale proto, že rozmnožují kapitál, reprodukují kapitalistické sociálně ekonomické poměry, což zpětně významně ovlivňuje samu výrobně technickou formu. Marx zdůrazňoval, že proletářem v ekonomickém smyslu slova je výlučně námezdní pracovník, který vyrábí a zvětšuje kapitál a je vyhozen na dlažbu, jakmile se v tomto smyslu stane pro kapitalistu zbytečným. Proletáři bezprostředně produkují pro kapitalistu nejen užitnou hodnotu, ale především hodnotu a nadhodnotu. Dialektikou těchto dvou stránek se jednoznačně odlišují od masy námezdní práce i od sdruženého pracovního personálu. Jsou podle lapidárního výroku V. I. Lenina třídou „výrobců nehospodařících na svém“ [Lenin 1952 : 527].

V socialistické společnosti dělníci produkují materiální statky v průmyslové formě a ve formách na ni navazujících; produkují bezprostředně společensky, zejména však jsou nositeli vyšší formy socialistického vlastnictví. Podle formule A. A. Amvrosova jsou bezprostředně a přímo spojení s vedoucím odvětvím společenské výroby — se strojovým velkopřůmyslem, který je základem ekonomiky země a rozhodující sférou hmotné skutečnosti. Především však jsou přímo a bezprostředně spjati se státní formou socialistického vlastnictví, která představuje vyšší úroveň zespolečnění a je vedoucí formou socialistického vlastnictví [Dělnická třída 1973 : 169; 170]. (8)

Náročný ideologický boj, který musíme svádět, vyžaduje, abychom výrobní vztahy důsledně chápali jako rozhodující zdroj určitosti proletariátu a socialistické dělnické třídy a vztahy vlastnické jako jejich podstatný výraz i předpoklad obnovy a vývoje. Tyto vztahy vystupují v podmínkách socialismu jako rozhodující podmínka efektivního využívání výrobních sil a hlavní zdroj jejich mohutného růstu. Nelze zanedbat úkol teoretické analýzy předpokladů jejich rozvoje. Je nutné přesně charakterizovat dosažený stav a vést jasnou dělící linii mezi ekonomickou a právní formou vlastnictví. Jak zdůrazňuje C. J. Stě-

(7) Srovnej zejména monografickou studii T. T. Timofejeva [1979], A. A. Amvrosova [1978], mezinárodní monografii *Jednota dělnické třídy a ideologický boj* [1980] aj.

(8) Jak zdůrazňuje V. S. Semjonov, dělnická třída „je 1. vedoucí třídou socialistické společnosti, 2. je spojena se státní formou socialistického vlastnictví, 3. bezprostředně působí na předmět práce a produkuje základní materiální bohatství prostřednictvím 4. především fyzické či určitým spojováním fyzické a duševní práce“ [Semjonov 1977: 59].

panjan, „je třeba i nadále v první řadě vydělovat vztah lidí k výrobním prostředkům a posuzovat jejich místo v systému společenské výroby“ a zabránit povrchní interpretaci teze, že v socialistické společnosti všichni v podstatě vlastní stejně [Rabočij klass 1975 : 43]. Jde o složitý a dlouhodobý proces, v němž je třeba odlišovat výchozí a završující fázi, formální a skutečné zespolenštění.

Buržoazní ideologové nepodávají žádný důkaz o zániku kapitalistické formy přivlastňování výrobních prostředků. Pouze neustále znovu a znovu tvrdí, že se systém (buržoazního) vlastnictví rozpadl, že utrpěl krach a stal se pouhou právní fikcí.

Jejich hlavním cílem je však znevážit revoluční změny, k nimž došlo ve sféře vlastnictví za socialismu. Na základě zevšeobecnování dílčích skutečností vyvozují závěr, že proces víceméně „samovolného“ rozpadu vlastnictví byl za socialismu zkomplikován tím, že roli soukromého vlastníka převzal stát, vydávaný za mimospoločenskou, nekontrolovanou sílu, který udržuje, a dokonce stupňuje proces „vykořisťování“ dělníků. Další z často uváděných tezí je, že se odcizení naopak stává univerzálním a zesiluje se.

Buržoazní ideologové, neschopní pochopit sociální dialektiku nové společnosti a záměrně ji zkreslující, zneužívají skutečnosti, že bylo dosaženo úrovně zespolenštění, kdy práce je bezprostředně společenskou, ale není ještě bezprostředně všeobecnou (ve smyslu úvah K. Marxe). (9) Tvrdí, že „výrobní prostředky byly znárodněny, ale nikdy nepřešly reálně do společenského vlastnictví, nýbrž byly — stejně jako v minulosti — odcizeny výrobcům, takže s nimi nyní plně disponuje nová vládnoucí elita“ [Markovič 1974 : 196]. Útočí současně na socialistický stát, jednající v zájmu dělnické třídy a jejích spojenců a pod jejich neustálou kontrolou, znevažují socialismem vytvořené materiální, sociální, politické i duchovní předpoklady likvidace objektivních základů odcizení. (10) Zneužívají také okolnosti, že zformovat socialismu odpovídající dobrovolnou disciplínu sdružených výrobců je velmi složitý úkol, který nemůže být okamžitě splněn a vyžaduje dlouhodobý, náročný boj s přežitky minulosti v jednání a vědomí pracujících, včetně příslušníků dělnické třídy.

Za hlavní zdroj sociální moci, rozvrstvení a mobility nepovažují vlastnictví, ale jednak technickou, profesní zdatnost (základ moci související se vzděláním), jednak politické postavení (základ moci související se správou a řízením společnosti). Vlastnictví, které podle jejich předpokladu prošlo rozsáhlou „difúzí“, tyto hlavní formy pouze doplňuje [Bell 1973 : 19; 12; 294; 361]. (11)

Z toho pak vyvozují závěry o anachronismu marxistické teorie vůbec a teorie proletariátu zvláště, tj. tvrdí, že sociální revoluce byla předstižena a popřena revolucí „technotronickou“. Epicentrum společenských konfliktů se podle této koncepce má přesouvat ze sféry třídního boje, rozporu práce a kapitálu do vztahu vědy a politiky, jakož i kultury a morálky. Za základní sílu společenského pohybu je považována inteligence, vytvářející technologii (včetně technologie „intelektuální“, tj. zaměstnanci univerzit) [Bell 1973 : 188].

Ze všeho uvedeného je zřejmé, že zatímco marxisté kladou v souladu s objektivní dialektikou důraz na jednotu rysů a kritérií třídy, jež tvoří vzájemně

(9) Trvá nepřímé vyjadřování prostřednictvím hodnoty, vzniká jednota vlastností produktu jako bezprostředního společenského produktu a zboží: avšak zbožně peněžní vztahy mají zcela jiné funkce než v kapitalismu; srovnej Dunajeva [1979 : 5].

(10) Odcizení je v zásadě překonáno, existují jen „některé prvky psychologie odcizení“, jak to formuluje Vittenberg [1980 : 288].

(11) Podle této koncepce jsou kapitálové výnosy sice nadále vlastníkům kapitálu vypláceny, ale mzda dělníků nyní údajně „přesně“ vyjadřuje jejich místo ve výrobě.

spjatý systém, v němž určující je vlastnický vztah, buržoazní ideologové se svými spojenci záměrně zdůrazňují heterogennost struktury třídy, růst izolovanosti jejích jednotlivých stránek. Cílem je co nejvíce prohloubit propast mezi jednotlivými vrstvami třídy, prokázat její faktický „rozpad“.

Pokud jde o metodologii, je široce aplikován novopozitivistický přístup, který rozčleňuje jednotný proces na izolované elementy, s jejichž řazením (strukturací, stratifikací, mobilitou) různým způsobem spekuluje. Jak zdůrazňoval V. I. Lenin „...jsou-li přitom brány dvě různé definice, nebo i více, a slučují se naproto náhodně...“, pak dostáváme eklektickou definici, ukazující na různé stránky věci a nic víc“ [Lenin 1955 : 92]. Pro takový přístup je charakteristická „přísně exaktní“ deskripce apriorně a utilitárně zkonstruovaných činitelů a jejich vnějších vazeb.

Stratifikace a mobilita se v pojetí buržoazních ideologů vyhýbá historicky určitému způsobu výroby, sociálně ekonomickým vztahům, sociálně ekonomické formaci a obrací pozornost k několika faktorům, jež považuje za zvláště významné: k profesi, povolání, vzdělání (kvalifikaci), majetku a prestiži. Dělení na vrstvy vychází ze sociálně kulturních, psychických a zvláště techniko-výrobních činitelů. Neskrývá subjektivnost volby činitelů, z nichž je „rozvrstvení“ zkonstruováno: platnost konstrukce ostatně není ověřována sociální praxí, ale shodou v mínění vybrané skupiny odborníků a závěry, jež potvrzují výchozí předpoklady. Z různého rozdělení odměn, tj. příjmu, bohatství, moci a prestiže, z různého přístupu k pracovním rolím vzniká svévolně konstruovaný životní styl a životní šance, podle nichž se měří stupeň „otevřenosti“ společnosti.

Marxisté vždy ostře kritizovali záměnu profesního a třídního členění. Buržoazní ideologové totiž neustále obnovují předsudek, proti němuž vystoupil K. Marx, že nikoli třídy jsou výsledkem příslušnosti lidí k určitým povoláním, ale příslušnost k určitým povoláním ve velké míře závisí na příslušnosti ke společenským třídám. V. I. Lenin poukazoval na vědeckou bezzásadovost takového přístupu, na jeho praktickou tendenci „sprovodit ze světa sám pojem ‚třídy‘, odstranit samu myšlenku třídního boje“ [Lenin 1953 : 198].

Kombinovaný personál, souhrnný pracovník, sdružený pracovní personál, to jsou všichni, kdož se bezprostředně či zprostředkovaně podílejí na produkci materiálních statků. Jádrem jsou bezprostřední výrobci. Na ně navazují rozmanité profese — od strojního dělníka po inženýrsko-technický personál a řídicí pracovníky (v širším smyslu pak i ti, kdož jsou s obnovou pracovní síly spjati volněji).⁽¹²⁾

V socialistické společnosti jsou například mezi dělnickou třídou, družstevním rolnictvem a inteligencí rozdíly v sociálně ekonomickém, vlastnickém postavení (a ve vztahu k inteligenci i ve smyslu odlišení bezprostředního výrobce). Jsou tu však také rozdíly socioprofesní. Dělnické profese jsou náročnější (vzhledem k rolnickým), vyznačují se potřebou těsné jednoty poznatků s praxí (vzhledem k inteligenci).

Je přirozené, že pro podmínky třídní společnosti nelze pojednávat o práci, výrobci, pracujících, pracovních kolektivech „vůbec“, tj. pouze podle socioprofesních hledisek. Zatemňují se tak třídní rozdíly. Hlavní zůstává nadále práce ve výrobě, materiální produkce a její nositel, dělnická třída, se svým průmys-

(12) Profese je soubor znalostí a dovedností zakládající schopnost vykonat konkrétní pracovní úkon opakovaně s pomocí kvalifikace, vzdělání, výrobní zkušenosti, tj. zacházet s pracovním prostředkem, využívat technologie, produkovat kvalitní výrobek v efektivní činnosti. Mezi nositeli profese vznikají socioprofesní vztahy, jimiž jsou „zprostředkovaný“ hlubší, závažnější vztahy socioekonomické.

lovým, velkovýrobním jádrem. Klíčový význam mají proto dělnické výrobně pracovní kolektivy pro vliv jejich práce na sociálně ekonomické (vlastnické) vztahy, neboť jimi se otevírá či limituje prostor pro výrobně technické procesy, pro rozvoj výrobních sil. (13)

Dělnická třída se „nerozpadá“ na jednotlivé vrstvy. Je jednotná, je uceleným organismem s obecnými, podstatnými, nutnými, vnitřními, stabilními rysy. Liší se sice její jednotlivé národní oddíly (rozsahem a úrovní revolučních a budo- vatelských zkušeností), její výrobně technická, kulturně technická, kvalifikační rozvinutost, sociálně ekonomické rysy, úroveň osvojení politických tradic, zkušeností a idejí, popřípadě i úroveň prosazování demokratickokentralistických principů, obecná kulturnost, internacionalistická angažovanost.

Vnitřní členění však vždy závisí na hlavních třídních znacích, nemůže být redukováno pouze na výrobně technická hlediska či izolované politické projevy. Je nutné respektovat, jak jsou v různých vrstvách dělnické třídy zastoupeny hlavní znaky třídy. Jádro dělnické třídy — to jsou skupiny s rozvinutou výrobní technologií a nositelé třídních vlastností, kteří se nejčastěji a nejsnadněji formují ve velkopřůmyslu.

Různé stránky postavení dělnické třídy (ekonomická, politická, kulturní) jsou těsně, složitě propleteny. Lze je odlišit pouze pomocí abstrakce. Dělnická třída je nositel jednoty těchto stránek.

Buržoazní ideologové se snaží izolovat politickou stránku postavení dělnictva od jejich skutečného ekonomického postavení, vnutit dělnictvu tradeunionistické, dílčí a dočasné zájmy, vydávat buržoazní zájmy za všeobecné a všennárodní. Pokoušejí se znehodnocovat revoluční změnu v politickém postavení proletariátu za socialismu, jeho vedoucí politickou roli. Pomlouvají systém diktatury proletariátu (jako hlavně či pouze násilí), zdůrazňují jakési postupné oslabování politických pozic dělnické třídy v socialismu, způsobované jakousi „deproletarizací“ KSSS a komunistických stran vůbec a formováním vlivné sociální vrstvy (státní a stranické) byrokracie. Utíkají se v podstatě ke známým tezím trockismu.

Ve skutečnosti je v socialistické společnosti dělnická třída spolu s dalšími vrstvami pracujících jediným suverénem, svrchovaným subjektem politiky. Schopnost takto vystupovat je však uvnitř třídy diferencována. Dělnická třída je předním subjektem politiky. Politické instituce, vztahy i vědomí jsou formovány pod vedením strany. Působí tak, aby byly prosazovány objektivní, zásadní potřeby a zájmy dělnické třídy. Dělnická třída, její jednotliví příslušníci, se při jejich realizaci prosazuje i bezprostředně. Dělníci jsou však i objekty třídní politiky strany, státu, odborů, mládežnických a jiných organizací (v závislosti na tom, jak jsou schopni reálně, ve vědomí, a zvláště v práci slaďovat bezprostřední, krátkodobé zájmy se zásadními).

Politické zájmy dělnické třídy, jež jsou koncentrovaným, zevšeobecněným a rozvinutým výrazem jejich podstatných zájmů ekonomických, odrážejí poli-

(13) V profesní struktuře dochází ke značnému pohybu, zejména ve prospěch profesí s vysokou a vyšší kvalifikací. V diskusích sovětských vědců byla dotčena i otázka, zda se sociální a profesní struktura vyvíjí ve shodném či protikladném směru (jak tvrdí C. J. Stěpanjan, v profesní struktuře se diferenciací prohlubuje [Sovětskaja 1979]). Jiní autoři zastávají názor, že jde o jediný proces sociální homogenizace, o vzájemné spojení, vzájemný vliv a vzájemnou podmíněnost sociální a profesní struktury, jež ovšem neznamená jejich prosté ztotožnění [Formirovanije 1981: 12].

Při objasňování charakteru práce je nutné, abychom nebrali v úvahu pouze složitost danou povahou kvalifikace a vzdělání, ale i sociálně ekonomické a sociálně politické charakteristiky. V opačném případě se zjednodušuje rozvrstvení na profesní členění.

tické vztahy a prosazují se skrze organizaci politické moci i konkrétní formy politického vědomí. (14) Dělnická třída, stimulována těmito zájmy — vystupuje jako přední nositel demokratického centralismu. Je organizovaná, ukázněná, iniciativní, rozhodná, otevřená, zásadová i rozvážná. To je dáno nejen její revoluční a budovatelskou zkušeností, ale také rostoucím společenským vlivem a odpovědností s ním spojenou. Takovéto politické postavení je ovšem budováno, obnovováno a prohlubováno pouze s pomocí politického předvoje, dělnické, komunistické strany.

Buržoazní ideologové se svými spojenci využívají ke svým tvrzením o rostoucím politickém konzervatismu a lhostejnosti dělníků a k pomluvám o růstu jakési byrokratické elity i útoků některých skupin revizionistů proti teorii přeměny socialistických politických institucí ve všelidové instituce. Snaží se postavit třídu a stranu proti sobě, obvinít stranické vedení z postupné „deproletarizace“ politiky. Vykládají tyto procesy nikoli jako další podstatné rozšíření vlivu dělnické třídy na celou společnost, ale jako její subjektivistické omezení. Zneužívají obtíží při vedení zdlouhavého, náročného boje proti prvkům byrokratických metod. Zaměňují a vulgárně redukuji dvojí stránku řízení (technicko-organizační a sociálně ekonomické). Vzrůstající složitostí řídicích procesů, neslučitelností ekonomických a politických stránek procesů a nepřekonatelnou rozporností centralismu a demokracie ospravedlňují funkce jakési „technostruktury“ také pro společnost socialistickou.

Díky své politické aktivitě a vedoucí úloze komunistické strany, díky socialistickému státu a celkovému působení politického systému je ve skutečnosti dělnická třída klíčovým subjektem ekonomického života. Její skupiny, jednotliví dělníci jsou ovšem i objektem ekonomického řízení, vykonávaného jejich vlastními třídními institucemi. Formovat vědomí a reálný postoj socialistického hospodáře v celé struktuře třídy je naléhavý a současně dlouhodobý úkol. Příznivě tu působí okolnost, že dělnická třída má ve srovnání s dalšími skupinami socialistické společnosti relativně lepší předpoklady spojovat ekonomické procesy s politickými a s ideologií, a to v duchu své internacionální odpovědnosti, a přibližovat tak zformování komunistické samosprávy.

Pro buržoazní ideology a jejich spojence je dále typický značný voluntarismus v určování hranic dělnické třídy a v souvislosti s tím i podstaty jejích vztahů k dalším skupinám a vrstvám společnosti. Na základě služby třídním zájmům buržoazie a porušení vědeckých metodologických hledisek jsou vytvářena buď příliš úzká (nositelé fyzické, ruční, nekvalifikované práce, lumpen-proletariát), nebo naopak příliš široká pojetí (dělnická třída je ztotožňována se sdruženým pracovním personálem, s výkonnými pracovníky, s pracovníky pobírajícími mzdu apod.). (15) Smyslem tohoto počínání je oslabit jednotu dělnické třídy, postavit zájmy různých vrstev třídy a dalších skupin a vrstev proti sobě. Současně jsou různé složky sociálně třídní struktury kapitalismu chlácholeny teorií o „vyrovnávání krajností“ na úroveň „střední třídy“, přesvědčovány o tom, že pracovníci fyzické práce se postupně stanou součástí skupiny nefyzické práce s pevným platem (tzv. bílých límečků).

(14) Jak píše J. S. Zavjalov [Političeskije 1975: 28], „politické zájmy ve svém nejobecnějším určení jsou úsilím třídy, strany, skupiny osob o získání prostředků k působení na činnost státu a k určování jeho politiky“. Jsou víceméně uvědomovány, stávají se v té či oné míře podnětujícími motivem k činnosti třídy [Borisov 1982: 4, 5].

(15) „Termín ‚dělnická třída‘ je stejně neurčitý jako termín ‚střední třída‘, prohlašuje P. Hollander. Může být vztahován k průmyslovým dělníkům, zvláště továrním, k dělníkům vykonávajícím fyzickou práci v jakékoli profesi, ke všem, kdo trvale pracují... a získávají mzdu, či dokonce nižším třídám, tj. nižším ve smyslu důchodu, prestiže a přitažlivosti práce, kterou vykonávají“ [Hollander 1978: 231].

Marxisté jsou si plně vědomi, že v ideologickém boji i praxi výstavby musí být věnována intenzivní pozornost mimo jiné i otázkám podstaty, vývojových tendencí, a tím i hranic dělnické třídy. Řešení této otázky umožní rozvíjet široké spojenecké svazky a současně postihnout specifickou odpovědnost dělníků a jejich strany.

Hranice třídy lze stanovit poměrně určitě. Úkol je však komplikován značnou dynamikou, vznikem nových oborů a profesí, proměnou vztahu výroby a „služeb“, těsnějším vzájemným působením základny a nadstavby a mnoha dalšími okolnostmi. Vznikají hraniční skupiny z těch, kdož jsou předními nositeli dělnických vlastností (problém jádra), ale také z těch, kdo mají rysy třídní určitosti nevýrazné a slabé. Obecně lze říci, že do dělnické třídy patří ti, kteří se ještě podílejí na produkci nadhodnoty za kapitalismu, kteří jsou ještě bezprostředním nositelem vyšší formy vlastnictví za socialismu. Konkrétněji by bylo možné začlenit do dělnické třídy zaměstnance-nespecialistu, pokud je spjat s převážně materiálními službami navazujícími bezprostředně na výrobu, zvláště průmyslovou, pokud vykonává převážně fyzickou práci a provádí výkonnou činnost; popřípadě odborné zaměstnance (část intelligence), pokud přímo přecházejí na dosavadní či nově vytvářená dělnická místa, a to v obou případech tehdy a potud, pokud mají reálný, bezprostřední vliv na sociálně ekonomické poměry socialismu, na vztahy socialistického vlastnictví v jeho vyšší formě a osvojují si na odpovídající úrovni také nadstavbové rysy třídy. (16)

Fyzická práce je dostatečný, poměrně výrazný, avšak nikoli nezbytný znak příslušnosti k dělnické třídě. Je pravda, že původně spadala materiální výroba a kapitalistická výroba vjedno, tj. že produktivní třída v materiální výrobě byla produktivní i z hlediska kapitalisty. Avšak vlastnost produkovat kapitál je na zvětšování v materiálním bohatství v podstatě nezávislá. Vzniká tak nejnověji například otázka, zda a v jakém smyslu mohou pracovníci „služeb“ dnes produkovat nadhodnotu pro kapitalistu a osvojovat si tak ekonomické charakteristiky proletariátu. Je však třeba zdůraznit, že i v tom případě, kdy se tak děje, je taková schopnost rozhodujícím způsobem podmíněna výrobními schopnostmi (zejména průmyslového) proletariátu.

Jedním z hlavních záměrů buržoazních ideologů je postavit na hlavu reálné tendence vývoje sociálně třídních struktur v kapitalismu a socialismu. Pokud jde o kapitalistický systém, je zdůrazňována zejména teze o stálém a pokračujícím vyrovnávání důchodů. V důsledku obohacování průměrného člověka má vznikat převážně konzumní orientace masy. Jsou zasévány iluze o zvláštěnostech ekonomického cyklu (především o úloze pracovních sil), o překonávání disproporcí a rozporů v sociálním postavení, o společných zájmech námezdních pracovníků a podnikatelů o stabilní, vyvážený ekonomický růst, o rozkvět podniku. Hledisko vyrovnávajícího se konzumu má stimulovat pracovní, výrobní výkon, vystupňovat intenzitu práce, utvrdit existující vykořisťovatelské poměry.

„Vyrovnávání“ v politické oblasti má pak spočívat v celkové „departicipaci“ třídy a v rostoucí úloze profesionální politiky, prováděné odbornou elitou, za-

(16) Výčet některých takových profesí uvádí *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1975 g.* (s. 803, 804): „... mezi dělníky jsou zahrnovány osoby bezprostředně zaměstnané v procesu vytváření materiálních hodnot a také osoby zaměstnané jako opraváři, při převážení nákladů, cestujících, poskytování materiálních služeb aj.“ Obdobným způsobem řeší tento problém také *Jednotná klasifikace zaměstnání* (3. vydání, Praha, FSÚ 1978) v kategorii I. (1. 2. 3. 4.) a II/5 A a B/511. Podle těchto hledisek by do dělnické třídy nebyly zahrnuty nevýrobní skupiny v neprodukční sféře (na rozdíl od výrobních i nevýrobních skupin ve sféře produkční — členění F. Charváta).

bývajících se mimo jiné i politikou „dělnickou“ a měnící dělníky v této oblasti v pouhé spotřebitele. V ideologické oblasti má základní změna spočívat v šířícím se „bručivém uspokojení“, tj. v rezignaci na vlastní ideologii a v přijetí systému jako celku, s dílčími výhradami vůči jednotlivým odstranitelným vadám. Zájem o prohloubení „deproletarizace“ vědomí je značný. Současně má být formováno vědomí identity s kapitalistickým podnikem a životním prostředím (spolu s „ústupem“ tzv. proletářských ghet).

Buržoazní ideologové zdůrazňují, že proletářská ideologie ztratila svůj inspirativní smysl, že dělníci nemohou být subjekty duchovní tvorby, neboť jsou „kulturně uzavření“. Za společenský vzestup se označuje přechod ke skupinám, jimž buržoazie poskytla relativně větší prostor pro vzdělání a kvalifikaci, tj. k „odborným“ zaměstnancům. Aby byla všemožně oslabena schopnost a vůle k třídní sebevýchově na základě praktických zkušeností z třídního boje ve státně monopolistickém kapitalismu a pod vedením dělnických, komunistických stran, vydávají se dosažené deformace v politické aktivitě a v třídním vědomí proletariátu za „přirozené“ znaky této třídy.

Pokud jde o socialistickou dělnickou třídu, buržoazní autoři tvrdí, že socialistická společnost je nejen stratifikována podle všech dimenzí charakteristických pro kapitalismus, ale že se kromě toho pozice „horní vládnoucí třídy“ stále upevňuje. Trockistická a djilasovská podstata této koncepce je zcela zřejmá. Stejně tak je nasnadě její vulgární apologetické poslání.

Pravicoví oportunisté a „levičáci“ jsou spojenci buržoazních ideologů

Mezi buržoazní a oportunistickou koncepcí úlohy dělnické třídy nejsou zásadní rozdíly. Oportunisté, včetně maoistů a neotrockistů, sdílejí s buržoazními ideology nedůvěru v tvořivé síly dělnické třídy. Podporují v různých formách teze o jejím „zburžoaznění“ a rostoucím konzervatismu, o přechodu iniciativy na jiné, neproletářské, nedělnické vrstvy (byrokracii, deklasované elementy, mládež, inteligenci, chudinu, rolníctvo apod.), zlehčují a vulgarizují její ekonomické postavení.

Pravicový oportunismus nejčastěji koketuje s neopozitivismem (i antropologismem). Považuje teorii o obecných, podstatných, dlouhodobých zájmech dělnické třídy a o jejím historickém poslání za překonaný pozůstatek jakési „hegelovské mystiky“. „Levicový“ oportunismus zase operuje s oblibou se zevšeobecněnými, ale vyprázdněnými abstrakcemi (vlastnictví, tříd, odcizení, sebe-realizace apod.). Jak neopozitivisté, tak „kritičtí humanisté“ přehlížejí reálnou dialektiku společenského procesu, jeho zákonitosti a konkrétní odpovědnost subjektu. Napomáhají tak podřizovat dělnické hnutí záměrům buržoazie.

Všechny hlavní teze soudobého revizionismu byly předjaty již v jeho prvních historických formách: nedůvěra ve společenskou možnost, neschopnost vyjádřit a uskutečnit základní potřeby a zájmy dělnické třídy (menševismus); změna kritérií tříd za kritéria profesní a zaměstnání (Bernstein); úzké pojetí dělnické třídy, odtrhávající od ní „proletariát duševní práce“ (katedroví socialisté); snaha postavit fyzicky pracující proti vrstvám s vysokým podílem duševní práce (machajevština); změna proletariátu za lumpenproletariát (anarchisté); snižování významu rozdílů a protikladů mezi třídami na úroveň vztahů mezi vnitrotřídními vrstvami (legální marxisté) apod. I názor, že v čele sociálně demokratického hnutí v Německu by měli být nezávislí představitelé vědy a všichni, kdož jsou prodchnuti opravdovou láskou k člověku, se objevil již v sedmdesátých letech minulého století.

V období krize let 1968—1969 zneužili pravicoví oportunisté v Československu ke svým spekulacím mimo jiné i závěrů o vítězství socialistických výro-

ních vztahů. Vlastnictví bylo ztotožněno s právní kategorií, byl podceněn náročný, dlouhodobý proces jeho rozvoje. Byla proklamována idea, že všichni členové společnosti jsou si již ve vztahu k výrobním prostředkům rovni a vlastnictví proto vystupuje jako pouze druhořadý diferencující činitel. Současně však oportunisté popírali, že pracující jsou skutečnými subjekty socialistického vlastnictví: za jediný subjekt vlastnictví byl označován „odcizený“ stát. V tom se projevovala snaha zkreslit a vulgarizovat reálné rozpory ve vztazích výrobců a vlastníků, navrátit se k empiristicky ověřitelným kategoriím profese a k vyhodnocování výrobně technických a abstraktně politických činností. Dělnická třída měla být přeměněna v objekt péče zaměstnavatele, dělnické politiky „humanizovaného“ státu, „svobodných“ odborů, různých samosprávných sdružení výrobců, osvětových, vzdělávacích institucí.

Ve shodě s buržoazními ideology propagovali oportunisté široké pojetí dělnické třídy, které ji ztotožňovalo s masou námezdní práce i se sdruženým pracovním personálem. Současně však líčili jádro třídy jako nevzdělanou, nízcce kvalifikovanou skupinu, zaměstnanou fyzickou prací. Taková skupina si sice může „osvojit“ víceméně úspěšně plody vědeckotechnického rozvoje (je-li ukázněným objektem „dělnické politiky“), nemůže však být jejich stimulátorem.

Někteří oportunisté připouštějí vedoucí úlohu dělnické třídy v ranějších stadiích vývoje socialismu, jiní ji omezují pouze na přechodné období. Všichni se však shodují na závěru, inspirovaném buržoazní ideologií, že jak svým počtem, tak charakterem činnosti se tato třída stává stále méně významnou a má vyklidit pole nové hybné síle, duchovní elitě. Současné i budoucí možnosti přeměn jsou spojovány s pracovníky duševní práce, se „vzdělanou prací“ (H. Gintie), s inteligencí, která se má stávat stále významnější, rozhodující částí dělnické třídy a usurpovat v novém historickém bloku nejvzdělanějších a nejvýkonnějších výlučné vedení (Garaudy, Carillo, S. Mallet aj.).

K ideologickému odzbrojování dělnické třídy přispívají také ti „levicoví“ oportunisté, kteří dělnickou třídu fetišizují (spekulativně ztotožňují vlastnosti části třídy s vlastnostmi všech jejích příslušníků). Takový postup vede k sektářské izolaci předvoje od hnutí třídy, k záměně třídy za její (často netypickou) část. Klade velké překážky úsilí prohloubit vedoucí společenskou úlohu třídy, omezuje hegemonii třídy na pouhou deklaraci.

„Levicoví“ oportunisté často ztotožňují dělnickou třídu s nekvalifikovanými skupinami fyzické práce a navíc s chudými vrstvami obyvatelstva. Přesvědčení o tom, že buržoazní ideologie pravdivě vypovídá o zburžoaznění proletariátu a socialistické dělnické třídy, obracejí se na chudé vrstvy, na lumpenproletariát, na drobného rolníka, na „kritické intelektuály“, na „světovou vesnici“ apod. Formují levičáckou antitezi pravicově oportunistického „nového historického bloku“.

Maoisté formálně vedoucí úlohu dělnické třídy uznávají. Prohlašují, že „musí všechno vést“. Mao-Ce-Tung svého času poukazoval na to, že Komunistická strana Číny je obklíčena ohromnou sociální vrstvou maloburžoazie a zdůrazňoval roli uvědomělého proletáře, osvíceného rolníka a pokrokového intelektuála. Ve skutečnosti však prosadil odstranění dělnické třídy z vedení společnosti, obrat k maloburžoazně orientované části rolnictva, inteligence, mládeže, k armádě a ke státnímu aparátu. Rolnictvo postupně označil za rozhodující a jedinou politickou sílu, za hlavní základnu a hybný činitel čínské revoluce.

Teze o vedoucí úloze dělnické třídy tedy ve skutečnosti pro maoisty vždy znamenala vedoucí úlohu Maových idejí a závaznost jeho politických pokynů. Jakákoli jiná ideová a politická orientace byla okamžitě prohlášena za své-

dectví „prerodu“, „zburžoaznění“ dělnické třídy a jejich [často skutečných] představitelů.

Ke shodným závěrům dospívá i „rudě povstalecký“ směr, živěný z anarchistických a neotrockistických zdrojů. Neotrockisté a další skupiny levičáků obviňují marxisty i Marxe samého z ekonomismu, popřípadě tradeunionismu: hluboce prý podceňují autonomitu dělnických organizací, dělnického boje a dělnické revoluce a ztratily schopnost sledovat a rozvíjet jejich činnost komplexně. K. Marx je nesmyslně obviňován z kdejakých hříchů, od liberalismu, přes nacionální oportunismus až k šíření reformismu (k němuž dal údajně podnět svými závěry o souhrnném pracovníkovi).

H. Lefébvre kritizuje jakési „romanticko-fetišistické“ pojetí proletariátu jako „apriori revolučního subjektu“. Doporučuje mu, aby se zbavil státně kapitalistické i „státně socialistické“ „produktivistické“ ideologie a vrátil se k ideji „komplexního sebeurčení“. Cílem má být neustálá rozšířená reprodukce sociálních vztahů, a to rovnoměrně ve všech oblastech společnosti. Takovou schopnost komplexní reprodukce své „každodennosti“ získal, podle Lefébvre, proletariát v „neokapitalismu“ [Lefébvre 1974 : 24; 41; 69; 116–118].

Také podle mínění Marcuseho, Habermase a dalších ztratilo ekonomické pojetí dělnické třídy význam. Dělnická třída byla plně integrována do buržoazního systému, stala se dokonce oporou „establišmentu“. Blokuje uplatnění „skutečných“ revolučních sil, jakési volné koalice všech dosud nezavedených skupin, v čele s nekonformní inteligencí. Sociální diferenciaci je odvozována z abstraktně pojaté dělby činností, jež údajně vede k odcizení člověka a jeho díla. Významné místo získávají procesy rozdělování. Současný kapitalismus má podle těchto koncepcí schopnost totálně a ve stále vyšší míře uspokojovat i formovat potřeby mas, a to v souladu se svou „odcizující“ podstatou. Vzniká potřeba věcí a služeb, jež vede ke stále tužší manipulaci. Odcizení, zúžení prostoru volby, zúžení úrovně životních možností je spojováno s technicko-výrobními procesy, s růstem vzdělávání a kvalifikace, s profesionalizací, údajně diktovanými buržoazní vědou a technikou.

A. Gorz, příslušníci skupiny *Manifesto* v Itálii i tzv. *Frankfurtské školy* připsují totiž funkci poslušné a iniciativní reprodukce kapitálu málem veškeré mase vědeckotechnických pracovníků. Přehlížejí přitom objektivní sociálně třídní diferenciaci v různých vrstvách inteligence. Snaží se tak vrazit klín mezi pracovníky fyzické a duševní práce, zúžit hranice dělnické třídy, snižovat význam vzdělávání a kvalifikace dělníků a podněcovat úzké, cechovní zájmy(17).

Marcuse, Habermas a další tvrdí, že dělnická třída nemůže překročit hranice odcizení, do nichž ji oni sami vtěsnali, a musí se smířit s vedoucí úlohou té části inteligence, která restrikcí tvořivého obsahu své práce nepřipouští. V dělnické třídě je nutné ostře odlišit pracovníky fyzické a duševní práce a podporovat pracovníky kvalifikované a vzdělané. „Tradiční“ dělnická třída je odsouzena k cechovním orientacím, ke sledování kariér, ke konformnímu jednání. Také Lefébvre spojuje změnu jejího postavení s větší otevřeností vůči vzdělávacímu systému, vědě, s účelnějším trávením volného času a to za pomoci „totálních projektů státu“.

(17) Je ostatně charakteristické konstatování A. Gorze, že v důsledku objektivních „mutací“ přestala dělnická třída existovat, rozplynula se v „postindustriální společnosti“, změnila se v konglomerát tupých, apolitických individuí, které již neinspiroje idea vytvoření nové společnosti [Žukov 1980].

Maloburžoazní mentalita, kterou tito ideologové vyjadřují, se projevuje nejen ve vychvalování živelnosti, ale také v kolísání od pesimistických úvah, že iniciativa patří kontrarevoluci, až k podněcování všeobecného antiinstitucionálního protestu, zbaveného významnějšího politického smyslu.

* * *

Ambice buržoazních, reformistických ideologů a oportunistů jsou vskutku nemalé. Pokoušejí se nezakřtě dokonce i o to, aby dosáhli ústupu některých činitelů socialistické vědní fronty ze zásadových pozic. Spekuluji o vnitřní diferenciaci této fronty, o „pragmatické opozici“, využívající důvěrně známých „mezer“ politického systému k tomu, aby mohli vyjádřit jakousi „nezávislou“, „čistou“ pravdu. (18)

Stupňované ideologické útoky mají ideologicko-politicky znevážit smysl a význam objektivní, reálné vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti (a tím i historické poslání světové dělnické třídy, jmenovitě proletariátu v rozvinutých kapitalistických zemích), význam třídních spojení a svazků s rolnictvem a inteligencí, roli komunistické (dělnické) strany a dalších politických institucí. Hlavním předmětem útoků je základ společenské organizace, struktury a dynamiky socialismu, tj. vedoucí úloha dělnické třídy a komunistické strany za socialismu.

Nároky ideologického boje vyžadují co nejpreciznější historickomaterialistické, vědeckokomunistické, sociologické řešení, respektující jednotu marxismu-leninismu. Připomínají trvalý a prohlubující se význam metodologických principů třídnosti a stranickosti ve společenských vědách a ve filozofii.

Literatura

- Amvrosov, A. A.: *Ot klassovoj differenciacii k social'noj odnorodnosti*. Moskva, Izd. Mysl' 1978.
- Bell, D.: *The Coming of Post-Industrial Society. The Venture in Social Forecasting*. New York, Basic Books 1973.
- Borisov, V. K.: *O suščnosti i charaktěre političeskich intěresov rabočego klassa*. Věstník Moskovského univerzitěta. Teorija naučnogo kommunizma 1982, No. 3.
- Dunajeva, V.: *Obščestvěnnaja forma produkta i effektivnost proizvodstva*. Voprosy ekonomiki 1979, No. 6.
- Fedosejev, P. N.: *Dialektika sovremennoj epochi*. Moskva, Nauka 1975.
- Formirovanije social'noj odnorodnosti socialističeskogo obščestva*. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1981.
- Hollander, P.: *American and Soviet Society. A Reader in Comparative Sociology and Perception*. New York, Englewood Cliffs, Prentice Hall 1978.
- Jednota dělnické třídy a ideologický boj*. Praha, Svoboda 1980.
- Kosolapov, R.: *Leninský životní postoj*. Pravda 1980, č. 67.
- Lebeděv, V. G. — Markov, N. V.: *Sociálně ekonomické problémy vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1981.
- Lefébvre, H.: *Die Zukunft des Kapitalismus. Die Reproduktion der Produktionsverhältnisse*. Mnichov 1974.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 2. Praha, Svoboda 1952; sv. 5. Praha, Svoboda 1953; sv. 30. Praha, Svoboda 1953; sv. 31. Praha, Svoboda 1955; sv. 32. Praha, Svoboda 1955.
- Markovič, M.: *The Contemporary Marx*. Nottingham 1974.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, Svoboda 1961.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 17. Praha, NPL 1965.
- Rabočij klass SSSR i jeho veduščaja rol' v stroitel'stve kommunizma*. Moskva, Nauka 1975.
- Semenov, V. S.: *Dialektika razvitija social'noj struktury sovětskogo obščestva*. Moskva, Mysl' 1977.
- XV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1977.
- XXVI. sjezd KSSS. *Dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1981.
- Timofejev, T. T.: *Rabočij klass v centre idějno-těoretičeskogo protivoborstva*. Moskva, Nauka 1979.

(18) Kritiku těchto snah přinášejí například stati J. Vittenberga [1980: 280]; monografie *Rabočij klass razvitogo socialističeskogo obščestva* [1974] a další studie.

Vittenberg, J.: *Protiv falsifikacii marksistsko-leninskoj koncepcii veduščeji roli rabočego klassa v zreloj socialističeskoj obščestve*. In: *Kritika sovremennych buržuažnyh i reformistskich falsifikatorov marksizma-leninizma*. Moskva Izdatel'stvo političeskoj literatury 1980.

Zavjalov, J. S.: *Političeskie interesy i ich realizacija v SSSR*. Sovětskoje gosudarstvo i pravo 1973, No. 1.

Žukov, J.: *Marné naděje na zánik dělnické třídy*. Pravda 1980, 21. IV.

Резюме

М. Форманек: За ленинские исходные основы в идеологической борьбе за роль рабочего класса

Одной из главных целей идеологических диверсий антикоммунистов является воспрепятствовать рабочему классу исполнять свою историческую роль и играть руководящую роль при социализме.

Буржуазные и реформистские идеологи искажают количественные и качественные характеристики его положения, стремясь доказать, что он теряет свой революционный потенциал. Прежде всего они пытаются принизить главный критерий класса — собственность и революционные изменения в сфере собственности при социализме. На основании чисто производственно-технических, профессиональных аспектов они переносят решающую роль на носителя сложнейшего труда и политического неконформизма, т. е. на интеллигенцию. Рабочий класс мнимо распадается на носителей «традиционного» неквалифицированного физического труда, обреченных на корпоративные ориентировки и на группы, усваивающие постепенно черты положения «белых воротничков». В политической и идейной сфере с помощью клевет о процессе «депролетаризации» партийной политики они стремятся поставить класс и партию друг против друга. Аналогичный смысл, т. е. разбить единство трудящихся, имеют волюнтаристские рассуждения о границах класса и об общем динамизме социально-классовой структуры, особенно при социализме. В них широко используются троцкистские и дилетантские спекуляции о «новом классе».

Правые и «левые» оппортунисты являются сегодня вообще важными союзниками антикоммунистов. С буржуазными идеологами они разделяют недоверие в творческие силы рабочего класса. Они поддерживают тезисы о переходе инициативы на другие слои (начиная с бюрократии, продолжая элементами, стоящими вне общества и беднотой и кончая интеллигенцией). Правые оппортунисты стремятся превратить его в объект «рабочей политики» «гуманизированного государства», «свободных» профсоюзов или различных органов самоуправления, действующих под надзором «критической интеллигенции». «Левые» оппортунисты заменяют мнимый «односторонний экономизм» идеологическо-политическими кампаниями и общими рассуждениями о процессе отчуждения и самореализации.

Требования идеологической борьбы выдвигают на первый план необходимость последовательного и комплексного решения проблем положения и роли рабочего класса на основе марксизма-ленинизма.

Summary

M. Formánek: The Leninist Principles in the Ideological Struggle Concerning the Role of the Working Class

One of the major goals of ideological subversion by anticommunists is to prevent the working class from carrying out its historical mission as the leading force in socialist society.

Bourgeois and reformist ideologues attempt to falsify the quantitative characteristics relating to its position in an effort to prove that the working class has been losing its revolutionary character. They are particularly bent on proving that the working class is property-oriented and they discredit the revolutionary changes in the sphere of ownership in socialism. On the basis of purely productive-technical and professional aspects they strive to show that the leading role in society has been taken over by the class which does the most complicated work and which is known for its political non-conformism, i. e. the intelligentsia. They claim that the working class is divided into groups characterized by what the ideologues call "traditional" unskilled physical labour and corporate orientations on the one hand and

groups gradually assuming the features and position of "white collar workers" on the other hand. In the political and ideological sphere these theoreticians seek to blacken socialism, alleging the process of "deproletarianization" of the Communist Party policy and thus to drive a wedge between the Party and the working class. Similar aims, i. e. to divide the working people, are served by the reformist theories about the limits of the class and the overall dynamism of the socio-class structure, especially in socialist society. These theories use to a great extent various Trotskyist and Djilasian speculations about a "new class".

Right-wing and leftist opportunists are nowadays the most significant allies of anti-communists, sharing with bourgeois ideologues distrust in the creative powers of the working class, supporting theories about the transition of historical initiative to other strata of society (ranging from bureaucrats, underground elements, the poor to the intelligentsia). Right-wing opportunists try to transform the working class into the object of what they call working class policy, "humanized" state, "free" trade unions and other self-governing institutions operating under the supervision of "critical intelligentsia". "Leftist opportunists", on the other end of the scale, replace the alleged "one-sided economism" by ideological-political campaigns and general concepts of the process of alienation and self-assertion.

The requirements of the ideological struggle highlight the need for consistently solving the questions associated with the position and role of the working class in the context of Marxist-Leninist theory as a whole.

1. Růst dělnické třídy — organická složka pohybu k beztřídní struktuře

V etapě rozvinutého socialismu, pro kterou je zákonitý postupný přechod k beztřídní sociální struktuře, vstupuje dělnická třída SSSR do vyššího a v určitém smyslu vrcholného období své historie. Její společenská úloha ještě vzrůstá, přičemž nakonec bude dosaženo takového stavu, že dělnická třída (pochopitelně podstatně proměněná, která už nebude třídou v dnešním smyslu) prakticky splyne se společností. Jak už předvídal B. Engels, postupně se přibližuje doba, kdy dělnická třída „už nebude třídou, nýbrž bude zahrnovat celou společnost“ [Marx—Engels 1966 : 314].

Posilování významu dělnické třídy v sovětské společnosti je v současné době, a tím spíše v budoucnu, stále méně spjato s působením „klasických“, dříve typických faktorů celkového růstu dělnické třídy. Už v sedmdesátých letech se podíl dělníků tradičního typu (tj. pracovníků státních podniků vykonávajících převážně fyzickou práci) prakticky nezvyšoval; v roce 1970 činil 57 % a v roce 1980 60 %. V podmínkách vědeckotechnické revoluce bude rychle přibývat počet pracovníků vykonávajících vysoce kvalifikované a specializované duševní profese. Není pochyb o tom, že podíl dělníků tradičního typu zůstane v blízké budoucnosti poměrně stabilní, a teprve v další perspektivě se pak bude jejich počet zmenšovat, a to dříve či později nejen relativně, ale i absolutně.

Stabilizace (či dokonce zmenšování) počtu dělníků v tradičním smyslu slova však neznamená, že se zastaví růst dělnické třídy jako takové. Z hlediska obecných sociálně historických změn je zřejmé, že tento proces se v etapě rozvinutého socialismu neoslabuje, nýbrž nabývá jiných forem a poněkud jiného obsahu. Vyšší úroveň rozvoje výrobních sil a jejich zespolečenštění vedou ke značně rychlejšímu sblížování dělnické třídy s ostatními velkými společenskými skupinami. Podíl dělníků tradičního typu zůstává víceméně stejný, avšak některé vrstvy pracujících, které se doposud svým objektivním postavením od dělnické třídy výrazně lišily, se k ní stále více přibližují. Růst dělnické třídy se nyní stává neoddelitelnou složkou utváření beztřídní struktury sovětské společnosti. Úloha současné dělnické třídy jako „sociálního rozumu“ a „sociálního srdce“ tohoto procesu zde vystupuje tím nejbezprostřednějším způsobem [XXVI. sjezd 1981 : 55].

2. Perspektivy překonávání třídních rozdílů mezi dělníky a kolchozníky

V současné době i v blízké budoucnosti se sblížování dělnické třídy a ostatních společenských skupin nejvýrazněji projevuje v rychlém stírání rozdílů mezi dělníky a kolchozníky. Je to pochopitelné, neboť pohyb k integraci dvou forem vlastnictví tvoří dnes hlavní obsah přeměny sovětské společnosti v beztřídní společnost. Ještě v nedávné minulosti se obsah práce, kulturní úroveň, životní podmínky i právní postavení kolchozníků výrazně odlišovaly od postavení dělníků. Dělníci, a to včetně zemědělských dělníků, byli více než kolchozníci spjati se současnou technikou a průmyslovou organizací práce, měli

vyšší příjmy a byli lépe sociálně zabezpečeni a dotováni z fondů společenské spotřeby.

V šedesátých a sedmdesátých letech byla řada těchto rozdílů překonána. Jak správně zjišťují sovětsští badatelé, naše společnost je již dnes společností s výrazně narušenými třídními hranicemi. V blízké budoucnosti, v souvislosti s dalším rozvojem kolchozního vlastnictví až na úroveň všelidového, budou odstraněny i dosud přetrvávající rozdíly.

To ovšem neznamená, že se průměrné sociální charakteristiky kolchozníků ztotožní s odpovídajícími rysy dělnické třídy jako celku. K tomu nedojde nejspíše ani v 80. ani v 90. letech. Současný stav a tendence — tím spíše, jestliže jejich rozvoj bude zintenzívněn sociálně politickými přeměnami vytyčenými Potravinovým programem SSSR — ukazují, že v dohledné perspektivě se relativně vyrovná sociální postavení kolchozníků a dělníků v sovchozech.

Právě vyrovnání rozdílů mezi takovými srovnatelnými skupinami vede k odstranění rozdílu v sociálním postavení dělníka a rolníka, o němž se hovořilo na XXVI. sjezdu KSSS. Pokud jde o rozdíly mezi kolchozníky a dělníky jako celkem, údaje hovoří spíše o vnitrotřídních předělech, vyplývajících z odvětvové specifičnosti podmínek práce a života jednotlivých oddílů dělnické třídy. Vždyť i charakteristiky zemědělských dělníků se výrazně odlišují od průměrných charakteristik dělnické třídy jako celku. Jinak řečeno s tím, jak se postavení kolchozníků v systému společenské výroby přestává odlišovat od postavení dělníků v sovchozech, mizí třídní rozdíly mezi nimi a tyto sociální skupiny navzájem splývají.

Sbližování, a později i splývání dělnické třídy a kolchozního rolnictva je doprovázeno vzájemným osvojováním sociálních a psychologických znaků, které se zformovaly v každé z těchto skupin. Jejich osvojování však neznamená, že proběhne rovnoměrně, že to bude jakési „promíchávání“ těchto tříd, při němž by se ztrácela sociální určitost dělníků a rolníků a objevoval by se úplně nový sociální útvar. V konkrétní historické situaci rozvoje sovětské společnosti bude splývání dělnické třídy a rolnictva probíhat tak, že princip vlastní dělnické třídy v něm bude hrát rozhodující roli. Osvojení dělnických kvalit, tradic, psychologie představuje hlavní sociálně psychologický výsledek tohoto procesu.

Hovoříme-li o rozhodující roli principu vlastního dělnické třídy v procesu jejího splývání s kolchozním rolnictvem, je třeba zdůraznit, že tento proces povede v příštím desetiletí ke zlepšení podmínek práce a života kolchozníků, jejich kulturní úrovně, zvyků a sociálního postavení jako celku. Historický pokrok je vždy složitou, někdy i dramatickou přeměnou života lidu. Zejména přechod rolnictva k socialismu a jeho další rozvoj v podmínkách kolchozní organizace je spjat s rozbitím odvěké struktury, téměř tisíciletých tradic a představ. Takový obrat není pro milióny lidí snadný a tak, i když se pohyb kupředu v hlavních směrech daří, je nutně také zdrojem určitých rozporů a ztrát. V sovětské společnosti, kde se kolektivizace uskutečnila poprvé na světě v mimořádně krátké době, kde mladé kolchozní rolnictvo na sebe muselo vzít obrovskou část válečných obtíží a poválečné obnovy, byly těžkosti a ztráty samozřejmě pocíťovány silněji než v jiných zemích. To vše však přispělo k tomu, že nutný a nezvratný proces odumírání některých charakteristik rolnického způsobu života již je ukončen. Dosud existující zvláštnosti života kolchozníků jsou takové povahy, že jejich odstranění buď není nutným prvkem splývání dělnické třídy a rolnictva, nebo mají svůj pozitivní charakter.

Překonání sociálních rozdílů mezi dělníky a kolchozníky bude znamenat odstranění těch pracovních a životních podmínek, které doposud kolchozníky v porovnání s dělníky znevýhodňují. To se především týká kvalifikace, výděl-

ků, sociálního zabezpečení, vybavenosti bytů atd. Vývoj v uvedených aspektech usnadňuje růst informovanosti a kulturní úroveň kolchozníků. Šíření současného způsobu života dělníků přitom nevyžaduje, aby byly likvidovány pozitivní stránky rolnické organizace života. V podstatě nejzávažnější z tohoto hlediska je snaha a schopnost mnoha rolníků sladit práci ve společenském a v osobním hospodářství, což je dnes dosti charakteristické i pro dělníky, zejména žijící na vesnici nebo v malém městě. Přiblížení společenského postavení kolchozníků postavení dělníků nemusí při odpovídající sociální politice bránit uchování (i rozvoji) orientace na maximální a různorodou pracovní aktivitu. Naopak, jak vyplývá z Potravinového programu SSSR, osobní vedlejší hospodářství a zahrádkářská družstva budou všemožně podporována.

Je rovněž zřejmé, že sblížování, a později integrace kolchozního a státního vlastnictví nepovedou ke snížení výrobní demokracie, účasti pracujících na řešení hospodářských otázek, ke zmenšení ekonomické iniciativy a podnikavosti. Může se zdát, že takové tvrzení je v rozporu s vyšší centralizovaností všelidového vlastnictví a s větší formální nezávislostí kolchozů v porovnání se státními podniky. Avšak větší složitost národního hospodářství a další růst jeho zespolečenštění vyžadují, aby byl přetvořen ekonomický mechanismus a zavedeny pružnější formy plánování, v nichž se správného spojení centralismu s demokratickým principem dosahuje — jak uvedl s. L. I. Brežněv — na základě intenzivního rozvoje chozrasčotu, samostatné aktivity pracovních kolektivů, široké účasti pracujících na řízení podniku. Tyto tendence jsou posilovány ve všech odvětvích národního hospodářství SSSR. Přitom ve státních podnicích se často rozvíjejí formy spolupráce podniků a účasti pracujících na řízení, které byly původně vyvinuty pro kolchozní sektor naší ekonomiky. Tyto formy byly v předních kolchozech ověřeny v praxi a dokázaly zde svoji účelnost. Jejich faktické rozšíření se však v některých případech opozdilo v důsledku známých faktorů, které na určitou dobu zpomalily rozvoj našeho zemědělství. Reálná úroveň chozrasčotu a účasti pracujících na řízení dnes není ve státním sektoru celkově nižší než v kolchozech. Proto také likvidace rozdílů v postavení dělníků a kolchozníků nemůže z tohoto hlediska kolchozníky poškodit. Připomeňme, že v Potravinovém programu se zdůrazňuje nutnost dalšího rozvoje jak kolchozní demokracie, tak demokratického systému účasti dělníků na řízení sovkozů. Všechno, co nyní prospívá aktivitě a sebeorganizaci pracujících v družstevním systému, se může a musí uchovat i poté, kdy se kolchozníci v zásadě přestanou lišit od dělníků.

3. Sblížování dělnické třídy a inteligence

Spolu s tím, jak se ve všech vrstvách obyvatelstva upevňují podstatné sociální vlastnosti dělnické třídy, dostává se na novou úroveň také sblížování fyzických a duševních pracovníků. Další zespolečenštění a technický rozvoj výroby povedou v blízké budoucnosti k podstatnému zmenšení společenské distance, která mezi nimi je. V nedávné minulosti byly nejtypičtějsími postavami ve struktuře ekonomicky aktivní populace SSSR rolník, který měl 3—4 třídy, dělník se 6—7 třídami a odborník, který se vzdělával 12—15 let. Nyní — a ještě více v blízké budoucnosti — to bude vedle odborníka stále častěji také dělník s úplným středoškolským, a to i odborným vzděláním. V rozvinuté socialistické společnosti, o které nyní hovoříme, tato kulturní integrace odráží zmenšování sociálně ekonomické různorodosti práce, další sblížování fyzických a duševních pracovníků, přechod od jednoznačně dichotomického dělení na dělníky a příslušníky inteligence či zaměstnaneckých kategorií k určitému systému

blízkých (i když ne zcela stejných) sociálně profesních skupin s větší či menší složitostí duševní a fyzické aktivity.

Postupné stírání podstatného sociálního rozdílu mezi dělníky a inteligencí znamená posilovat charakteristiky vlastní dělnické třídy ve společenském životě podobně, jako tomu je v procesu splývání dělnické třídy a kolchozního rolnictva. Díky zvyšování vzdělanostní úrovně si dělníci osvojují některé rysy kultury a chování inteligence. Z hlediska rozhodujících objektivních podmínek života a jimi podmíněných sociálně psychologických vlastností se však věc má jinak.

Sbližování fyzické a duševní práce ve skutečnosti nemění nejdůležitější sociální charakteristiky dělnické třídy. Zvyšování kvalifikace, větší složitost a intelektuální úroveň výrobní činnosti dělníků, růst kulturnosti pouze posilují zespolečenštění jejich práce, kolektivistický charakter rozhodujících životních forem i jejich koncentraci. Jinými slovy, i v procesu sbližování s inteligencí zůstává dělnická třída nejdůležitější oporou komunistické strany, hlavní silou výstavby komunismu.

Růst zespolečenštění a kolektivnosti se dotýká i duševních pracovníků. Zatímco pro dělnickou třídu znamenají tyto přeměny posílení jejích bytostných znaků, pak z hlediska duševních pracovníků jde o změny podstatné. Oslabují se faktory, které odlišují postavení duševních pracovníků od postavení dělníků, přičemž životní podmínky stále větších skupin zaměstnanců dostávají v rozhodujících směrech stejný charakter, jaký mají v hlavních oddílech dělnické třídy. Nejvíce se zatím tento proces projevuje u méně kvalifikované části duševních pracovníků, tj. u zaměstnanců bez odborného vzdělání. Je to pochopitelné, neboť i rozdíly jsou zde menší. Intenzifikace ekonomiky a vědeckotechnický rozvoj práci mnoha příslušníků této kategorie technicky komplikuje, neboť se stále častěji využívá složitých technických zařízení. Taková práce stále méně připomíná nekvalifikovanou duševní práci, jak ji známe z minulosti. Z hlediska výdělku i celkové životní úrovně, stejně jako z hlediska životních podmínek a rodinných vazeb, mají dnes v SSSR zaměstnanci bez odborného vzdělání často blíže k dělníkům než k odborníkům.

Významnější je však skutečnost, že ekonomický a kulturní rozvoj sovětské společnosti vede k tomu, že sociální charakteristiky dělnické třídy se postupně stávají vlastnostmi hlavních skupin inteligence v pravém smyslu slova (odborníků, kvalifikovaných duševních pracovníků). Bezprostřední ekonomickou základnou tohoto procesu je koncentrace stále větší části odborníků v odvětvích materiální výroby. Jestliže ve 40. letech v nich pracovalo okolo $\frac{1}{4}$ všech odborníků, pak na konci sedmdesátých let to byla již více než jedna polovina. Znamená to, že na rozdíl od minulosti, kdy se inteligence skládala převážně z pracovníků kultury, zdravotnictví a řízení, je dnes, a také v budoucnosti bude většina odborníků zapojena do dělnických kolektivů výrobních podniků. Inženýři a technici, ekonomové a konstruktéři jsou v takových kolektivech bezprostředně spjatí s dělníky v jednotném pracovním procesu, plánem a disciplínou, v administrativních a společenských organizacích. Inteligence ve výrobě se spojuje a doslova splývá s jádrem dělnické třídy.

Musíme zde také zdůraznit, že většina sovětské inteligence, včetně jejích nevýrobních složek, je organizována do větších či menších výrobních kolektivů, samozřejmě spolu s pracujícími z jiných sociálně-profesních kategorií. Kromě malého počtu osob svobodných povolání pracují všichni příslušníci inteligence v podnicích a organizacích státního a kolchozního sektoru, a to podle norem pracovního zákonodárství. Ve své činnosti jsou závislí na práci ostatních lidí a sami podmiňují a zprostředkovávají práci stovek a tisíců dalších. Právě tyto

vlastnosti [nikoli tedy jen „technizace“ práce některých skupin odborníků] nejvíce napomáhají všestrannému sblížování inteligence s dělnickou třídou a tím i překonávání takových rysů dřívější buržoazní a maloburžoazní inteligence, jako byly labilita, politická polovičatost a světonázorový eklekticismus, dané jejím objektivním postavením ve společnosti.

Je přirozené, že v souladu s tím, jak jsou překonávány zvláštnosti inteligence jako specifické sociální vrstvy (tím spíše, že ekonomicky, tj. postavením v systému společenské výroby, se zcela přestává odlišovat od dělníků), se pro ni stává charakteristické zvláště intenzivní osvojování tradic a sociální psychologie dělnické třídy a rovněž dělníci aktivněji přijímají kulturní vliv inteligence. V rozvinuté socialistické společnosti, zejména v největších podnicích a ve vědeckovýrobních organizacích (kde spolupracují přední dělnické kolektivy s velkými skupinami odborníků) se vytvářejí podmínky k tomu, aby se ještě rychleji a těsněji než kdykoli předtím spojovaly „nejlepší prvky, které jsou v našem sociálním zřízení — a to za prvé pokročilí dělníci a za druhé lidé skutečně vzdělaní“ [Lenin 1955 : 488].

4. Formování beztřídní společnosti a vedoucí úloha dělnické třídy

Při veškeré různorodosti vzájemných vlivů, složitosti sociální difúze, probíhající při utváření beztřídní struktury společnosti, je hlavní tendencí tohoto procesu změna objektivního postavení pracujících, která napomáhá rozvoji právě těch sociálních vlastností, jež se zrodily a nejvíce se projevují u dělnické třídy. Tato tendence charakterizuje jak překonávání třídních rozdílů mezi dělníky a kolchozníky, tak novou úroveň sblížování dělníků a odborníků. Brát ji v úvahu pomáhá pochopit úzkou vazbu dělnické třídy s budoucí jednotnou asociací socialistických pracovníků, která nahradí rozdělení sovětské společnosti na dělníky, rolníky a příslušníky inteligence poté, kdy se její struktura stane v hlavních, důležitých rysech beztřídní.

Jak známo, beztřídní struktura společnosti v podmínkách rozvinutého socialismu nebude ještě znamenat dosažení plné sociální stejnorodosti. Nejde jen o to, že zde budou dále existovat různé skupiny v nestejném sociálním postavení. Pozůstatky sociální nerovnosti se totiž budou projevovat daleko méně než v třídní struktuře. Důležitější je, že z třídního hlediska bude jednotná asociace pracovníků asociací socialistického, nikoli komunistického typu. Společenská produktivita práce nebude ještě moci zajistit hojnost statků a služeb, která by postačovala pro jejich rozdělování podle potřeb. Práce se ještě nestane pro převážnou většinu pracovníků první potřebou. Proto také bude dále nutné, aby stát kontroloval množství práce a spotřeby, aby působil zákon rozdělování podle práce. Zůstanou ještě nespravedlivé materiální a kulturní rozdíly, podmíněné nerovností individuálního a rodinného postavení, původu, fyzických sil, duševních schopností atd. Krátce řečeno, charakter práce a celkové postavení pracovníků v rámci této, v podstatě beztřídní společnosti, budou stále určovány zákonitostmi socialismu.

Protože výchozí podmínkou utváření beztřídní struktury je integrace státního a kolchozního vlastnictví, je zřejmé, že všichni členové společnosti budou po jejím vytvoření (až do výstavby plného komunismu) spjatí právě s všelidovým, státním vlastnictvím. Z hlediska svého objektivního postavení v systému společenské výroby, typu sociálně ekonomické vazby s výrobními prostředky i charakteru rozdělování se budou pracovníci socialistické společnosti s beztřídní strukturou nacházet v zásadě stejných podmínkách jako dělnická třída v průběhu celé etapy rozvinutého socialismu. V této souvislosti je tedy možné charakterizovat beztřídní socialistickou asociaci pracovníků, která se v SSSR

formuje, jako všelidové pracovní společenství, jež má rodové podstatné rysy dělnické třídy. V tomto smyslu je poznámka B. Engelse o tom, že dělnická třída bude zahrnovat celou společnost, nejen obrazným publicistickým obratem, nýbrž analytickým závěrem, který odráží důležité momenty reálného vývoje socialismu. Z jiného hlediska však tentýž proces znamená dovršení rozvoje dělnické třídy jako zvláštní společenské třídy. Pro analýzu vnitřních vazeb, vnitřního uspořádání beztřídní struktury se stává pojem „třída“ zbytečným. Proto také B. Engels hovořil zároveň o tom, že dělnická třída už nebude třídou.

Pro analýzu některých dalších stránek sociálního rozvoje v blízké budoucnosti je však představa o rozšiřování hranic dělnické třídy v závěrečných etapách její historie, o tom, jak si ostatní sociální skupiny osvojují její světový názor a jak jejich objektivní životní podmínky dostávají určité dělnické rysy, nemálo cenná. Zvláště důležité je, že dovoluje ještě v etapě rozvinutého socialismu organicky zapojit nová teoretická zobecnění týkající se vytváření beztřídní struktury společnosti do systému tradičních tezí marxismu-leninismu o třídních silách komunistické výstavby, o vedoucí úloze dělnické třídy ve společnosti do plného vítězství komunismu.

Třídy v naší zemi mizí. Avšak jejich vzájemné vztahy stále zůstávají určujícím faktorem světového vývoje. Z tohoto hlediska vystupuje všechen sovětský lid jako zvláštní oddíl mezinárodního dělnického hnutí, jako jedna z hybných sil světového revolučního procesu, v jehož centru stojí dělnická třída celého světa. Čím více se posiluje semknutost všech pracujících okolo dělnické třídy, tím výrazněji vystupuje do popředí i toto objektivní postavení sovětského lidu v třídním zápase současného světa.

Nejde však jen o rozdělení třídních sil v mezinárodním měřítku. Proces utváření beztřídní struktury je zároveň procesem rozšiřování některých dělnických podmínek života na všechny pracující. Nejdůležitější sociální a politické formy společenského života, jimiž se konkrétně projevuje zvláštní úloha dělnické třídy, se uchovávají a budou se rozvíjet dokonce i poté, kdy zmizí třídní rozdíly odlišující dělníky od ostatních pracovníků socialistické společnosti. Beztřídní struktura, utvářející se v rozvinuté socialistické společnosti, není v žádném případě beztřídní proto, že s jejím vznikem zmizí sociální faktory, jež z dělnické třídy činí budovatele socialismu. Dělnická třída zde zaniká jako samostatný společenský organismus právě proto, že všechny ostatní třídy a vrstvy přijímají její základní třídní znaky a tím se od ní přestávají z třídního hlediska odlišovat. S tím souvisí i posilování všelidového charakteru ideologie a světového názoru dělnické třídy.

Všechny tyto procesy jsou zákonitým předpokladem upevňování vedoucí úlohy komunistické strany, která si i poté, co se stala stranou všeho lidu, uchovává dělnický třídní charakter svých konečných cílů a podstatných rysů své ideologie a politiky. Vedoucí společensko-politická role komunistické strany vyjadřuje vedoucí postavení dělnické třídy ve výstavbě komunismu. Uchování a posílení role strany ve společnosti s beztřídní strukturou tak zároveň znamená, že v historické perspektivě zůstane budování komunismu celosvětovým dějinným posláním dělnické třídy až do jeho úplného vítězství, a to i v těch fázích, kdy se z hlediska hlavních třídotvorných kritérií přestanou od dělníků odlišovat ostatní pracující.

Až bude vytvořena beztřídní struktura a všichni pracující vytvoří socialistickou asociaci pracovníků s charakteristikami dělnické třídy, pak se v naší zemi dále rozšíří a upevní možnosti realizace budovatelského poslání dělnické třídy, tj. výstavby komunismu. V procesu sblížování tříd a vrstev sovětské společnosti a sjednocování životních podmínek všech pracujících s podmínkami dělníků narůstají sociální síly, jež jsou schopny řešit stále složitější problémy inten-

zifikace ekonomiky a jejího dalšího zespolečnění, zvyšování životní úrovně, rozšiřování demokracie, rozvoje kultury a socialistického způsobu života. Je pochopitelné, že posilování dělnických rysů v životních podmínkách všech členů společnosti představuje jen část předpokladů nutných pro řešení těchto úkolů. Dokonce i možnosti, jež objektivně z tohoto posilování plynou, budou realizovány pouze na základě odpovídající sociálně ekonomické, kulturní, organizační a kádrové politiky. V takovém případě se však stanou mocným faktorem společenského pokroku.

5. Industriální jádro dělnické třídy jako sociální jádro společnosti

Z nepochybné tendence dosáhnout zásadně nové úrovně sociálního postavení sovětského lidu nelze činit závěr, že objektivní role a možnosti všech skupin budou v podmínkách beztřídní společnosti stejné. Pokud bude tato společnost socialistickou, tj. sociálně ještě ne zcela stejnorodou, přínos jednotlivých skupin k jejímu ekonomickému, sociálnímu a kulturnímu rozvoji nebude plně rovnocenný. I když se tyto skupiny budou od sebe lišit daleko méně, než dnes platí pro dělnickou třídu, kolchozní rolnictvo a inteligenci, určité rozdíly se ještě uchovávají. Tato skutečnost má velký význam pro zkoumání perspektiv rozvoje dělnické třídy v nejbližších desetiletích a zejména pak její zvláštní úlohy ve všech etapách výstavby komunismu.

Beztrídní struktura socialistické společnosti se bude v určitých rysech formovat na stejných sociálně ekonomických a kulturních základech jako struktura současné dělnické třídy. Beztrídní struktura budoucí společnosti bude v jistém smyslu připomínat vnitrotřídní strukturu dnešní dělnické třídy. Dělnická třída jakoby vtiskne pečeť společenskému uspořádání i v době, kdy už nebude samostatnou třídou, třídou ve vlastním smyslu slova. Můžeme předpokládat, že z prvků beztrídní struktury budou mít největší význam dva typy sociálněvýrobních skupin: skupiny lišící se složitostí, kvalifikovaností a funkčním obsahem práce a skupiny rozdělené podle odvětví a materiálně předmětného obsahu práce.

Rozdělení podle složitosti práce a kvalifikace v beztrídní společnosti navazuje na dnešní dělení na fyzické a duševní pracovníky, tvoří však jedinou řadu s mnoha přechodnými stupni. Přiblížit si ji můžeme v podobě tří kategorií pracovníků: 1. pracovníků vykonávajících relativně jednoduchou, převážně fyzickou práci, 2. pracovníků vykonávajících složitou, kvalifikovanou práci s fyzickými i duševními prvky, 3. pracovníků vykonávajících zvláště složitou, v podstatě vysoce kvalifikovanou duševní a organizační práci. Pracovníci druhé skupiny již dnes představují — a tím spíše budou představovat v budoucnu — podstatnou část ekonomicky aktivní populace.

Sociální význam odvětvových rozdílů se rovněž i v budoucnosti zachová. Analýza probíhajících tendencí však ukazuje, že stále méně půjde o formální odvětvovou příslušnost a více o reálný předmětný obsah práce, jeho objekt a podmínky činnosti. Z tohoto hlediska je možné ukázat tendence budoucích změn na následujících základních skupinách pracovníků, lišících se odvětvovou příslušností a materiálnětechnickými podmínkami práce: 1. zemědělství pracovníci, pro něž jsou hlavním předmětem práce prvotní, takřikající přirozené, biologické objekty, 2. pracovníci industriálního typu, jejichž hlavním předmětem práce jsou materiální objekty, které již prošly předběžným zpracováním, stroje, mechanismy, zařízení atd. [tj. vykonávající práci bezprostředně spjatou se zpracováním surovin i hotových výrobků, stavebnictvím, nákladní dopravou apod.], 3. informační pracovníci, kteří pracují hlavně se znakovými systémy a zařízením pro jejich zpracování, 4. pracovníci služeb, kde hlavním objektem práce

jsou samotní lidé, spotřebitelé hodnot a služeb. Nejpočetnější skupinu dnes představují industriální pracovníci, kteří jsou v současných podmínkách jádrem dělnické třídy. I když tato skupina nebude nadále růst rychleji než ostatní, je nepochybné, že zůstanou základní skupinou ve struktuře ekonomicky aktivní populace do konce našeho století.

Překonání třídních hranic bude znamenat sblížení všech skupin ve společnosti, zvětšení sociálního potenciálu a tvořivých možností každé z nich. Analýza objektivního postavení sociálněvýrobních skupin však přesto opravňuje k závěru, že některé z nich budou v dohledné perspektivě zvlášť silně působit na společenský rozvoj, že sociální procesy budou v těchto skupinách probíhat rychleji a úplněji než v ostatních.

Domníváme se, že v rámci socialistické beztřídní struktury se uchovají jisté důležité skupiny, které budou tvořit jakési její sociální jádro, sociální centrum a osu společnosti. Oprávněně můžeme tvrdit, že v průběhu nadcházejícího rozvoje rozvinutého socialismu v naší zemi (jak při přechodu k beztřídní struktuře, tak v období jejího dalšího zdokonalování) budou v této úloze vystupovat sociálněvýrobní skupiny, které nyní představují jádro dělnické třídy. Princip vlastní dělnické třídě se při přechodu k beztřídní struktuře posiluje nejen v důsledku rozšiřování dělnických rysů v postavení všech pracujících a růstu úlohy strany dělnické třídy, jejíž ideologie a morálka se stávají majetkem všeho lidu. Posiluje se také proto, že samotná beztřídní společnost se v určitém smyslu formuje podle struktury dělnické třídy, přičemž její jádro se přeměňuje v sociální jádro společnosti.

Je známo, že sociálně ekonomické jádro dělnické třídy v rozvinuté socialistické společnosti představují kvalifikovaní dělníci industriálních odvětví — průmyslu, stavebnictví a dopravy. Jádro současné dělnické třídy odpovídá v dříve uvedeném systému sociálně výrobních skupin kvalifikovaným pracovníkům, kteří spojují prvky duševní a fyzické práce, jsou zaměstnání v materiální výrobě a vykonávají především práci industriálního a informačního typu. V současné době patří tito pracovníci k dělníkům. Jejich třídní příslušnost postupně ztratí význam, avšak zvláštnosti sociálně ekonomického postavení, vyplývající z bezprostředního sepětí jejich práce s materiální výrobou, se uchovávají i v budoucnosti. Tyto zvláštnosti nás opravňují předpokládat, že zůstanou sociálním jádrem společnosti i v období, kdy její sociální struktura v SSSR v zásadě získá beztřídní charakter. V této souvislosti je zvlášť důležité obrátit pozornost na několik momentů.

Za prvé, v dohledné budoucnosti, v každém případě v průběhu osmdesátých a devadesátých let, budou kvalifikovaní pracovníci industriálního a informačního typu hrát hlavní úlohu v rozvoji společenské výroby. Není ovšem vyloučené, že v průmyslu se bude jejich podíl zmenšovat. Protože se však ve stejnou dobu zvýší význam tohoto typu práce v ostatních odvětvích, pracovníci uvedené skupiny budou stejně jako dříve vykonávat ty nejmasovější, nejpočetnější profese. V tomto smyslu si zachovají ve výrobě prvořadou důležitost.

Za druhé, i když utvoření beztřídní struktury povede k rozšíření takových dělnických kvalit, jako je kolektivnost, organizovanost, ukázněnost, u všech pracujících, pracovníci spojující prvky duševní a fyzické práce industriálního a informačního typu budou ještě dlouho vyspělejší než příslušníci ostatních skupin. Bude pro ně charakteristická vysoká koncentrace, daná jejich zaměstnáním ve velkých podnicích, budou úzce spjati s pokrokovou technikou, s prací, jejíž prvky mají bezprostředně kolektivní charakter. Tyto zvláštnosti objektivního postavení se budou nepochybně projevovat i v jejich sociální aktivitě. Charakter výrobní činnosti této skupiny povede k dalšímu zvyšování její

vzdělanosti, takže značnou část budou v blízké budoucnosti představovat odborníci. Je pochopitelné, že kulturní růst zvýší potřebu společenské iniciativy industriálních pracovníků. Vysoká koncentrace, vědomí síly velkých pracovních kolektivů a také zvýšený pocit nezávislosti, daný příslušností ke klíčovým, nepostradatelným profesím, budou realizaci této potřeby usnadňovat. V důsledku toho se industriální pracovníci stanou v budoucnu hlavní zálohou sociální aktivity, tj. tím, čím je dnes industriální jádro dělnické třídy.

Za třetí, na základě objektivního postavení dělníci (v budoucnosti pracovníci) industriálního a informačního typu silněji pocítují bezprostřední, přímou zainteresovanost na urychlení sociálního pokroku, na dalším rozvoji a zdokonalování výrobního mechanismu a sociálních vztahů socialistické společnosti. Tito pracovníci jsou ve své většině zaměstnáni ve velkovýrobě, založené na rozsáhlé dělbě práce. Jejich činnost je zespolečňována v takové míře, že ve většině případů nemohou nijak nakládat s jejím produktem; i tento produkt sám je častěji předmětem ne osobní, ale výrobní spotřeby. Znamená to, že zásadního zlepšení svých životních podmínek mohou dosáhnout pouze na základě růstu společenské výroby a celkové životní úrovně. To platí i pro ostatní sociálněvýrobní skupiny. V některých případech však mají pracovníci služeb a někteří vedoucí kolektivů možnost radikálně zlepšit své postavení individuálním způsobem, nezávisle na zvýšení životní úrovně ve společnosti. Taková možnost vzniká, když zaostávání v rozvoji služeb a ve výrobě spotřebního zboží vyvolává deficity různého druhu, porušuje společensky nutnou vazbu mezi reálným pracovním vkladem jednotlivých pracovníků, odměnou za jejich práci a faktickou spotřebou. V takových podmínkách vznikají v systému rozdělování „skuliny pro příživnictví, úplatkářství, spekulaci, bezpracné příjmy“ [XXVI. sjezd 1981 : 60].

Za čtvrté, objektivní podmínky práce a života pozitivně ovlivňují i úlohu kvalifikovaných pracovníků industriálního typu v kulturním rozvoji společnosti. Jde tu o kulturněmorální důsledky zvláštností v postavení těchto pracovníků, které z nich činí nejmocnější sílu společnosti a nejtěsněji spojuje jejich objektivní zájmy s dalším rozvojem socialismu. I v další perspektivě budou jejich životní podmínky napomáhat reprodukci, podpoře a rozvoji takových důležitých hodnot socialismu, jako je kolektivismus, úcta k poctivé práci, uvědomělá disciplína, podřízení menšiny většině při zachování práva menšiny vyjádřit své názory apod. V rozvinuté socialistické společnosti si hodnoty socialismu přirozeně osvojují všechny sociální skupiny. U dělníků (později pracovníků) industriálního typu se však tento proces může rozvíjet plněji, rychleji a intenzivněji. A co je ještě důležitější — životní podmínky těchto pracovníků napomáhají harmonickému a vyváženému osvojování všech hodnot. Jejich životní zkušenost je učí účtět k práci, přičemž obohacování jejího obsahu vede k pochopení pracovní činnosti jako životní potřeby, jako hodnoty o sobě. Práce zde však obvykle není jediným zájmem. Spolu s ní se přirozeně rozvíjí pochopení významu rodiny a výchovy dětí, hodnoty vysoké životní úrovně, zábavy, volného času apod. Postavení industriálních pracovníků ve výrobě podmiňuje jejich zaměření na kolektiv, organizaci a sebeřízení, disciplínu a aktivitu. Vysoká úroveň jejich vzdělanosti a celkové vyspělosti, objektivně daná charakterem výroby, zároveň usnadňuje formování pozitivního vztahu k iniciativě v kolektivu, přesvědčení o právu každého člena kolektivu mít svůj názor, potřeby cítit se jako strážce svého osudu.

Některé další sociálněvýrobní skupiny jsou v poněkud jiné situaci. U lidí vykonávajících málo kvalifikovanou práci, již odpovídá i nízká kulturní úroveň

(a takové skupiny budou existovat ještě dosti dlouho, zejména v zemědělství) se obtížněji vytvářejí orientace na uvědomělou kázeň a společenskou aktivitu, i když některé jiné hodnoty, jako je třeba pracovitost, úcta k pracovním a rodinným povinnostem, se zde mohou rozvíjet více než dříve. Podmínky života pracovníků služeb jsou příznivé pro osvojování a rozvoj iniciativy a podnikavosti, zároveň však vedou často k přehnané orientaci na spotřebu a brání rozvoji společenské aktivity. Dokonce i v různých skupinách inteligence, nehledě na její poměrně nejvyšší kulturní úroveň, jsou podmínky pro vyvážený rozvoj hodnotového systému méně příznivé než u kvalifikovaných industriálních pracovníků. Lidé vykonávající složitou duševní práci se často zaměřují na tvořivost tak intenzivně, že tato orientace brzdí rozvoj jiných důležitých hodnot; u některých řídicích pracovníků vzniká podobná situace v důsledku zvýšené společenské aktivity, orientace na úspěch apod.

Nebudeme zjednodušovat. Společnost se nemůže skládat jen z lidí, jejichž hodnoty se rozvíjejí vyváženým způsobem. Zdravý společenský vývoj vyžaduje, aby byli také lidé, kteří se chtějí plně oddat jedné věci — buď práci, rodině, nebo tvorbě. Normální fungování a rozvoj společnosti je však možný jen tehdy, jestliže takový nutně nevyrovnaný svět hodnot nepřevládne. Základ, osu a centrum morální kultury musí představovat vyvážený systém hodnot a orientací. Zvláštní úloha kvalifikovaných pracovníků industriálního typu spočívá v tom, že na základě svého objektivního postavení mohou dříve než kterákoli jiná sociální skupina představovat prostředí, v němž se utváří, uchovává, podporuje a rozvíjí vyvážený systém morálních hodnot a orientací. Z tohoto hlediska plní uvedení pracovníci v socialistické společnosti stejnou funkci, jakou mělo v dřívějších epochách rolnictvo („lid“ v pojetí ruských klasiků).

Poznamenejme však, že zde všude vědomě hovoříme o tom, že objektivní podmínky vytvářejí pouze možnost vyváženého rozvoje hodnotového světa v jádru dělnické třídy. Tato možnost se neuskutečňuje živelně. Právě naopak, živelný rozvoj často vede k deformaci hodnot i k šíření negativních hodnot a jevů. Jasně o tom svědčí problém pití v dělnickém prostředí, na jehož závažnost bylo upozorněno na XXVI. sjezdu KSSS. K tomu, aby se možnost formování vyváženého systému hodnot stala skutečností, je nutná vědomá a aktivní výchovná činnost lidí, organizací a institucí. K tomu je třeba vynaložit značné úsilí a vytvořit hodně sociálních předpokladů. Takové úsilí se však vyplácí, neboť bude účinně napomáhat tomu, aby se jádro dělnické třídy, postupně se měnící v sociální jádro beztřídní asociace socialistických pracovníků, stalo vyváženým centrem, osou morálního rozvoje společnosti.

Znovu podtrhněme, že hlavní tendence sociálního rozvoje sovětské společnosti je spjata s další integrací skupin, které ji tvoří. I když kvalifikovaní industriální pracovníci budou hrát zvláštní ekonomickou, sociální a kulturní roli, rozdíly mezi nimi a ostatními skupinami budou ve společnosti s beztřídní sociální strukturou mnohem menší než dnes (nemluvě už o objektivních rozdílech, které byly mezi jádrem dělnické třídy a ostatními vrstvami společnosti v prvních etapách socialistické výstavby). V souladu s tím se budou lišit i společenskopolitické formy odrážející zvláštní sociální postavení pracovníků industriálního typu. V beztřídní společnosti bude například sotva nutné brát v úvahu příslušnost k této skupině v kádrové politice, při doplňování různých organizací. To však neznamená, že opírat se o sociální jádro společnosti vůbec ztratí praktický politický smysl. Jádro v beztřídní společnosti představuje prostředí, kde se procesy společné všem skupinám budou rozvíjet nejplněji, nejvýrazněji a nejrychleji. Odtud budou vycházet impulsy pro další sociální po-

krok, zde se budou nejčastěji rodit přeměny, které později obsáhnou celou společnost.

Pochopení této skutečnosti bude proto nutnou podmínkou vypracování vědecky zdůvodněné politiky, určující efektivitu fungování a rozvoje společnosti, která vědomě řídí běh svého sociálního života. Čím dále půjde naše země po cestě k beztřídní společnosti, tím výrazněji se bude politika strany při rozpracování sociální strategie a taktiky opírat o procesy rozvíjející se v jádru společnosti.

Přeložil Jiří Večerník

Literatura

XXVI. sjezd KSSS. *Dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1981.

Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 33*. Praha, SNPL 1955.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 19*. Praha, NPL 1966.

Rozvoj sociálně politické aktivity dělníků v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti

FRANTIŠEK ZICH

Marxistická společenská věda věnuje problematice dynamického vývoje dělnické třídy systematickou pozornost. Je tomu tak proto, že zákonitosti realizace historické úlohy dělnické třídy stojí v ohnisku všech současných společenských událostí, jsou základním obsahem soudobého vývoje lidstva. Procesy, jimiž se tyto zákonitosti prosazují, jsou však v závislosti na konkrétně historických podmínkách rozdílné. Dynamický vývoj v zemích, v nichž již zvítězila socialistická revoluce, přináší i výrazné změny samotné dělnické třídy. Výsledkem uskutečňování programu budování základů socialismu bylo v oblasti třídně sociální struktury společnosti odstranění její antagonistické povahy. Ani etapa budování rozvinuté socialistické společnosti v žádném případě dělnickou třídu neruší. Sebevýraznější změny v oblasti výrobních vztahů nemohly v tak krátké historické etapě obsáhnout také přeměnu celé dělby práce ve společnosti, proto nemohly být odstraněny významné difference mezi lidmi a jejich zdroje.

Dělnická třída v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti nadále zůstává rozhodující politickou silou. Vyplývá to z jejího postavení ve společenské dělbě práce. Tyto skutečnosti jsou dostatečně zdůvodněny v pracích klasiků marxismu-leninismu. Dále byly rozvedeny zejména v souvislosti s kritikou revizionistických útoků proti historické roli dělnické třídy.[1] Dělnická třída si musí i v socialistických podmínkách, aby naplnila své historické poslání, tj. aby se zcela emancipovala, zachovat vedoucí postavení, prohlubovat svoji vedoucí úlohu. Její postavení v třídně sociální struktuře socialistické společnosti, které je odrazem postavení v socialistických výrobních vztazích, zůstává v důsledku pozůstatků staré dělby práce nadále objektivně takové, že ji nutí tuto vedoucí úlohu uplatňovat. Jsou to právě pozůstatky staré dělby práce, především v oblasti řízení výrobně ekonomických procesů, které způsobují, že dělnická třída je jako celek nadále nejdynamičtější sociální silou společnosti a má největší zájem uvedené pozůstatky překonávat. Tato rozpornost, spočívající ve faktu, že třída, aby sama sebe osvobodila a změnila své postavení ve vztahu k ostatním sociálním celkům, musí fakticky zrušit podmínky své existence, patří k nejzajímavějším a nejvýznamnějším paradoxům vývoje lidské společnosti [viz Marx 1967 : 66].

I v podmínkách socialistické společnosti musí dělnická třída prosazovat nadále vlastní zájmy prostřednictvím politiky. Vyplývá to z charakteru socialistických výrobních vztahů a z nich vyrůstající třídní a sociální diferenciace. V důsledku nedostatečného rozvoje výrobních sil a neúplného rozvoje výrobních vztahů, ale i v důsledku neúplného fungování politického systému společnosti, zde ještě existují určité podmínky pro reprodukci maloburžoazních elementů a ideologie. Nemají v našich podmínkách podobu ucelené sociální skupiny, existuje však maloburžoazní vědomí a z něho plynoucí specifický maloburžo-

(1) Viz zejména práce: *Dělnická třída a současnost* [1973] a dále I. Hruza: *Vědecký komunismus o zákonitých souvislostech růstu vedoucí úlohy dělnické třídy* [1982].

azní způsob života. Jeho nositelé mají sklon akceptovat různé protisocialistické koncepce a jsou zejména v souvislosti s antikomunistickým působením soudobého imperialismu neustálým latentním nebezpečím pro optimální uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy. Právě tyto elementy vytvářejí v určitých konkrétních podmínkách protisocialistické koalice. (2)

Smyslem politické aktivity dělnické třídy v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti je proto i nadále upevňování její vedoucí úlohy v politickém systému společnosti. Politický obsah této aktivity vyplývá z podstaty existence tříd a z charakteru politiky samé. Dělnická třída politickou aktivitu realizuje především prostřednictvím svého předvoje, tj. politické strany marxisticko-leninského typu. Komunistická strana Československa, jako předvoj dělnické třídy, věnuje rozvoji politické aktivity všech jejích příslušníků neustálou pozornost a programově usiluje o stále těsnější spojení strany s celou třídou. V minulosti, ale i v současnosti nacházíme příklady toho, že porušení svazku strany s dělnickou třídou vede k vážným poruchám ve fungování socialistického politického systému a vytváří podmínky pro akce kontrarevolučních elementů. Již na XIV. sjezdu KSČ bylo uvedeno, že strana vynaloží všechny síly aby upevnila vedoucí úlohu, „...aby vzestupem její vzdělanosti, kultury, politického a třídního uvědomění byla dělnická třída hlavním bojovníkem za politický, ekonomický a technický rozvoj společnosti, za socialistický způsob života“ [XIV. sjezd 1971 : 52].

Také XV. a XVI. sjezd strany potvrzují tuto linii. Na XVI. sjezdu KSČ bylo v referátu s. Gustáva Husáka konstatováno: „V zápase za realizaci linie strany dělnická třída dále vyžrála, získala nové zkušenosti. Svou uvědomělou prací a politickou aktivitou prokazuje, že je skutečným hospodářem ve své zemi“ [Sborník 1981 : 13]. Péče strany o rozvoj politické aktivity všech příslušníků dělnické třídy současně ukazuje, že spojení strany a dělnické třídy je dynamickým procesem, že musí být neustále udržováno, ale především v souladu s dynamickým vývojem společnosti neustále rozvíjeno. Musí být přísně střeženy a rovněž dále prohlubovány a zdokonalovány leninské principy výstavby strany a jejího spojení s dělnickou třídou. V této oblasti nelze ani na okamžik podlehnout sebeuspokojení. Jakýkoliv formalismus v práci stranických organizací se odráží ve vztahu dělníků ke straně, v utváření postojů i v zaměření jejich aktivity. Problematika rozvoje sociálně politické aktivity v jejím dynamickém plánu je proto důležitým předmětem pro marxistický sociologický výzkum.

Metodické otázky vymezení pojmu „sociálně politická aktivita“

Dosavadní sociologické průzkumy sociálně politické aktivity dělníků sledovaly především strukturu této aktivity z hlediska místa její realizace a z hlediska její intenzity. Předcházela jim samozřejmě určitá diskuse o pojmu „politická“, respektive „sociálně politická aktivita“. Cílem diskusí bylo objasnění obsahu těchto pojmů pro potřeby jejich dekompozice a operacionalizace do roviny empiricky sledovatelných znaků. Diskuse mají však i svůj význam teoretický. Jsou přínosné pro objasnění specifiky těchto aktivit v dynamice sociálních procesů.

(2) Evidentně o tom svědčí i události před rokem 1968 u nás. Dokument *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* uvádí: „Četná fakta prokazují, že v roce 1968 se u nás vytvořila široká protikomunistická koalice a vznikla nová struktura politického systému, která fakticky obnovovala stav před únorem 1948 a v níž se dokonce projevovaly i výrazné prvky z předmnichovské buržoazní republiky“ [1971: 27].

Celkem se v našich publikacích můžeme setkat s různými přístupy k vymezení pojmu „sociálně politická aktivita“.

A. Matějovský například uvádí: „Pracujeme tedy s širokým vymezením pojmu politické aktivity, které je obsahově založeno na předpokladu, že v podmínkách socialismu vlastně každá činnost, která svým kontextem překračuje rámec individuálního, soukromého života, má politický obsah“ [Marxistické 1979 : 70]. Sám autor označuje dále toto vymezení za nepřiliš přesné a upozorňuje na značnou nejednoznačnost v používání dalších podobných pojmů (veřejná činnost, podíl na řízení ap.). Toto široké pojetí je nevýhodné také proto, že neumožňuje rozlišovat mezi významy a cíli různých činností, jež lidé vykonávají, neboť v určitém smyslu má skutečně většina z nich nějaké politické konsekvence. Na druhé straně je však jeho předností možnost posoudit širší okruh aktivit z hlediska jejich významu v politice a jednotlivé aktivity pochopit v širších souvislostech.

K vymezení pojmu sociálně politická aktivita je možné dále přistoupit z hlediska pojetí aktivity jako „činnosti“, [3] tj. chápat ji jako určitou předmětnou lidskou činnost. V tomto smyslu jsou jejím předmětem především lidé a společenské vztahy mezi nimi. K působení na tento předmět používá subjekt určité specifické prostředky, aby prosadil svůj zájem. Nejde však o zájem jakýkoliv, ale o takový, který má politický charakter, tj. v jehož podstatě spočívá ekonomický vztah či jeho transformace do jiného typu sociálního vztahu. Tímto způsobem jsem se pokusil vymezit specifiku sociálně politické aktivity pro potřeby empirického šetření [viz Zich 1980 : 40 ad.]. Vymezení charakteru lidské činnosti prostřednictvím cílů, předmětu, prostředku a efektu umožňuje podle mého soudu dobře rozlišit kvalitu jednání lidí i sociálních skupin. Politická aktivita je přitom určitým jádrem, základem pro určení charakteru ostatních aktivit, včetně aktivity pracovní. Jak však ukazují zkušenosti z empirického výzkumu i z politické praxe, nelze jednotlivé aktivity od sebe většinou dobře rozlišit a není to koneckonců často ani účelné.

Uvedené pojetí do značné míry koresponduje s chápáním politické aktivity, jak ji vymezuje I. Hruža v souvislosti s objasňováním procesů naplňování historické a vedoucí úlohy dělnické třídy. Politickou aktivitu chápe jako politicko-ideologickou a politicko-organizátorskou práci, jako účast na hnutí určité třídy, vytvářející a upevňující jeho akční jednotu [Komunistická 1976 : 10]. V novějších pracích tento autor rozlišuje mezi pojmy politická činnost a politická aktivita. Uvádí: „Politická činnost jednotlivce je za socialismu politickou aktivitou natolik, nakolik zajišťuje ideové, organizační získávání lidí pro politiku strany i jejich politické vedení a působí na jejich jednání“ [Hruža 1982 : 62]. Vymezení politické aktivity tímto způsobem zdůrazňuje význam právě takových činností, jejichž cílem je prosazování vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistických podmínkách prostřednictvím působení jejího politického předvoje.

Také v literatuře socialistických zemí je problematice aktivity v oblasti politiky věnována velká pozornost. V sovětské literatuře pak především v souvislosti s problematikou zahrnutou pod pojmem „politická kultura“. Politická aktivita je v tomto smyslu chápána v jednotě s uvědomělostí a vzdělaností socialistického člověka. „Politická kultura charakterizuje způsob jednání lidí ve sféře sociálněpolitických vztahů. Odhaluje stupeň aktivity politické činnosti, stupeň, na němž revoluční třída zvládla objektivní zákony společenského rozvoje“ [Jovčuk—Kogan 1979 : 38].

(3) Pojem aktivita se často chápe v přeneseném smyslu jako protikladné kritérium hodnocení pasivity. Původně však „aktivita“ odpovídá českému výrazu činnost.

Jak ukazují některé další práce, například stať N. M. Kejzerova v časopise Sociologičeskije issledovanija, není obsah pojmu „politická kultura“ zcela ujasněn. Přesto je tento přístup k problematice poznání úlohy politické aktivity lidí v socialistické společnosti neobyčejně plodný [Kejzerov 1981 : 30]. Autor poukazuje především na konkrétně historickou a třídní podmíněnost pojmu politická kultura. Odmítá takové jeho chápání, v němž je obsah redukován pouze na úroveň politických znalostí. Naopak dokazuje neoddělitelnost kvalitativních aspektů vědomí lidí s politickou a společenskou praxí. Uplatňování politických znalostí v praktické politice je důležitým rysem politické kultury. Politická činnost lidí je jádrem politické kultury. Bez účasti na řízení státních a společenských záležitostí, bez účasti v politice, v práci společenských organizací je politická kultura socialismu nemožná. Teprve v praktické politické činnosti se projevují všechna specifika politické kultury.

Přístupovat k problematice politické aktivity na základě uvedeného pojetí politické kultury pokládám za velmi užitečné. Jeho předností je především to, že spojuje duchovní procesy s praktickou činností. Tím vytváří předpoklad pro komplexnější pochopení mechanismů, jež podněcují nebo brzdí projevy konkrétní politické aktivity lidí.

Výše uvedené pojetí politické aktivity jako činnosti lidí v oblasti politicko-ideologické a politicko-organizátorské práce je ve srovnání s koncepcí politické kultury užší. Je soustředěno na obsah vlastní specifické činnosti a jejich cílů. Rozpracovává především dialektiku ekonomické determinace politických jevů (prvotnost ekonomiky vůči politice) a zdůrazňuje význam politické činnosti pro řešení všech sociálně politických otázek. Přístup z hlediska politické kultury spíše rozpracovává nadstavbové aspekty politiky. Politická kultura je zde jednoznačně chápána jako nadstavbový, ideologický jev [Kejzerov 1981 : 31]. Lze říci, že se spíše zaměřuje na jeden z aspektů mechanismu vztahu, charakterizovaný jako „prvenství politiky vůči ekonomice“.

V žádném případě však nesmí být v konkrétní analýze porušena určující úloha základny vůči nadstavbě. Případné nedocenění materiální determinovanosti nadstavbových jevů by v konkrétní výzkumné činnosti vedlo k idealismu.

Některé poznatky o stavu sociálně politické aktivity dělníků

V našich podmínkách nebylo zatím provedeno tolik empirických sociologických šetření, abychom mohli dostatečně hluboce vypovídat o stavu a zejména dynamice politické aktivity dělníků. To platí přesto, že v mnohých sociologických šetřeních jsou používány různé indikátory usilující o změření stupně sociálně politické aktivity lidí. Jejich hlavním nedostatkem již mnohokrát kritizovaným je skutečnost, že tento velmi složitý jev se redukuje zpravidla na několik povrchních statistických znaků (například členství v politické straně, funkce atd.).

Ve výzkumu provedeném v roce 1978 bylo ke změření stupně sociálně politické aktivity vybraného souboru dělníků použito celkem šedesátčtyři indikátorů.⁽⁴⁾ Jejich formulace vycházela z pojetí politické aktivity jako činnosti, jejímž předmětem jsou lidé, vztahy mezi lidmi, jejich činnosti, způsob myšlení a organizace. Předpokládalo se dále, že cílem těchto činností je ideologické působení a politické organizování za účelem prosazení politických zájmů (bezprostředních i dlouhodobých) dělnické třídy. Z hlediska analýzy dat a jejich

(4) Šlo o výzkum sociálně politické aktivity dělníků, který provedla katedra vědeckého komunismu VŠP ÚV KSČ. Některé výsledky jsou uvedeny v publikaci: F. Zich *Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života* [1980].

interpretace dnes musíme konstatovat, že takto provedená operacionalizace pojmu „sociálně politická aktivita“ byla neúplná. Získaná data přesto umožnila formulovat řadu zajímavých závěrů, jež na úrovni hypotéz vypovídají o stavu sociálně politické aktivity dělníků. Výsledky tohoto výzkumu doplňujeme o poznatky z dalších podobných šetření. (5)

Shrneme-li hlavní výsledky, pak můžeme konstatovat, že sociálně politická aktivita dělníků je výrazně diferencovaná jak podle většiny sociodemografických znaků, tak také podle oblasti jejího projevu. Použité indikátory aktivity dělníků nám umožnily rozlišit aktivitu:

1. pracovní
2. ve společenských organizacích na závodě
3. v místě bydliště mimo závod
4. v rámci národních výborů,
5. stranickou na závodě,
6. stranickou mimo závod.

Alespoň aproximativně se podařilo zjistit stupeň intenzity aktivity dělníků v těchto oblastech.

Ve zkoumaných souborech bylo zjištěno následující zastoupení vysoce aktivních dělníků v uvedených oblastech činnosti:

	Soubor:	
	A	B
1. vysoce pracovní aktivních dělníků	76,00 %	46,00 %
2. vysoce společensky aktivních dělníků na závodech	72,00	54,00
3. vysoce společensky aktivních mimo závod	29,00	24,00
4. vysoce aktivních v národních výborech	17,00	9,00
5. vysoce stranicky aktivních na závodě	77,00	28,00
6. vysoce stranicky aktivních mimo závod	17,00	4,00

Soubor A zahrnuje záměrně vybrané dělníky podle označení „aktivní dělník v našem kolektivu“. Výběr provedl vždy vedoucí pracovního kolektivu. Byli vybráni dělníci, funkcionáři stranických a společenských organizací a předáci.

Soubor B zahrnuje náhodně vybrané dělníky z téhož pracovního kolektivu získané podle seznamu zaměstnanců příslušné dílny. Jde o kontrolní srovnávací soubor. Označení „vysoce aktivní dělníci“ zahrnuje ve všech oblastech nejen plnění základních povinností (pracovních, členství v organizacích apod.), ale zahrnuje také bezprostřední výkon funkcí, podíl na přípravě schůzí, materiálů, práci v různých komisích, účast v politickém vzdělávání, prosazování politiky strany prostřednictvím účasti v organizátorské a ideologické činnosti. V pracovní oblasti jde o kvalitní plnění povinností, dále aktivní účast na výrobních poradách, účast na řízení, zlepšovateľskou činnost, účast na rozvoji socialistické soutěže apod.

(5) Jde o výzkumy: *Výzkum dělnických pracovních kolektivů* [1979], *Úloha základních stranických organizací a jejich vliv na aktivitu dělníků* [1980], *Postup a zkušenosti se zaváděním Souboru opatření do pracovních kolektivů* [1981]. Tyto výzkumy uskutečnila katedra marxisticko-leninské sociologie VŠP ÚV KSČ. Terénní sběr dat provedli v rámci prázdninového praktika posluchači II. ročníku VŠP ÚV KSČ na určených závodech v celé ČSSR. Jde vždy o dva typy empirických materiálů: a) materiál získaný rozбором závodových statistik, zápisů z porad, schůzí apod.; b) údaje z řízených rozhovorů. Rozsah výběrových souborů se pohybuje u dělníků kolem 1500 respondentů, u vedoucích pracovníků, případně dělníků-funkcionářů, okolo 200–300 dotázaných. Data jsou zpracovávána na počítači podle standardních programů.

Ze získaných poznatků můžeme vyvodit, že sociálně politická aktivita se výrazněji projevuje v místě pracoviště, v pracovním kolektivu. Vyplývá to zřejmě z faktu, že právě zde člověk realizuje své podstatné zájmy. Na druhé straně však vzniká otázka, zda tento kvalitativní rozdíl mezi aktivitou v pracovním kolektivu a v místě bydliště není příliš vysoký. Nenaznačuje určité tendence projevovat své zájmy a aktivitu především jen v pracovní době? Dále vystává otázka, jak tuto vysokou aktivitu na pracovišti ovlivňuje sama institucionální vybavenost pracovních kolektivů. Zjištěný rozdíl zřejmě upozorňuje na značnou rozdílnost pracovní a mimopracovní sféry současného způsobu života dělníků. V této souvislosti se ukazuje jako užitečné posuzovat sociálně politickou aktivitu v širších společenských souvislostech, jak je zahrnuje již uvedené pojetí politické kultury za socialismu.

Sociálně politická aktivita a aktivní přístup k životu vůbec vytvářejí důležitý kvalitativní rys současného způsobu života. Stává se nezbytným dále hlouběji zkoumat nejen samu aktivitu, ale také motivaci k ní, zejména procesy, jež vedou k vysokému stupni uvědomělosti jako předpokladu pro vysoký stupeň politické aktivity dělníků. Při posuzování vlastní politické aktivity v tomto komplexu je potřeba zvažovat i úroveň politické vyspělosti (znalosti, postoje, zkušenosti) dělníků. V oblasti konkrétní aktivity pak lze hledat i skutečné kritérium efektivity ideově výchovné práce a jejího spojování s politicko-organizačnickou činností strany.

V souvislosti s tím je třeba připomenout, že pro poznání stavu politické aktivity dělníků a její dynamiky je nezbytná znalost jejich současné ideové vyspělosti. Jde o poznání toho, jaké zájmy vysoce aktivní dělníci fakticky prosazují. Zda jde o zájmy třídy jako celku, či jen o lokální podnikové nebo dokonce jen o vlastní individuální zájmy. Vzhledem k tomu je důležitá analýza činností lidí z hlediska prosazování obecných zákonů společenského vývoje. Dále je důležité znát, v jaké konstelaci tyto zájmy v konkrétních podmínkách působí, jaké jsou tedy faktické zdroje motivace jednání lidí a jak se v něm projevuje politická uvědomělost jako hledisko posouzení vyspělosti socialistického vědomí dělníků.

Na některé z otázek nám částečně odpovědělo zjištění konzistentnosti stupně aktivity v uvedených oblastech. Zde naše výzkumy prokazují silnou souvislost mezi jednotlivými typy aktivity. Obecně lze konstatovat, že vysoce aktivní dělníci v oblasti stranické aktivity na závodě jsou rovněž převážně vysoce aktivní ve společenských organizacích a jsou také vysoce pracovní aktivní.

Také dělníci vysoce stranicky aktivní mimo závod jsou vesměs vysoce aktivní ve všech ostatních zkoumaných oblastech. Tento podmíněný závěr bude dále zajímavé posoudit z hlediska chování těchto dělníků v mimopracovní sféře a, pokud to umožní získané údaje, s úrovní politického vědomí. Vzájemné souvislosti v tomto směru umožní utvořit si přesnější obraz o politické kultuře dělníků a její případné diferenciaci.

Naše poznatky prokazují významné místo sociálně politických činností ve struktuře životních činností dělníků. Jejich váha je větší v kvalitativním než kvantitativním ohledu. Je možné uvažovat o vzájemné podmíněnosti politických aktivit a ostatních činností. U dělníků s vyšším stupněm politické aktivity převažuje jejich důraznější orientace na jiné společenské činnosti nebo na zájmové činnosti. Naproti tomu u málo politicky aktivních dělníků se projevuje tendence preferovat rodinné aktivity, případně aktivity typu „posezení u piva“. Při hlubší analýze těchto souvislostí bychom patrně mohli rozlišit dva specifické subtypy současného životního způsobu dělníků. Pokud jde o úroveň politické kultury, pak subtyp vyznačující se pestřejší strukturou zájmů korespondující

s intenzívnější sociálně politickou aktivitou dosahuje výrazně vyšší kvalitativní úroveň.

Dokazuje to dále úroveň politického vědomí, identifikovaná prostřednictvím názorů na významnost a užitečnost sociálně politické činnosti v současném období. Většina dělníků hodnotí význam politické činnosti a veřejné angažovanosti lidí jako vysoce potřebnou a pozitivní aktivitu. Zjišťujeme však zřetelné diferenciacie mezi vysoce aktivními a málo aktivními dělníky. Málo aktivní dělníci se přiklánějí výrazně častěji k názoru, že politická aktivita je záležitostí výhradně jen jednotlivce, že záleží jen na jeho osobním zájmu, zda je, či není politicky aktivní.

Pod pojmem „politicky aktivní člověk“ rozumí dělníci takové lidi, kteří se „nevyhýbají povinnostem, pracují pro společnost“. Toto zjištění vyplývá z odpovědí na několik otázek typu: „Řekne-li se, že je někdo politicky aktivní, co si pod tím představíte?“ Současně však odpovědi ukazují, že dělníci chápou tyto pojmy příliš abstraktně a často si neuvědomují jejich reálný obsah. Zejména jim někdy uniká jejich souvislost s rovinou uvědomění, s politickými znalostmi a vědeckou teorií. To se projevuje i u některých vysoce aktivních dělníků. Svědčí to patrně o tom, že k vykonávání řady činností sociálně politického charakteru (včetně účasti na řízení, činnosti ve společenských, stranických organizacích a v národních výborech) přistupují možno říci spontánně a intuitivně. V tomto ohledu pak postrádáme adekvátnost a komplexnost daného typu politické kultury. Současně tento stav signalizuje nedostatečné akceptování a patrně i málo účinnou ideově vzdělávací a výchovnou práci.

Tím se dotýkáme otázky stupně rozvinutosti politické kultury a sociálně politické aktivity zvlášť. Tato problematika je rovněž mimořádně zajímavá a významná pro praxi.

Problém kritérií posuzování stupně rozvinutosti politické kultury zde vystupuje jako prvotní. Již bylo uvedeno, že kritériem nemůže být jen jedno hledisko, například politické znalosti. Nemůže jím být však patrně ani samotné zjištění o realizovaných činnostech, neboť jak je zřejmé, pro jejich obsah, funkci a dlouhodobý význam je důležité, zda jsou realizovány uvědoměle nebo jen intuitivně; zda uvědomělá realizace má pozitivní třídní a celospolečenské pozadí; zda jde pouze o individuální či lokální zájmy. Také tyto problémy ukazují, že k posuzování současného rozvoje společenské aktivity lidí je nezbytné přistupovat z hlediska koncepce politické kultury. Samotná evidence určitých aktivit totiž neumožňuje dostatečně a v souvislostech osvětlit jejich třídní a společenský smysl i cíl. Prostřednictvím posuzování politické kultury lidí můžeme hodnotit několik složek osobnosti člověka včetně jeho reálných politických činností.

V této souvislosti patří k jednomu z důležitých závěrů našich výzkumů poznatek o inkongruenci politické kultury u dělníků, jejichž reálná politická aktivita, měřená metodikou našeho výzkumu, je označena jako „střední“. (Nejde tedy ani o vysoce aktivní, ani o pasívní dělníky.) Spočívá v tom, že se tato skupina vyznačuje zřetelným rozporem mezi reálně provozovanými politickými činnostmi a politickými znalostmi a hodnocením politických jevů v jejich vědomí.

Tento rozpor je oboustranný. Znamená to, že se setkáváme se značným počtem dělníků (blíže kvantitativně je vzhledem k použité metodice nemůžeme vymezit), kteří jsou aktivní, ale této aktivitě neodpovídá stupeň rozvinutí jejich vědomí. Ale máme také opačný poznatek. Část dělníků má relativně vysokou úroveň politických znalostí i politického vědomí jako celku, přesto však

jejich reálná politická činnost těmto znalostem neodpovídá. Příčiny této inkongruence politické kultury určité části dělníků musí být dále zkoumány.

Uvedené poznatky vedou k závěru, že politickou aktivitu dělníků je možné rozlišovat z hlediska její rozvinutosti. O *nerozvinuté politické aktivitě* bychom mohli hovořit tehdy, je-li provozována neuvědoměle, více méně intuitivně, spontánně, není-li dostatečně zdůvodněna ani řízena politickým subjektem. Koresponduje tedy s nízkým stupněm politické kultury. Proto také svým významem může z hlediska zájmů dělnické třídy být jak pozitivní, tak negativní. Může se vyznačovat dokonce výraznými protisocialistickými rysy, jež se mohou projevat různě, například v podobě zneužívání politické aktivity k prosazování lokálních, skupinových zájmů, nebo i v realizaci politických činností, jež vyplývají z vlivů buržoazní ideologie.

Rozvinutá politická aktivita naproti tomu vyplývá z vysokého stupně uvědomění třídních zájmů, z adekvátních znalostí politiky a teorie, je organizována v intencích činnosti marxisticko-leninské politické strany. Charakter takové rozvinuté aktivity je vždy pozitivní ve smyslu prosazování třídních zájmů. Koresponduje rovněž s vysokým stupněm politické kultury. Jinými slovy rozvinutou politickou aktivitu mohou realizovat jen lidé, kteří se vyznačují současně vysokým stupněm politické kultury.

V současném období je kvantitativně nejvíce rozšířena nerozvinutá pozitivní aktivita dělníků. Zahrnuje přibližně 50 % námi zkoumaných dělníků. Rozvinutou politickou aktivitu realizuje kolem 20 % zkoumaných dělníků. Ostatní zkoumaní dělníci jsou málo aktivní (jen na úrovni členství ve společenských organizacích), nebo jsou zcela pasivní.

Proces přerůstání nerozvinuté politické aktivity v rozvinutou je mimořádně významný. Poznatky našich výzkumů naznačují postupně se rozšiřující aktivitu dělníků a její přerůstání z činnosti ve společenských organizacích do aktivity v organizacích strany. Právě aktivitu v organizacích strany je třeba pokládat za jádro politické aktivity a rozhodující kritérium úrovně politické kultury. Z individuálního hlediska proces přerůstání nerozvinuté politické aktivity v aktivitu rozvinutou nemáme dosti podrobně analyzovaný. Tento proces ovlivňuje řada faktorů, jak ukazuje analýza struktury aktivity z hlediska faktoru vzdělání, pracovního zařazení, pohlaví, věku apod.

Tyto souvislosti jsou vesměs pozitivní. Podíl vysoce aktivních dělníků v oblasti práce, činnosti ve stranické organizaci na závodě i v místě bydliště u mladších dělníků (do 25 let) je o něco menší než u starších. Mladší dělníci jsou podle našich poznatků aktivnější ve společenských organizacích. Patrně právě zde se projevuje skutečnost, že mladí lidé jsou členy více společenských organizací současně. Dále můžeme konstatovat, že pracovní a stranická aktivita roste s věkem dělníků.

Byla také prokázána souvislost aktivity dělníků s faktory postihujícími obsah vykonávané práce, který byl posuzován z hlediska „místa“ vykonávané práce. Sledovali jsme, zda je dělník při své práci nucen tzv. „stát u stroje“, či se víceméně volně pohybuje po pracovišti, závodě, zda vykonává pomocné či spíše kvalifikačně náročné a částečně i řídicí práce. Zjistili jsme, že největší podíl vysoce aktivních dělníků je právě u dělníků vykonávajících kvalifikačně náročné práce (měřeno kvalifikačními třídami), nejméně aktivní jsou naopak pomocní, nekvalifikovaní dělníci.

Souvislost se znakem vzdělání (školní vzdělání) není naopak tak silná, jak by bylo možno u tohoto znaku očekávat. Nejaktivnější se jeví skupina dělníků se základním vzděláním plus vyučených a skupina s nižším odborným vzděláním bez maturity. Tedy potvrzuje se závěr, že u dělníků roste aktivita se vzděláním [kvalifikací].

Pokud jde o znak pohlaví, potvrdil i náš výzkum známou skutečnost, že ženy jsou v průměru méně aktivní než muži, a to zejména ve společenských a politických organizacích.

Uvedený přehled zjištěných souvislostí mezi faktory ovlivňujícími aktivitu a jejími projevy v různých oblastech je jen informativní. Nevypovídá o komplexní aktivitě dělnické třídy jako celku, ale jen o určitých aspektech této aktivity u části dělníků. Neobsahuje vlastní procesy působení na psychiku člověka, na formování jeho vědomí a politické kultury v komplexu. Analýza těchto procesů se musí stát předmětem dalších výzkumů. Musí zahrnout především působení stranických organizací v pracovních kolektivech, neboť právě jedno z poslání těchto organizací je nejen cílevědomě formovat, ale přímo organizovat, vytvářet podmínky pro všestrannou činnost dělníků, zejména pro jejich politickou aktivitu.

K úloze základních organizací strany při rozvoji sociálně politické aktivity dělníků

Práce základních organizací strany je nezastupitelná. Znamená to, že sami členové stranických organizací a funkcionáři výboru se musí vyznačovat vysokým stupněm politické kultury. Základní organizace strany jsou nedílnou součástí pracovních kolektivů a současně hlavním představitelem politického předvoje dělnické třídy v tomto kolektivu. Z toho vyplývá, že jejich působení musí překračovat úzké skupinové zájmy. Tyto organizace jsou průsečíkem třídních a skupinových zájmů, musí proto řešit v konkrétní situaci jejich rozpornosti. Každé řešení je založeno na teoretických postulátech a přenáší se do příslušných rozhodnutí, programu apod. vyšších stranických orgánů vždy tak, aby byly prosazovány především třídní a celospolečenské zájmy. V procesu pochopení konkrétního stavu, rozpornosti a dynamiky těchto zájmů a od tohoto pochopení neodkladného řešení problémů, tedy akce, politické činnosti, vznikají neocenitelné politické zkušenosti lidí, roste jejich politické uvědomění a formuje se reálný stav jejich politické kultury.

Poznatky o těchto složitých procesech, jak jsme je zachytili v našich výzkumech, ukazují jejich neobyčejnou dynamičnost, a to ve všech oblastech projevu pracovní a sociálně politické aktivity. Aniž bych chtěl tyto poznatky přeceňovat, je možné z nich konstatovat nezbytnost dalšího posilování a prohlubování práce základních organizací strany v pracovních kolektivech. Soudruh G. Husák na XVI. sjezdu KSČ uvedl: „Účinnost práce a autorita každé základní organizace roste úměrně s tím, jak objasňuje a uvádí důsledně do života politiku strany“ [Sborník 1981 : 43]. Stranické organizace, uvádí se na jiném místě sjezdových materiálů, musí „... aktivněji působit v pracovních kolektivech, poznávat lidi a podle politických, pracovních a morálních kvalit je připravovat za kandidáty strany“ [Sborník 1981 : 41]. Základní stranické organizace jsou proto nejdůležitějším nástrojem formování rozvinuté politické aktivity lidí. Zdokonalování realizačních schopností základních organizací strany v současné době, jak plyne z úkolů XVI. sjezdu, zahrnuje politicko-organizační práci zaměřenou na pracovní výkon tak, aby byla prosazována linie efektivnosti a kvality veškeré práce. V tomto ohledu je aktivita stranických organizací vysoká. Naše výzkumy ukazují, že jednoznačně převažuje orientace sociálně politické aktivity dělníků do pracovní sféry s cílem zajistit plnění plánovaných úkolů. V souvislosti se zdokonalováním řízení, zejména se zaváděním *Souboru opatření*, je třeba dále rozvíjet i ostatní formy aktivity, hlavně účast dělníků na řízení složitějších koncepčních a plánovacích procesů, včetně otázek vstřícného plánování. S tím souvisí nezbytnost prohlubovat účast výrob-

ních dělníků na činnosti jednotlivých článků výstavby politického systému společnosti. Jde o to, intenzivněji propojit jednotlivé oblasti aktivity dělníků a tím překonávat některá její jednostranná zaměření jen do oblasti bezprostředně pracovní výkonné. Postupný rozvoj všech stránek sociálně politické aktivity dělníků je součástí komplexního úsilí strany o prohloubení socialistické demokracie. Stranické organizace musí usilovat o to, aby se stále více dělníků zapojovalo do řídicích procesů, aby v těchto procesech mohli kvalifikovaně uplatňovat třídní zájmy.

Základní organizace strany jsou živým organismem, jádrem pracovních kolektivů. Tvoří je lidé s určitými zájmy, znalostmi, zkušenostmi apod. Úkolem neuvědomělejších dělníků je rozvíjet především vlastní práci stranických organizací, usilovat o realizaci usnesení vyšších stranických orgánů. Podílejí se tím na růstu vedoucí úlohy strany, která je zákonitým předpokladem budování socialistické společnosti. Proces prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy a jejího předvoje je spojen s nutností hlouběji vědecky poznávat a řídit socialistické přeměny ve společnosti. Čím více lidí se podílí na realizaci těchto přeměn, tím více v nových podmínkách vystupuje do popředí nezbytnost organizace, plánování jejich činností, řízení, usměrňování. To jsou funkce, jež musí strana jako celek a stranické organizace jako její nedílné části plnit při formování rozvinuté politické aktivity dělníků a vysoce rozvinuté politické kultury společnosti. Důraz na význam organizované aktivity kladl již V. I. Lenin: „Uvědomělost předvoje se mimo jiné projevuje právě v tom, že se dovede organizovat. Tím, že se organizuje, *nabývá jednotné vůle*, a tato jednotná vůle celného tisíce, statisíce nebo miliónu *se stává vůlí třídy*“ [Lenin 1957 : 403]. Význam dokonalé organizace a jednoty politicko-organizátorské a ideologické práce roste v současných podmínkách v souvislosti s komplexností úkolů socialistické výstavby a formováním socialistického způsobu života. Vědecké zkoumání dialektiky rozvoje všech forem sociálně politické aktivity dělníků jako nedílné součásti neustálého zákonitého prohlubování vztahu dělnická třída a jejího politického předvoje je proto důležitým předpokladem realizace úkolů XVI. sjezdu KSČ.

Jestliže posoudíme z hlediska významnosti této problematiky naše dosavadní zaměření a výsledky sociologického zkoumání rozvoje sociálně politické aktivity dělníků, musíme konstatovat, že jsme dosáhli pouze určitého zmapování situace. Je nutné přiznat, že přes nesporně zajímavé poznatky nepronikají dosavadní výzkumy politické aktivity, včetně empirických šetření, dostatečně hluboko k podstatě obsahu, funkce a dynamiky této aktivity v různých podmínkách. Empirické výzkumy se zatím pohybují v příliš popisné rovině, zaměřují se poněkud jednostranně jen na pozitivní projevy politické aktivity a ponechávají stranou její vnitřní rozpornost. Zdroje této rozpornosti rovněž zůstávají nepoznány. Výsledkem je již zmíněný poněkud statický popis struktury vykonávaných aktivit určitého typu. Naznačuje sice určité zaměření činnosti třídy, ale neumožňuje dostatečně zřetelně postihnout dynamiku vykonávaných činností, a proto ani predikovat pravděpodobné politické chování dělníků v specifických konkrétně historických situacích. Jde ovšem o problematiku mimořádně politicky citlivou. Posouzení dynamiky politické aktivity nemůže být provedeno z pozic jakési čisté vědy, ale musí být spojeno s praktickou činností politických institucí.

K důležitým úkolům rozvoje marxisticko-leninské sociologie proto i nadále patří výzkum složitých dynamických sociálně politických jevů v současné etapě vývoje naší společnosti.

Литература

- Dělnická třída a současnost*. Praha, Svoboda 1973.
- Hrůza, I.: *Vědecký komunismus o zákonitých souvislostech růstu vedoucí úlohy dělnické třídy*. Referát vědeckého sympozia VŠP ÚV KSČ 1982.
- Jovčuk, M. T. — Kogan, L. N.: *Sovětskaja socialističeskaja kul'tura: istoričeskij opyt i sovremennyye problemy*. Moskva, Politizdat 1979.
- Kejzerev, N. M.: *Soděržanije termina „političeskaja kul'tura“*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 4.
- Komunistická strana, politická organizace socialistické společnosti a společenské řízení*. Praha, Socialistická akademie ČSR 1976.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 19. Praha, 1957.
- Marx, K.: *Úvod ke kritice Hegelovy filozofie práva. Odcizení a emancipace člověka*. Praha, Svoboda 1967.
- Matějovský, A.: *Marxistické a nemarxistické pojetí aktivity mládeže*. Sociológia 1979, č. 1.
- Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1971.
- Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu Komunistické strany Československa*. Praha, Svoboda 1981.
- XIV. sjezd Komunistické strany Československa*. Praha, Svoboda 1971.
- Zich, F.: *Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1980.

Резюме

Ф. Зих: Развитие социально-политической активности рабочих в период строительства развитого социалистического общества

Статья посвящена проблематике исследования социально-политической активности рабочих. В первом разделе характеризуется значение роста этой активности в процессах строительства развитого социалистического общества в связи с реализацией исторической роли рабочего класса. Автор исходит из того факта, что в условиях классово-социальной структуры социалистического общества эта роль продолжает определяться положением рабочих в процессе производства. Социально-политическая активность является инструментом утверждения классовых интересов.

Во втором разделе освещаются такие понятия, как «социально-политическая активность» и «политическая культура». Под социально-политической активностью понимается воздействие субъекта на людей, на социальные группы, отношения между людьми, посредством идеологических и политико-организаторских инструментов. Обнаруживается, что это понятие является главным содержанием политической культуры, понятия более широкого по сравнению с социально-политической активностью. Оно включает еще определенную ступень сознательности, знаний и опыта по реализации специфических видов политической деятельности.

В третьем разделе представлены некоторые результаты конкретных социологических исследований социально-политической активности рабочих. Эта активность различается по месту проявления (трудовой участок, партийная организация на заводе, вне завода, общественные организации и представительные органы), а также с точки зрения степени ее развитости. Под неразвитой активностью социальное-политического характера понимается спонтанное участие в деятельности различных организаций, отличающееся лишь интуитивной мотивацией. Развитая активность, напротив, носит характер сознательной деятельности, реализуемой организованно и целенаправленно.

В этом разделе приводятся также некоторые данные о процессах перерастания неразвитой активности в развитую: автор обращает внимание на определенные факторы, воздействующие на эти процессы. На основе выводов проведенных исследований документируется важный факт — высокая степень consistency между отдельными типами активности. Рабочие, активные в партийной области, являются одновременно исключительно активными и в других сферах деятельности.

В заключительном разделе анализируется роль первичных партийных организаций в использовании, развитии и регулировании социально-политической активности рабочих. Акцентируется их роль в формировании целых трудовых коллективов и в реализации исторической миссии рабочего класса.

Автор указывает также, на какие области необходимо направить внимание в дальнейшей научно-исследовательской деятельности. Это прежде всего изучение механизмов

взаимодействия идейной зрелости рабочих и их реальной политической активности, познание процессов превращения неразвитой (спонтанной) активности в сознательную активность, образующую основу зрелой политической культуры.

Summary

F. Zich: The Promotion of Workers' Socio-Political Activity in the Stage of the Construction of Advanced Socialist Society

The article deals with the problems concerning research into workers' socio-political activity. The first part discusses the importance of the growth of this activity for the process of constructing advanced socialist society in connection with the implementation of the historical mission of the working class. The author proceeds from the fact that in the conditions of the socio-class structure of socialist society this role is still being determined by the position of workers in the production process. Their socio-political activity is an instrument for enforcing their own class interests.

In Part II the author discusses the concepts of 'sociopolitical activity' and 'political culture'. Socio-political activity signifies the impact of the subject on people, social groups, interhuman relations with the use of ideological, political organizational tools. The study shows that this term is central theme of political culture which is a broader concept as compared with socio-political activity. It also includes a certain measure of consciousness, knowledge and experience from specific political work.

Part III presents some results of concrete sociological research projects designed to study workers' socio-political activity. The activity is distinguished according to the place (workplace, factory-based party organization, outside plant, social organizations and representative bodies) and according to the level of development of this activity. Undeveloped activity of a socio-political nature means spontaneous participation in the activities evolved by various institutions which are marked only by intuitive motivation. Developed activity, on the other hand, has a character of conscious activity, carried out in an organized and purposeful fashion.

This part also lists some of the findings relating to the processes of transformation of undeveloped activities into developed ones. The author also points to certain factors affecting these processes. Using empirical findings and completed research projects, the author documents a major conclusion, namely the considerable consistency between individual types of activities. Workers who are active in Communist Party work, have also been found to be highly active in other spheres.

In the final part the author discusses the role of grassroot party organizations in the utilization, promotion and management of workers' socio-political activity. He underlines the fact that their role in the formation of entire working groups as well as in the fulfilment of the historical function of the working class is very significant.

The study also outlines the areas to be given priority attention in future research. These are mainly the interaction between the ideological maturity and workers' genuine political activity and the realization of processes of transformation of undeveloped (spontaneous) activity into conscious one which lays down the groundwork of advanced political culture.

Na základě vývoje v sedmdesátých letech, charakterizovaných vysokou dynamikou, posílila dělnická třída NDR své postavení jako vedoucí síla společnosti. Tato třída stojí v centru historických procesů utváření rozvinuté socialistické společnosti. Zahrnuje největší část obyvatelstva Německé demokratické republiky a svou fyzickou a duševní aktivitou bezprostředně naplňuje proces materiální reprodukce. V důsledku složitých problémů, které v osmdesátých letech vznikají ze změněných vnitřních a vnějších podmínek reprodukce, jsou kladeny nové, vyšší úkoly na rozvoj akční připravenosti a úsilí komunistických a dělnických stran. To platí i pro situaci v naší zemi. Rozmach vědeckotechnické tvořivosti pracujících a socialistické spolupráce mezi příslušníky dělnické třídy a vědeckotechnické inteligence patří k nejdůležitějším předpokladům nezbytného uspišení vědeckotechnického pokroku v NDR.

Úroveň společensko-politické aktivity dělnické třídy představuje jedno z rozhodujících kritérií pro stupeň rozvoje socialistické demokracie. Proto se také ve zprávě ÚV SED, přednesené s. E. Honeckerem na X. sjezdu strany uvádí, že „zejména revoluční vlastnosti dělnické třídy jakožto třídy vykonávající moc, její rostoucí politická zralost, její internacionalistický a vlastenecký postoj v konfrontaci s imperialismem a buržoazní ideologií, její světonázorové a odborné vzdělání, stejně jako schopnosti k vedení, plánování a utváření naší socialistické společnosti se musí v nadcházející etapě významnou měrou dále posilovat“ [Bericht 1981 : 130].

Z ekonomické a společensko-politické aktivity dělnické třídy vycházejí mohutné impulsy k těsnému spojení fyzické a duševní práce a k upevňování vlivu dělnické třídy na kvalifikované a uvědomělé řízení společenských záležitostí. Úspěšná realizace její vedoucí úlohy je nejdůležitějším politickým předpokladem a hnací silou sociálního sblížování pracujících tříd a vrstev.

Na základě vývojového stupně, jehož bylo dnes v NDR dosaženo, a také na základě požadavků, které život socialistické společnosti napříště bude klást, vzniká při zkoumání současných i budoucích problémů rozvoje dělnické třídy řada nových teoretických otázek. Některými z nich se budeme zabývat poněkud podrobněji.

1.

Z narůstající složitosti společenského rozvoje při utváření rozvinuté socialistické společnosti vyplývá požadavek, abychom jednotlivé prvky třídní a sociální struktury ještě více zkoumali v jejich vzájemných vazbách. Podle našeho názoru je proto nutné sledovat základní otázky rozvoje dělnické třídy v zemích socialistického společenství jako momenty rozsáhlého procesu sblížování pracujících tříd a vrstev. Zvláště důležité přitom je, aby se diskuse

a tvořivé názorové střety vrátily k některým teoretickým a teoreticko-metodologickým otázkám a východiskům, jejichž interpretace — jak vyplývá z literatury — je dosud různá.

Shoda panuje v tom, že sblížování tříd a vrstev je *ve své základní historické orientaci* procesem odstranění tříd a vrstev vůbec a že tedy proces rozvoje dělnické třídy musí být chápán jako proces jejího *sebezrušení jakožto třídy*. Z hlediska teorie společenských formací může být toto pojetí formulováno následujícím způsobem: Rozvoj a sblížování tříd a vrstev, spolu s rozvojem dělnické třídy, tvoří základní společenský proces rozvoje jednotné komunistické společenské formace.

Rozdílná však bývá odpověď na otázku, v čem spočívá zvláštnost tohoto základního procesu v první fázi komunistické společenské formace. Pokud jde o specifické zákonitosti, podle nichž se v této fázi uskutečňuje rozvoj třídní a sociální struktury, i pokud jde o potřebné optimální proporce a rozvojové směry sociální struktury na jednotlivých stupních vývoje, existují — na základě praktických zkušeností shromážděných v jednotlivých socialistických zemích — různá pojetí.

Podle našeho názoru je zcela přirozené, že pojetí rozvoje socialistické společnosti směrem k „sociální homogenitě“ podněcuje ve stále větší míře vědeckou diskusi. Je to vysvětlitelné jednak těsnou, perspektivně se neustále posilující vazbou mezi rozvojem jednotlivých pracujících tříd a vrstev, jednak snahou o to, aby byly odhalovány a využívány specifické hnací síly a rezervy, jež musí být mobilizovány pro další utváření a zdokonalování rozvinuté socialistické společnosti. Mnohé zde však musí být znovu kriticky přezkoumáno, jak na to jasně upozornil R. Kosolapov na vědecké konferenci k teoretickometodologickým otázkám formování rozvinuté socialistické společnosti, která se konala v lednu 1982 v Praze.

První, s čím se v této souvislosti setkáváme, je problém jazykově terminologický, který vzniká přinejmenším v německém jazykovém okruhu. Pojem „homogenita“ nemá v našem pojmovém systému žádný přesný teoretický obsah. Je převzat z jiné oblasti, než jsou společenské vědy, a označuje prostě takové jevy, jejichž prvky jsou stejného druhu nebo stejné formy. Tento pojmový obsah není totožný s marxistickou představou sociální rovnosti, s jejíž pomocí charakterizovali K. Marx a B. Engels v *Manifestu komunistické strany* takovou společnost, v níž bude svobodný rozvoj každého jedince podmínkou svobodného rozvoje všech. Teoretický koncept rozvoje společnosti, jaký potřebujeme, musí umožňovat, aby odstranění sociální nerovnosti bylo pojato jako jeden moment v rozvoji socialistického způsobu života a aby bylo postiženo vytváření velké různorodosti životních forem a životních podmínek. K tomu se lépe hodí pojem „sociální rovnost“.

Naš teoretický koncept by měl přesvědčivě ukazovat, že naši cílovou představu nelze omezovat na zmenšování sociálních rozdílů. Jde nám o to, aby se části společnosti představující doposud nižší sociální úroveň svým progresivním rozvojem přiblížily vyšší úrovni. Sociální rozdíly mohou být totiž zmenšeny i „nivelizací směrem dolů“, tj. vyrovnáním vyšší úrovně na nižší úroveň. V této souvislosti musíme rovněž upozornit na to, že jedním ze základních buržoazních útoků na socialistickou společnost a politiku komunistických a dělnických stran našich zemí je už dávno výtky, že si sociální rovnost představujeme jako vyrovnání na nižší úroveň.

Naše praktická zkušenost ukazuje, že zmenšování sociálních rozdílů neplatí bez dalších předpokladů jako kritérium společenského pokroku. V každé fázi rozvoje socialistické společnosti má sblížování tříd a vrstev svoji optimální míru. Takové sblížení, jímž by měla být dosažena úroveň „homogenity“ společ-

nosti, nemusí nutně napomáhat našemu boji o odhalení všech potencií a hnacích sil socialistické společnosti v daném čase. Proto v našich podmínkách v NDR například neusilujeme o odbourání zvláštního sociálního profilu třídy družstevních rolníků. Při mobilizaci výkonových rezerv v socialistickém zemědělství se opíráme i o velké možnosti, které družstevní vlastnictví výrobních prostředků má, o iniciativu a činnost družstevních rolníků, disponujících značnými znalostmi a zkušenostmi.

2.

Proces sociálního sblížování pracujících tříd a vrstev, jeho základní hybná forma v historicky dlouhém přechodu od antagonistické třídní společnosti ke komunistické beztřídní společnosti, je nepopíratelný. V našich výzkumech a z nich plynoucích teoretických zobecněních nemůže však být jediným vztažným bodem úroveň sociální rovnosti, o níž usilujeme v historické perspektivě. Podle našeho názoru musí být věnováno mnohem více pozornosti tomu, že beztřídní společnost může být vybudována pouze na odpovídající materiální technické bázi.

Naše ústřední teze zní tedy takto: Historicky progresivní charakter změn v sociální struktuře za socialismu je určen tím, v jaké míře jsou v souladu s historicky základní orientací sblížování a nakonec sebezpřekonání tříd a vrstev a zároveň jak odpovídají požadavkům rozsáhlého urychlení vědeckotechnického pokroku. Současné — vůči požadavkům značně zaostávající — tempo vědeckotechnického pokroku svědčí mimo jiné také o tom, že v dosavadním vývoji bylo prvnímu z obou jmenovaných kritérií přikládáno zjevně více důležitosti než druhému. Otázka, které procesy vedou v socialistické společnosti k zmenšení sociálních rozdílů, musí být proto doplněna otázkou, které změny v sociální struktuře jsou žádoucí v zájmu ekonomického růstu orientovaného na nejvyšší efektivnost. Přitom vůbec není vyloučeno, že při zodpovězení obou otázek se odhalí rozpory v rozvoji socialistické společnosti.

3.

Základní problémy rozvoje dělnické třídy NDR vyplývají dnes z toho, že z hlediska svého růstu a své vnitřní struktury musí uskutečnit přechod od třídy, která se vyvinula v podmínkách extenzivního ekonomického růstu, k třídě, která v širokém smyslu odpovídá požadavkům intenzifikace. To se nejprve ukazuje na početním růstu a s tím souvisejících faktorech reprodukce dělnické třídy (stejně jako třídy družstevních rolníků a vrstvy inteligence).

V současné době přestal být v NDR hlavním hlediskem rozvoje dělnické třídy její početní růst, charakteristický pro padesátá a šedesátá léta. Na konci padesátých let bylo dosaženo bodu, kdy příliv ženských pracovních sil již nepředstavuje kvantitativní rezervu růstu. Přechod části venkovského obyvatelstva do (městské i venkovské) dělnické třídy se téměř úplně zastavil v šedesátých letech.

Jestliže tento vývoj sledujeme v souvislosti s ostatními třídami a vrstvami a vezmeme-li v úvahu, že NDR nemůže v podstatě počítat s žádným větším populačním růstem, vyplývá z toho, že v osmdesátých letech pravděpodobně dojde k snížení počtu příslušníků dělnické třídy. Reprodukce třídy družstevního rolnictva, která v současné době představuje asi 6,5 % ekonomicky aktivní populace, musí být zajištěna zvláštními opatřeními. V průběhu osmdesátých let bude pokračovat početní růst inteligence, a to ještě rychleji než dnes. Rozvoj sociální struktury se bude vyznačovat i tím, že ani početnost sociální vrstvy

řemeslníků a živnostníků se v dohledné době nebude zmenšovat. To platí i pro tu jejich část, která má v soukromém vlastnictví výrobní prostředky.

4.

Řada složitých otázek a problémů se objasní, jestliže ukážeme vývoj vztahů mezi duševní a fyzickou prací a rozvoj dělnické třídy jako duševně i fyzicky činné třídy z hlediska zmenšování sociálních rozdílů a jejich působení na rozsáhlou intenzifikaci národního hospodářství.

Jestliže v úvahách o dalším rozvoji jednostranně vyjdeme z požadavků sblížování tříd a vrstev (jak se s tím setkáváme ve společenskovědní literatuře), pak se objevuje „intelektualizace“ práce v materiální výrobě jako podstatná stránka budoucího vztahu duševní a fyzické práce. V zájmu dalšího sblížování dělnické třídy s inteligencí v obsahu jejich práce je tento proces orientován na vytváření stále většího počtu pracovních míst, které by se alespoň blížily pracovním místům inteligence z hlediska nároků na duševní činnost. Odpovídající skupiny dělnické třídy pracující nyní na takových místech, jsou reálným příkladem pro rozvoj celé třídy.

Podle našeho názoru je však žádoucí, aby tato představa byla spojena s otázkou, jaká úroveň duševních nároků je možná a potřebná z hlediska reálných technických a technologických podmínek v různých oblastech národního hospodářství dnes a v dohledné budoucnosti. Dělníci se středním odborným a vysokoškolským vzděláním představují bezpochyby zvlášť pokrokovou, vysoce rozvinutou skupinu uvnitř dělnické třídy. Z existence této skupiny však nemůžeme vyvozovat nějaký „model“ rozvoje dělnické třídy v NDR v osmdesátých a devadesátých letech. Nelze očekávat, že by v dohledné budoucnosti všechna pracovní místa v materiální výrobě našeho národního hospodářství, nebo třeba jen jejich většina, vyžadovala střední odborné nebo vysokoškolské vzdělání.

Problém se ještě více zkomplikuje, vezmeme-li v úvahu také rozvoj inteligence. V rámci problémové komise mezinárodní mnohostranné spolupráce sociologů socialistických zemí (*Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*) bylo provedeno mezinárodní komparativní šetření procesu sblížování dělnické třídy a inteligence, jehož výsledky mimo jiné upozornily na následující skutečnosti: pokud jde o duševní nároky práce (metodikou, na níž se zakládal sběr a zpracování dat, se zde nemůžeme blíže zabývat), existuje mezi velkým počtem dělnických míst (především kvalifikovaných dělníků) a pracovními místy inteligence velmi značná shoda. 30 až 50 % všech dělníků (v zemích, které byly zahrnuty do výzkumu) pracuje na místech, která odpovídají takové úrovni duševních nároků, které jsou charakteristické pro 30—50 % „dolních“ pozic na škále pracovních míst inteligence.

Z hlediska dělnických pracovních míst mohou být tyto výsledky chápány jako určitá „intelektualizace“ materiální činnosti. Z hlediska inteligence a jí odpovídajících pracovních míst se však objevuje zcela jiný obraz: u podstatné části těchto míst nejde skutečně o intelektuální práci. Duševní charakter práce je zde vyjádřen nedostatečně, zčásti proto, že ji vykonávají kádroví dělníci, kteří vlastně nepotřebují speciální vzdělání, zčásti proto, že tyto práce vyžadují početné rutinní úkony, které jsou pro intelektuální činnost netypické. Jestliže vezmeme v úvahu také to, že naše země jsou sice na předních místech ve světě v aplikaci vědy a techniky, ne však už v efektivitě této aplikace, pak uvedené výsledky výzkumu poskytují určité objasnění tohoto závažného rozporu.

Určujícím procesem v rozvoji duševního obsahu práce nemůže být nějaká obecná „homogenizace“. Pro zápas socialistické společnosti o ovládnutí vědec-

kotechnické revoluce jsou charakteristické spíše následující procesy, rozdílné svým obsahem a průběhem:

a) Socialistická společnost potřebuje inteligenci, která všechny své znalosti a schopnosti zaměřuje na řešení těch úkolů, které otevírá vědeckotechnický pokrok. To ovšem vyžaduje rozvoj všech talentů, osvobození intelektuálů pracujících ve vědě a výzkumu od neadekvátních činností, vytvoření podmínek pro špičkové výkony ve všech podstatných oblastech reprodukčního procesu. To znamená, že duševní úroveň práce typické pro inteligenci musí být dále zvýšena.

b) V rámci materiální výroby roste podíl těch oborů, v nichž se na základě těsného propojení vědy a výroby vytvářejí kvalitativně vyšší duševní nároky. Zde se formuje dělník nového typu, který se z hlediska duševní úrovně své práce neodlišuje od průměrného příslušníka intelligence, přinejmenším ve smyslu výrazné sociální diferenciaci. Tento proces nemůže být podle našeho názoru považován za dominující podstatný směr v rozvoji dělnické třídy.

c) Jako důsledek přežívání starých technologií, ale i zavádění nových technologií se reprodukuje takový typ duševních nároků, u něhož jde méně o „neustálé zvyšování“ duševní úrovně, ale spíše o takové vlastnosti, jakou jsou přesnost práce, schopnost a připravenost k provádění opakujících se operací a manuálních pohybů, k přizpůsobení se technologické disciplíně apod. To nemůže být vztahováno pouze ke staré dělbě práce a interpretováno jako pozůstatek minulosti. Souvisí to i s požadavky moderní techniky a technologie.

„Model“, který lze z těchto procesů odvodit pro rozvoj duševní úrovně práce, musí tedy obsahovat tyto hlavní složky: rychlé zvýšení duševní úrovně u činností typických pro inteligenci; pokračující sbližovací proces duševní a fyzické práce v oborech, které se vyznačují spojením vědy s výrobou; reprodukci specifických vlastností dělníků, které nejsou nutně spjaté s vyšší úrovní duševních nároků. Teoretický koncept vyplývající ze zvýraznění specifických, vědeckotechnickému pokroku odpovídajících diferenciací, postihuje podle našeho názoru tyto složky ve vývoji duševní úrovně práce lépe než koncept „homogenizace“.

Národní hospodářství NDR bude v dalších desetiletích potřebovat široké spektrum činností, počínaje vypracováním nových koncepcí základního výzkumu a konče těmi nejjednoduššími pracemi. Proto nelze požadavky dalšího rozvoje jednostranně odvozovat jen ze žádoucích aspektů vyplývajících z našich dlouhodobých, perspektivních cílových představ.

Při uskutečňování našich komplexních cílů, pokud jde o zmenšování sociálních rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, jsou — v souvislosti s dalším rozvojem dělnické třídy NDR — v popředí dva úkoly: Za prvé je žádoucí, aby se dále zmenšoval podíl takových pracovních míst, kde je reálné nebezpečí trvalých zdravotních škod pro pracující. To se dnes týká zhruba 10—12 % pracovních míst v materiální výrobě. Tento úkol je dán jak požadavky rozvoje osobnosti (a v tomto smyslu snahou o další zmenšování sociálních rozdílů), tak požadavky na reprodukci pracovní síly (a tím i úsilím o racionální využití společenského pracovního potenciálu za socialismu). Za druhé, další a ještě větší úsilí musíme zaměřit na problémy takových pracovních míst, kde na schopnosti a dovednosti vyrábějícího člověka negativně působí značná duševní monotonie průběhu činnosti. Dosavadní vysoký podíl takových pracovních míst se jeví jako rozhodující překážka pro racionální využití společenského kvalifikačního potenciálu.

Souhrnně můžeme konstatovat: Ze všech rozdílů mezi duševní a fyzickou prací je třeba v procesu dalšího společenského rozvoje zmenšit ty, které ne-

odpovídají požadavkům ekonomického růstu spočívajícímu na intenzifikaci. Avšak rozdíly, které nejsou v rozporu s těmito požadavky, je třeba uchovat a reprodukovat, neboť je to v objektivním zájmu dynamického společenského rozvoje.

5.

Dialektika zmenšování sociálních rozdílů a působení sociálních struktur na ekonomickou efektivitu se v koncentrované podobě ozřejmuje ve vývoji kvalifikační struktury.

Nejprve upozorníme na skutečnost, kterou statistiky kvalifikační struktury nezachycují. Získané znalosti se reprodukují pouze v té míře, v níž jsou využívány. Znalosti, které využívány nejsou, a tedy nejsou ani reprodukovány, se velmi rychle ztrácejí. Ve statistice jsou však zachyceny i nadále. Uvedeme extrémní příklad: Mnozí mladí lidé v našich zemích po získání diplomu často ještě několik let pracují na dělnických místech, která takový kvalifikační stupeň nevyžadují. Získání diplomu v tomto případě přispívá ke zvýšení celkové kvalifikační úrovně dělnické třídy jen zdánlivě, přestože přirozeně vstupuje do souhrnného indexu její kvalifikační úrovně. Takový postup však ukazuje spíše na neefektivní využívání společenského vzdělanostního fondu. Skutečný rozvoj kvalifikační úrovně dělnické třídy musí být tedy zkoumán v dialektice získané a pro vykonávanou činnost požadované kvalifikace.

5. 1.

Stejně jako ve všech ostatních socialistických zemích, také v NDR se kvalifikační struktury převzaté od vykořisťovatelského řádu od základu změnily. Relace procentního podílu počtu nevyučených a zaučených osob, počtu kvalifikovaných dělníků a počtu odborníků se středním odborným a vysokoškolským vzděláním činila v době založení NDR (1949) 75 : 22 : 3.

Zde je třeba upozornit na to, že podíl kvalifikovaných dělníků činil v letech před druhou světovou válkou už téměř 50 %. Po silném přílivu ženských pracovních sil a v důsledku zapojení velkého počtu přesídlenců z převážně agrárních území se však drasticky snížil. Do dnešní doby se uvedená relace zcela změnila a činí zhruba 20 : 60 : 20.

V dosavadním průběhu rozvoje kvalifikační struktury v NDR se počet a podíl nevyučených a zaučených osob postupně snižovaly; vyučení dělníci se stali skupinou, která určuje kvalifikační úroveň dělnické třídy; podíl absolventů středních odborných a vysokých škol se doposud zhruba každých deset let zdvojnásoboval.

5. 2.

Rozvoj dělnické třídy v třídu v širokém smyslu odpovídající požadavkům intenzifikace se především odráží v její kvalifikační struktuře a v další dynamice této struktury.

Strukturní změny, které vedly k zásadním změnám kvalifikační struktury v jejích vnitřních proporcích, v průběhu osmdesátých let v NDR pozvolna končí. To dokumentují zejména následující skutečnosti:

a) Podíl nevyučených a zaučených osob se snižuje i nadále, avšak pomalejším tempem. V současné době neukončí 10 % mládeže školu (ve smyslu úspěšného ukončení 10. třídy a alespoň ukončeného vzdělání na nějakém odborném učilišti). Tento podíl v posledních letech zřetelněji nepoklesl. Reprodukce kategorie nevyučených a zaučených osob (včetně těch, kteří neukončili odborné učiliště) se bude na tomto podílu zhruba „stabilizovat“.

b) Tempo růstu kategorie odborníků se středním odborným a vysokoškolským vzděláním se bude dále snižovat. Na konci osmdesátých let se bude podíl tohoto kvalifikačního stupně pohybovat okolo 25 %. Pro devadesátá léta je třeba počítat s tím, že se bude nakonec „stabilizovat“, a to zhruba na 30 %.

c) Z dnešního stavu a prognóz pro obě jmenované kvalifikační kategorie vyplývá, že ani v osmdesátých, ani v devadesátých letech nezaznamená podíl kategorie „kvalifikovaných dělníků“ nějaký výraznější vzestup. Už v průběhu osmdesátých let se bude „stabilizovat“ zhruba na 65 %.

5. 3.

To, co jsme zde uvedli, neznamená v žádném případě nějaký „konec kvalifikační dynamiky“. Spíše jde o to, že tato dynamika dostane nové rozměry.

V osmdesátých letech se přiblížíme k bodu, kdy by měl podíl kvalifikovaných dělníků a také podíl odborníků se středním odborným a vysokoškolským vzděláním odpovídat požadavkům formování rozvinuté socialistické společnosti. Problémy, které budou v dalším vývoji kvalifikační struktury vystupovat do popředí, vyplývají do značné míry z uvedeného vztahu mezi požadovanou a skutečně existující kvalifikací.

Kvalifikační potenciál vytvořený v průběhu dosavadního vývoje není v současné době efektivně využíván. Zhruba 25 % vyučených dělníků pracuje na místech, kde tato kvalifikace není požadována. Zde se tedy daný kvalifikační potenciál ekonomicky nerealizuje a tím se ani nereprodukuje. Tento problém nelze řešit tím, že zvýšíme duševní nároky na uvedená pracovní místa. Lze jej řešit pouze v rámci rozsáhlých změn ekonomické struktury, a to masovým odstraněním pracovních míst s nízkými kvalifikačními nároky. Kvalifikační dynamika se nyní odráží v úsilí o lepší soulad mezi danou kvalifikační strukturou na straně jedné a objektivně požadovanou kvalifikací na straně druhé. Využití daného kvalifikačního potenciálu má v NDR přednost před dalším rozšiřováním kvantitativního podílu vyšších kvalifikačních stupňů.

Zde je zvláště zřetelná nutnost znovu kriticky promyslet koncept „homogenizace“. Za prvé, pokud jde o kvalifikaci v přesném smyslu tohoto pojmu, je plně homogenní společnost zcela nemyslitelná. Za druhé, vlastní problémy a úkoly dalšího utváření a zdokonalování rozvinuté socialistické společnosti spočívají v docela jiné oblasti: jde o vytvoření *optimální* kvalifikační struktury. Kritéria takové optimální struktury se odvozují především z požadavku dalšího zmenšování těch sociálních rozdílů, jejichž uchovávání odporuje podmínkám vývoje naší společnosti a z nutnosti efektivního využívání daného kvalifikačního potenciálu. Mezi těmito dvěma požadavky existuje úzká souvislost.

Ne každý rozdíl v úrovni kvalifikace vyvolává zároveň rozdíl sociální. Rozdíl mezi nevyučenými a zaučenými osobami na jedné straně a všemi kvalifikovanějšími pracujícími na straně druhé má například zcela jinou kvalitu než třeba rozdíl mezi kvalifikovanými dělníky a inženýry. Uchování velkého počtu nevyučených a zaučených osob zakládá podstatné sociální rozdíly mezi nimi a ostatními pracujícími s vyšší kvalifikací. Rozdíl mezi kvalifikovanými dělníky a odborníky se středním odborným a vysokoškolským vzděláním se v sociální diferenciaci projevuje v daleko menší míře. Proto také, když zdůrazňujeme, že kvalifikovaný dělník s vyšším všeobecným a odborným vzděláním představuje hlavní typ příslušníka moderní dělnické třídy rozvinuté socialistické společnosti a že jím tedy není početně velmi malá část „dělníků s vysokoškolským vzděláním“, není to v rozporu s cílem dále zmenšovat sociální rozdíly.

5. 4.

V národním hospodářství NDR jde v průběhu osmdesátých let o to, prosadit rozsáhlou „generační výměnu“ výrobků a technologií. Jestliže se podaří, aby se tato technologická změna uskutečnila v tempu, které se alespoň blíží tempu dosaženému v hlavních kapitalistických zemích, potom vývoj ovlivněný nasazením mikroelektroniky a robotů zasáhne v příštích dvou desetiletích zhruba polovinu všech pracovních míst v materiální výrobě, ve službách a v oblasti řízení.

Z toho vyplývají další podstatné důsledky pro vývoj kvalifikace. Všude tam, kde takové přeměny proběhnou, se rychle změní *obsah* kvalifikačních požadavků. V čím větší míře bude tato „generační výměna“ výrobků a technologií realizována, tím více pracujících bude v průběhu svého aktivního života postaveno před obsahové změny v kvalifikačních požadavcích, z toho někteří i vícekrát. Velká část pracujících (kvalifikovaných dělníků, ještě více však odborníků se středoškolským a vysokoškolským vzděláním) bude muset v průběhu svého aktivního života několikrát znovu získávat odpovídající kvalifikaci pro vykonávanou práci.

Nových dimenzí nabývá také problém disponibility. V minulosti, kdy šlo o realizaci převážně extenzivního typu rozšířené reprodukce, se tím rozuměla zejména schopnost přesunout se z jedné oblasti společenského reprodukčního procesu do jiné. Taková schopnost má přirozeně svůj význam i nadále, neboť vědeckotechnická revoluce je spojena s hlubokými změnami ve struktuře národního hospodářství. (Připomeňme jen možnost masového uvolnění úředníků nasazením elektronické kancelářské techniky). Až se široce prosadí intenzivní typ reprodukce, tak jak to odpovídá rozvinuté socialistické společnosti, stane se ještě důležitější schopnost, kterou můžeme označit jako „vnitřní disponibilitu“. Jde o schopnost pracovníka přizpůsobit se dynamicky měnícím nárokům jeho pracovního místa, a to plynulým obnovováním kvalifikace. Takové změny nemohou být vůbec zachyceny tradiční statistikou, která postihuje pouze změny v obecných kategoriích kvalifikační struktury. To ovšem nikterak neusnadňuje budoucí výzkumy v tomto směru.

6.

Zkoumáme-li společensko-politickou aktivitu dělnické třídy, zjišťujeme především dva problémy:

Za prvé, musí dojít k překonání určité jednostrannosti plynoucí z toho, že společensko-politická aktivita dělnické třídy je sledována izolovaně od její aktivity ekonomické. Dosavadní přístup ke zkoumání společensko-politické aktivity vedl často k tomu, že dělníci, kteří disciplinovaně pracovali, plně a efektivně využívali pracovní dobu a byli připraveni osvojovat si v potřebné míře nové poznatky v souladu se změnami v obsahu své práce, se jevíli jen proto jako „neaktivní“, že vykonávali málo společenských funkcí, nebo nevykonávali žádnou. Plnění funkcí je totiž tradičním indikátorem společensko-politické aktivity. Takže naopak zase byli často za „společensky aktivní“ zachyceni dělníci, jejichž ekonomická aktivita neodpovídala požadavkům. Takto získané údaje mohou v extrémním případě silně zkreslit skutečný obraz a vykazat „vzestup společenské aktivity“, i když pracovní disciplína klesá, pracovní doba není plně využívána, klesá kvalita výrobků atd.

Jestliže se při výzkumech podílu pracujících na řízení a plánování výroby omezujeme na společensko-politické efekty této činnosti, vede to k opomíjení těch momentů, z nichž se odvozují rozhodující kritéria účinnosti této aktivity. Právě v podílu pracujících na řízení a plánování výroby se ekonomická a spo-

lečensko-politická aktivita propojují nejtěsněji. Jeden ze základních úkolů stranických organizací, státních orgánů, odborů a dalších společenských organizací spočívá právě v tom, aby pracovním kolektivům bylo objasňováno toto sepětí a aby byla společensko-politická aktivita bezprostředních výrobců v závodech zaměřována v první řadě na zvyšování ekonomické a sociální efektivity jejich činnosti, na zlepšování kvality práce.

Za druhé se musíme daleko více snažit o to, aby společensko-politická aktivita dělnické třídy byla ještě více než doposud sledována z hlediska svých skutečných kvalitativních aspektů. Naléhavost tohoto závěru podtrhují události v Polské lidové republice. Údaje o soutěžním hnutí, o podílu na zlepšovatelském hnutí, o stupni organizovanosti, o plnění společenských funkcí, které ještě v předvečer kontrarevolučního vystoupení proti socialistickému zřízení v Polsku vykazovaly vzestupnou tendenci, se podstatně neodlišují od údajů získaných v jiných zemích. Vyjdeme-li však, jako N. G. Levintov, z toho, že objektivní předpoklady kontrarevoluční krize jsou skryty především v třídní a sociální struktuře společnosti [Levintov 1972 : 110], pak bylo v analýze této struktury, a v tom také v analýze rozvoje dělnické třídy, mnohé závažné opomenuto, a to zejména pokud jde o kvalitativní aspekty.

Napříště musíme dbát na to, aby zkoumání společensko-politické aktivity dělníků podle tradičních indikátorů bylo ještě úžeji spojeno s výpověďmi o tom, jak se bude dělnická třída pod vedením marxisticko-leninské strany v nadcházejících letech formovat tak, aby si osvojovala svoji vedoucí úlohu a aby dostála své historické misi ve změněných vnitřních a vnějších podmínkách reprodukce a se zřetelem k požadavkům mezinárodního třídního boje. Přitom je stále důležitější ukazovat, jak se pracovní kolektivy upevňují jakožto socialistické kolektivy, jak se formují k tomu cíli, aby veškerou svoji aktivitu zaměřovaly na ústřední otázky ekonomického růstu, ekonomického a sociálního potenciálu společnosti. A dále je třeba ukazovat, jakých úspěchů bylo dosaženo a jaké úsilí je třeba vynaložit při upevňování třídního vědomí a při zvyšování politické aktivity dělnické třídy při dalším utváření a zdokonalování rozvinuté socialistické společnosti. Na tom, do jaké míry se nám podaří zahrnout do výzkumu a jeho vyhodnocení zejména tyto momenty, podle našeho názoru v podstatné míře závisí, jak účinně přispějeme k propagaci předností socialismu.

Přeložil Jiří Večerník

Literatura

Bericht des Zentralkomitees der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands an den X. Parteitag der SED. Berlin 1981.

Levintov, N. G.: *Bor'ba s kontrarevolucijej kak uslovije uspešnogo razvitiya revoljucionnogo processa.* Naučnyj Kommunizm 1/1982.

Sociální reprodukce a rozvoj dělnické třídy zahrnuje řadu procesů v oblasti ekonomické, sociální a psychologické, které jsou navzájem úzce provázány jednotou její historické úlohy ve výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. Není to jen kvantitativní převaha, která z dělnické třídy činí prvořadý objekt sociologického zájmu, ale především její neustále rostoucí kvalitativní význam pro současný i budoucí charakter sociální struktury. To se týká také mobilitních procesů, tedy jedné stránky sociální reprodukce společenských tříd a skupin — jejich geneze, směrů mezigeneračních a vnitrogeneračních přesunů a vlivu těchto přesunů na dynamiku a přeměny sociálně třídní struktury společnosti. Sociální mobilita v socialistické společnosti je především mobilitou dělnické třídy, a to jednak na základě její rozhodující početní váhy, jednak v důsledku jejího určujícího významu pro měnící se podobu a společenský obsah mobilitních procesů.

Mobilitní přesuny, alespoň pokud jde o jejich kvantitativní stránku, jsou empiricky poměrně dobře zachytitelné; přesto jsme stále na počátku jejich konkrétní analýzy, a tím spíše i na počátku teoretického uchopení tohoto aspektu reprodukce sociálně třídní struktury. Badatelé ze socialistických zemí se však stále více tímto problémem zabývají, a to jak v teoreticko-metodologické rovině, tak v konkrétních výzkumech a analýzách. Sociální mobilita se rovněž stala důležitou součástí dlouhodobé mezinárodní spolupráce na otázkách vývoje sociální struktury socialistických zemí. Některé skutečnosti jsou již známe. V porovnání zemí s rozdílným společenským zřízením se ukázalo, že sociální mobilita dosahuje v socialistických zemích objemů podstatně vyšších než v zemích kapitalistických [Charvát — Linhart — Večerník 1978]. Historický vývoj sociální mobility má v socialistických zemích své výrazné zvláštnosti, zejména pokud jde o její aktivní roli ve společenských přeměnách [Večerník 1983]. Protože dělnická třída stojí v centru mobilitních procesů, dotýkají se tato specifika především jejího postavení ve společnosti a její sociální reprodukce. Pokusíme se je naznačit jednak v historické dynamice, jednak v porovnání některých socialistických zemí.

1. Postavení hlavních společenských skupin v mobilitních procesech

Sociální mobilita je společným výrazem specifických sociálních přesunů jednotlivých společenských skupin, které do celkových mobilitních procesů vstupují zpravidla v různé míře. Mobilita je opakem stability v „sociálním prostoru“, tj. reprodukční uzavřenosti zakotvené v nějaké formě dědictví, ať materiální či nemateriální povahy. Typickou materiální formou dědictví byla kontinuita vlastnictví výrobních prostředků, která byla rozhodujícím důvodem mezigenerační a vnitrogenerační immobility buržoazie a rolnictva. Příkladem nemateriální formy dědictví je kontinuita vzdělání, která podmiňovala vysokou míru seberekrutace sociální skupiny inteligence.

Z tohoto hlediska byla tedy dělnická třída obecně nejpohyblivější společenskou skupinou, neboť vstupovala do procesů sociální strukturace „nevybave-

Tabulka 1. Sebereprodukce hlavních společenských skupin podle počátku práce dotázaného v některých socialistických zemích

Období počátku pracovní aktivity	ČSSR			BLR			MLR			PLR		
	Dělníci	Zaměstnanci	Zemědělci	Dělníci	Zaměstnanci	Zemědělci	Dělníci	Zaměstnanci	Zemědělci	Dělníci	Zaměstnanci	Zemědělci
do 1940	1,32	4,16	1,77	2,63	9,82	1,18	1,87	7,59	1,46	2,41	8,04	1,31
1940—44	1,27	2,44	1,63				1,62	5,54	1,65	1,80	5,12	1,45
1945—49	1,20	2,68	2,02	1,58	2,92	1,37	1,61	4,71	1,45	1,40	3,61	1,60
1950—54	1,20	2,40	2,02				1,54	4,28	1,37	1,02	2,72	1,66
1955—59	1,17	2,08	2,09	1,34	2,63	1,43	1,53	2,90	1,64	1,27	2,86	1,77
1960—64	1,16	2,06	2,57	1,24	2,40	1,86	1,32	2,98	1,84	1,23	2,96	1,64
1965—69	1,11	2,00	2,50				1,16	2,83	2,27	1,26	2,51	2,20
1970—74	1,12	2,02	2,82									
1975—78	1,16	1,87	2,81									
Celkem	1,20	2,37	2,22	1,68	3,50	1,40	1,45	3,64	1,76	1,48	3,38	1,64

Prameny: [Šetření TSS 1978; Socialen proizchod 1969; Andorka - Zagórski 1977].

na“, a tedy také „nezatížena“ kapitálovým nebo kulturním dědictvím. Jak však ukázal K. Marx v *Kapitálu*, právě tato zbavenost znamenala v kapitalistické společnosti stejný, ne-li silnější zdroj kontinuity než „pozitivní“ připoutání k majetku. Zároveň je ovšem dělnická třída dlouhodobě nejrychleji rostoucí společenskou skupinou, která na jedné straně nejvíce „nasává“ populaci (především ze zemědělství) a na druhé straně je trvalým zdrojem pro formování dalších sociálních skupin, zejména zaměstnaneckých kategorií a inteligence.

Zemědělská populace plní v sociálních přesunech především úlohu „zdroje“, tj. mobilitní pohyby jsou směřovány hlavně ven, zatímco inteligence a zaměstnanci představují jakési „cílové“ skupiny, tj. pohyby směřují převážně dovnitř. V socialistických zemích plní dělnická třída obě tyto funkce, přičemž postupem vývoje se stává také nejmobilnější sociální skupinou. Dochází k tomu s poklesem intenzity odlivu ze zemědělství a zvýšením početnosti a významu dělnické třídy. Jak dokumentují údaje v tabulce 1,(1) k tomuto obratu došlo v Československu již před válkou, v Maďarsku a Polsku bezprostředně po válce (v Maďarsku však o něco dříve), v Bulharsku však až v padesátých letech.

Skutečnost, že Československo bylo z ekonomického a sociálního hlediska vyspělejší než ostatní sledované země, se projevuje i v mobilitních charakteris-

(1) V tabulkách a analýzách využíváme šetření třídní sociální struktury provedené ve spolupráci ÚFS ČSAV a FSÚ v roce 1978 [Metodika 1979] a dále mobilitních šetření provedených v MLR a PLR příslušnými statistickými úřady v letech 1972—1973 [Andorka — Zagórski 1977]. Kategorizace společenských skupin, mezi nimiž je mobilita sledována, navazuje na polsko-maďarskou komparaci, a proto jsou v dělnické třídě zahrnuti jen dělníci mimo zemědělství, přičemž kategorie zemědělců zahrnuje zemědělské dělníky, družstevní rolníky a samostatné hospodařící rolníky. Údaje jsou uvedeny jen za dělníky-muže ve všech zemích kromě Bulharska, kde se týkají celé ekonomicky aktivní populace.

V tabulce 1 jsou uvedeny koeficienty sebereprodukce, které měří jak míru seberekrutace, tak míru sebeorientace. Při hodnotě koeficientu = 1 by se příslušná kategorie reprodukovala způsobem odpovídajícím zastoupení všech společenských skupin v populaci. Čím více se hodnota koeficientu této hodnotě vzdaluje, tím menší mobilitu příslušná kategorie vykazuje a tím je sociálně „uzavřenější“.

tikách dalších společenských skupin. V podmínkách kapitalismu byla sociálně nejvíce uzavřenou skupinou inteligence a zaměstnanecké kategorie a za nimi následovala zemědělská populace. V průběhu budování socialismu se mobilita všech velkých společenských skupin zvyšovala, přičemž nejméně „pohyblivými“ se u nás stali zemědělci. Konkrétně k tomu došlo počátkem šedesátých let, tj. po dokončení kolektivizace zemědělství a v době, kdy se začala v širokém měřítku projevovat demokratizace školství. Odliv pracovníků ze zemědělství v tomto období dosáhl svého vrcholu a zemědělci nadále zůstávají společenskou skupinou s nejnižší úrovní sociální mobility. V ostatních socialistických zemích, pro něž máme k dispozici reprezentativní data, k tomuto „druhému obratu“ zatím nedošlo, přestože mobilita inteligence a zaměstnanců i zde vytrvale roste. Zhruba můžeme říci, že nejdále tento proces doposud pokročil v Bulharsku a nejméně v Polsku. Zemí s nejnižší mírou sociální mobility inteligence však zůstává Maďarsko.

Zabýváme-li se sociální mobilitou v historickém vývoji, musíme si položit otázku, které společenské skupiny se v jednotlivých vývojových etapách podílejí na celku sociálních přesunů více a které méně. Tak pro Československo platí, že rychlý vzestup mezigenerační mobility po roce 1945 byl dán mobilitními přesuny dvou největších společenských skupin, tj. dělnické třídy a rolnictva. Duševní pracovníci se nárůstu sociální mobility účastnili teprve v padesátých letech, zejména od jejich druhé poloviny. Jejich „sociální pohyblivost“ rychle vzrostla a potom již zůstala v podstatě stabilní.

Počátek šedesátých let přinesl snížení celkové sociální mobility, které bylo téměř výhradně způsobeno poklesem odlivu ze zemědělství a sociální stabilizací nové třídy družstevního rolnictva. Odlišný je již charakter dalšího poklesu mobility na počátku sedmdesátých let, na němž se podíleli zemědělci sice nejvíce, ale již spolu s dělnickou třídou a zaměstnaneckými skupinami. Můžeme tedy říci, že celková sociální mobilita vyjadřuje ve své vývojové tendenci dynamiku reprodukce hlavních společenských skupin již mnohem rovnoměrněji než dříve.

Také pokles vnitrogenerační mobility⁽²⁾ byl způsoben v první řadě zvyšující se sociální kontinuitou dělnické třídy. I zde se ukazuje, že zaměstnanecké kategorie se do mobilitních procesů zapojily až v průběhu padesátých let, takže mobilitní „boom“ počátku padesátých let byl především výsledkem sociálních přesunů mezi dělnickou třídou a zemědělci. Pozitivním rysem je ovšem to, že míra sociální kontinuity inteligence a zaměstnanců v celém dalším období trvale klesá, a to i v rámci nižší celkové mobility. Znamená to, že podíl této skupiny na mobilitních procesech roste, což je dáno nejen zvyšujícím se přílivem z ostatních společenských skupin, ale i omezením jejího kdysi výhradně „cílového“ charakteru, tj. větší mírou odlivu zejména do dělnické třídy.

Rozhodujícím nositelem sociální mobility tedy byla a je dělnická třída. S postupným prosazováním sociální stejnorodosti společnosti nabývají obdobných mobilitních charakteristik i ostatní společenské skupiny, přičemž sama dělnická třída se postupně přetváří ze skupiny původně výhradně „cílové“ ve skupinu zároveň „zdrojovou“, neboť je rozhodujícím zdrojem sociální rekrutace

(2) Vnitrogenerační mobilitou zde rozumíme mobilitu realizovanou v určitých historických obdobích, konkrétně vymezených sledovanými roky 1946, 1952, 1960, 1967, 1972 a 1978. Vnitrogenerační mobilita zjišťovaná mezi počátkem pracovní aktivity dotázaného a jeho současným postavením je pro analýzu historických trendů málo instruktivní, neboť mobilitní charakteristiky věkových kohort jsou ovlivněny stářím dotázaných — čím jsou starší, tím větší změnami sociálního postavení mohli projít a zpravidla také prošli.

rychle rostoucích skupin inteligence a zaměstnanců. Zvláště patrný je tento vývoj v Československu, kde na každých 100 osob, jež do dělnické třídy v mezigeneračním sledu vstupují, připadá už 60 osob, které tuto třídu opouštějí a přecházejí zejména do kategorií duševních pracovníků.[3]

V dlouhodobé perspektivě je zřejmé, že význam dělnické třídy v mobilních procesech neustále roste, i když nejde o nějaký jednoduchý, plynulý proces. S klesajícím podílem strukturně podmíněné mobility je postavení nejen dělnické třídy, ale i ostatních společenských skupin spíše ambivalentní, tj. omezuje se postupně dříve výhradně cílový charakter inteligence a zaměstnanců i dominující zdrojová povaha zemědělské populace. Ústředním nositelem mobilních změn v procesech sociální homogenizace i nadále zůstává dělnická třída.

2. Dynamika sociální rekrutace(4) dělnické třídy

Jedním ze specifických rysů reprodukce dělnické třídy v socialistickém Československu je poměrně vysoká míra její mezigenerační kontinuity z hlediska sociálního původu. Podle mobilních šetření pochází z dělnického prostředí v ČSSR 60 %, v MLR 34 %, v PLR 47 %, v BLR 25 % a v SSSR (údaje za dělníky v Taganrogu) 55 % dotázaných dělníků-mužů. Je to způsobeno tím, že růst dělnické třídy v Československu, početné již na počátku socialistických přeměn, neprobíhal tak rychle jako jinde, takže rekrutace z jiných sociálních zdrojů (především ze zemědělství) nebyla tak velká. I když tempo růstu dělnické třídy u nás nebylo takové jako v jiných socialistických zemích, bylo nicméně velmi rychlé a zvýšení početnosti silně ovlivnilo i její vnitřní strukturu.

První poválečné desetiletí bylo obdobím velkých proměn v početnosti a struktuře dělnické třídy. Odcházeli z ní ti, kdo se zde ocitli v důsledku okupačního systému nucené práce — mladí lidé hodlající studovat, příslušníci inteligence i maloburžoazie, ženy z domácnosti. Poválečná obnova průmyslu a na ni navazující socialistická industrializace si však velmi záhy vyžádaly rozmnožení řad dělníků, a to ze všech dostupných zdrojů (ze zemědělství, z ostatního soukromovlastnického sektoru i ze složek obyvatelstva, které dosud nebyly plně ekonomicky aktivní). Združstevněním zemědělství se uvolnily další pracovní síly potřebné pro socialistickou přestavbu a mohutný rozmach průmyslu. Můžeme odhadnout, že jen počet průmyslových dělníků se v letech 1945—1955 zvýšil o jednu třetinu. Tento nárůst se samozřejmě promítl i do reprodukčních charakteristik dělnické třídy. Podle našich dat se v období 1946 až 1952 snížil podíl dělníků pocházejících z dělnického prostředí z 55 % na 52 % a naopak zvýšil podíl dělníků přicházejících z rodin zemědělců a malovýrobců z 42 % na 45 %. V dalším vývoji se zdroje rekrutace dělnické třídy mění vcelku plynule, přičemž postupně narůstá míra seberekutace a zvyšuje se příliv z rodin zaměstnanců.

Používáme-li mobilní data pro dokumentaci historického vývoje, můžeme postupovat různými způsoby. Prvním z nich je zjišťování sociálního původu příslušníků jednotlivých společenských skupin v různých historických obdobích. Druhým je porovnávání mezigeneračních přesunů mezi postavením otců

(3) Tataž relace činí v Maďarsku 100 : 35, v Polsku 100 : 30 a v Bulharsku 100 : 15.

(4) Pro dvě stránky mobilních procesů zde zavádíme pracovní termíny „sociální rekrutace“ (tj. složení dotázaných podle sociálního postavení jejich otců) a „sociální orientace“ (tj. sociální složení otců podle postavení dotázaných). Tomu odpovídají i termíny „sociální seberekutace“ (např. podíl dělníků, jejichž otcové byli rovněž dělníky) a „sociální sebeorientace“ (podíl dotázaných z dělnických rodin, kteří se opět stali dělníky).

a prvním postavením dotázaných podle věkových kohort. Konečně třetí možný způsob je určitým „průnikem“ obou předchozích. Jde o zjišťování mobilitních charakteristik srovnatelných věkových kohort v jednotlivých historických obdobích. Všechny tři uvedené způsoby zpracování mobilitních dat vedou k závěru, že dělnická třída se ve stále větší míře rekrutuje z vlastních řad. Výsledky se liší pouze v konkrétním určení „bodu obratu“, tj. období, kdy podíl dělníků dělnického původu přesáhne podíl dělníků pocházejících z rodin zemědělců. Sledujeme-li dotázané podle jejich postavení na počátku práce, začíná tento trend již v polovině padesátých let; jestliže je sledujeme podle jejich postavení ve věku 25—35 let, je obrat situován do poloviny šedesátých let; konečně nebereme-li věk dotázaných v úvahu, projevuje se seberekrutace výrazněji až na konci šedesátých let.

Skutečnost, že dělnická třída se v rostoucí míře rekrutuje z vlastních řad, nelze ovšem považovat za výraz nějaké prosazující se „rigidity“ sociální struktury socialistické společnosti. Jde totiž o nutný důsledek změn, k nimž v této struktuře v dlouhodobém vývoji dochází. S tím, jak se zvyšuje váha dělnické třídy v celém složení populace (a tedy i v „populaci otců“), musí stoupat i míra seberekrutace. Tento trend má velký pozitivní význam pro upevňování řad dělnické třídy, pro posilování jejích specifických sociálních rysů. Teprve v mezigeneračním čase je možné si plně osvojit všechny hluboké přeměny ve vztahu k práci, kolektivu a společnosti, které přechod do řad dělnické třídy přináší. Se změnami v sociálně třídní struktuře rovněž souvisí i rostoucí podíl dělníků pocházejících z rodin inteligence a zaměstnanců a klesající podíl dělníků rolnického původu.

Zabýváme-li se však dynamikou sociální mobility dělnické třídy, je třeba analyzovaná data nejprve očistit od vlivu uvedených strukturních změn. Srovnávali jsme proto složení dělníků z hlediska jejich sociálního původu (v historickém sledu věkových kohort) se složením celé populace z tohoto hlediska. Tímto přepočtem seberekrutační trend „zmizí“ (což nic nemění na jeho realitě a významu) a objeví se jiný obraz. Složení dělnické třídy z hlediska sociálního původu jejích příslušníků se neustále připodobňuje charakteristikám sociálního původu celé populace. „Mobilitní specifičnost“ dělnické třídy se v historickém sledu generací postupně tlumí a sociální stejnorodost společnosti se zvyšuje.

Pokusme se stanovit hlavní etapy tohoto důležitého vyrovnávacího trendu, jak se jeví v mobilitní retrospektivě z hlediska roku 1978. První etapou je období „rekrutační stability“ v podmínkách kapitalismu, kdy se složení dělnictva z hlediska sociálního původu nejvíce odlišuje od složení celé společnosti. Míra seberekrutace dělnické třídy je vysoká a podíl dělníků rolnického původu nízký. Obrat nastává bezprostředně po roce 1945, kdy byl započat vlastní vyrovnávací proces, trvající až do šedesátých let. V tomto období se míra seberekrutace dělnické třídy rychle snižuje, přičemž do jejích řad zvýšenou měrou vstupují osoby jak rolnického, tak zaměstnaneckého původu. Třetí období představují sedmdesátá léta, která se na základě mobilitních dat ukazují jako období nové stability v podmínkách, kdy bylo dosaženo již vysokého stupně sociální stejnorodosti.

Tento trend lze pozorovat nejen v mezigenerační mobilitě mužů, ale také žen (porovnáme-li jejich postavení s postavením otců). Celkový objem mezigeneračních přesunů je u žen zhruba stejný jako u mužů. V historickém vývoji jsou pak oba mezníky, tj. obrat k homogenizaci a později ke stabilizaci, v souboru žen ještě zřetelnější. Vyrovnávací trend je však u nich přerušen v desetiletí 1955—1965, kdy se míra přílivu dělnic z dělnického prostředí zvýšila.

Pokud jde o vnitrogenerační mobilitu, pozorujeme trend v podstatě opačný. Míra seberekutace dělnické třídy byla z tohoto hlediska nejnižší bezprostředně po válce a potom se zvyšovala až do počátku sedmdesátých let, kdy u mužů došlo ke stabilizaci a u žen k určitému poklesu. Tento trend je zřejmý nejen v pozorované mobilitě, ale i když přihlídneme — jako v předchozím případě — k dynamice ve složení ekonomicky aktivní populace. V obou typech sociální mobility (mezi generacemi i v rámci pracovní dráhy dnešní populace) lze tedy určit v podstatě stejné mezníky, jejichž význam je však protichůdný. Zatímco na přelomu čtyřicátých a padesátých let došlo v mezigenerační mobilitě děl-

Tabulka 2. Sociální rekrutace dělníků podle období počátku jejich pracovní aktivity v některých socialistických zemích (v %)

Období počátku pracovní aktivity	Podíl dělníků pocházejících z dělnických rodin				Index disimilarity			
	ČSSR	BLR	MLR	PLR	ČSSR	BLR	MLR	PLR
Do 1940	56,1	24,0	43,1	52,6	14,2	48,4	24,6	32,2
1940—44	60,7		45,9	56,0	13,4		21,4	26,4
1945—49	57,5	28,3	42,5	47,8	10,0	28,6	18,1	13,6
1950—54	57,2	32,5	47,2	46,4	9,6	19,2	18,4	12,0
1955—59	60,3		53,9	47,6	9,2		19,2	10,1
1960—64	62,4	49,0	50,9	47,8	8,4	12,1	13,1	10,4
1965—69	61,7		61,6	54,4	6,4		8,4	11,4
1970—74	63,6				7,2			
1975—78	62,6				8,7			
Celkem	59,8	34,6	52,6	50,5	10,0	32,8	17,0	16,4

Prameny: [Šetření TSS 78; Socialen proizchod 1969; Andorka - Zagórski 1977].

nické třídy ke značnému poklesu míry seberekutace, je pro vnitrogenerační mobilitu naopak toto období počátkem růstu vnitrogenerační kontinuity. A naopak, zatímco počátek sedmdesátých let je pro mezigenerační přesuny dělnické třídy obdobím, kdy se míra seberekutace po předchozím poklesu začíná stabilizovat, z hlediska vnitrogenerační mobility začíná míra seberekutace klesat.

Sociální přesuny mezigeneračního a vnitrogeneračního typu jsou tedy do určité míry komplementární. Jde o částečně se kompenzující trendy, resp. dvě stránky téhož procesu, z nichž jedna je zpravidla dynamičtější než druhá. [5]

Z tabulky 2, [6] v níž jsme shrnuli údaje o několika socialistických zemích, je patrné, že ve vývoji sociální rekrutace dělnické třídy existují některé shod-

(5) Jestliže nevycházíme ze série mobilitních šetření (která je k dispozici vlastně jen v Maďarsku jako jediné zemi na světě), přičemž historický vývoj simulujeme retrospektivou založenou na členění podle věkových kohort a na výpovědích o sociálním postavení v minulosti, nemůžeme ani určit, do jaké míry se trendy probíhající v mezigenerační a ve vnitrogenerační mobilitě navzájem vyrovnávají. Lze však oprávněně předpokládat, že objem vnitrogenerační mobility i v jejím souhrnu (tj. v celém rozsahu pracovní dráhy dotázaných) je zpravidla menší než objem mezigenerační mobility, takže „kompenzace“ těžko může být úplná.

(6) Index disimilarity zde měří rozdíl mezi složením dělníků podle jejich sociálního původu a složením všech dotázaných podle stejného hlediska. Počítá se jako polovina všech rozdílů obou složení a vyjadřuje podíl osob, jejichž přerozdělením ze sledovaného hlediska by se dosáhlo rovnosti obou složení.

né, ale i rozdílné rysy. Na počátku padesátých let, tj. v období masového růstu početnosti dělníků, poklesla ve všech zemích (kromě Bulharska) míra seberekрутace dělnické třídy a zvýšil se podíl dělníků rolnického původu. Potom se již otevírá plynulý trend stoupající míry sociální seberekрутace dělnické třídy, stejně jako v Československu.

Ve všech sledovaných zemích se tedy z hlediska sociální mobility počátek socialistické výstavby projevuje jako období náhlého poklesu mezigenerační kontinuity dělnické třídy, kdy se její složení podle sociálního původu zároveň připodobnilo složení celé ekonomicky aktivní populace z tohoto hlediska. Jednotlivé socialistické společnosti se však liší v tom, do jakého období je situován bod obratu směrem ke stabilizaci mobilitních procesů, resp. zda můžeme zjistit ještě další mezníky v dynamice seberekрутačního trendu. Tak ze všech zemí nejdříve se tendence ke stabilizaci objevuje v Maďarsku a trvá zde až do konce šedesátých let. Poté je znovu vystřídána novým poklesem míry sociální seberekрутace, a to až na úroveň blížíící se k tomuto indikátoru pro Československo. Jde bezpochyby o souvislosti sociálně ekonomického a vnitropolitického vývoje, které se projevují i v údajích o celkových mobilitních přesunech. V Polsku míra seberekрутace dělnické třídy přestává klesat v polovině padesátých let a potom se již stabilizuje. Proces vyrovnávání mezi složením dělníků a celé populace podle sociálního původu trval nejdéle v Československu — zde také ovšem máme k dispozici nejdelší „časovou řadu“.

Můžeme předpokládat, že k určité stabilizaci míry sociální seberekрутace dělnické třídy došlo ke konci šedesátých let také v Bulharsku, neboť i zde bylo dosaženo velké podobnosti složení dělníků a celé populace podle sociálního původu.⁽⁷⁾ Údaje o vnitrogenerační mobilitě v této socialistické zemi (které pro MLR a PLR nemáme) nasvědčují tomu, že komplementarita mezigeneračních a vnitrogeneračních mobilitních procesů není specificky československým jevem. I v Bulharsku se totiž ukazuje, že s poklesem mezigenerační kontinuity dělnické třídy na počátku šedesátých let začíná stoupat její kontinuita vnitrogenerační.

Na základě údajů o čtyřech socialistických zemích, které navíc nejsou úplné a zcela srovnatelné, můžeme těžko činit zobecňující závěry. Je však zřejmé, že v procesu utváření sociální struktury socialistické společnosti dochází v mezigenerační mobilitě buď k poklesu, nebo ke stabilizaci míry seberekрутace dělnické třídy, ne však k jejímu zvyšování. Období, v nichž dochází k určitým trendovým zvrátům, mají nejužší návaznost na sociálně ekonomický vývoj. Proto jsou také mezníky v seberekрутačním trendu v jednotlivých zemích historicky situovány různě. Pokud jde o dynamiku vnitrogenerační mobility, lze naopak říci, že po dosažení určitého stupně vyrovnání se její kontinuita posiluje.

V souvislosti s analýzou sociální rekrutace je třeba položit si důležitou otázku. Jak se promítá sociální původ dělníků do jejich dalších charakteristik, od způsobu života až po společenské vědomí? Odpovědět na tuto otázku v její plné šíři zde nemůžeme. Na základě dat, která doposud máme k dispozici, docházíme ke dvěma téměř protikladným závěrům, což je pravděpodobně způsobeno tím, že je obtížné izolovat „čistý“ vliv sociálního původu, tj. odlišit jej od vlivu současného postavení a životních podmínek dělníků. Je známo, že jednotlivé oddíly dělnické třídy mají zčásti odlišnou strukturu rekrutačních

(7) Předpoklad budeme moci ověřit na základě výsledků nového mobilitního šetření, které bylo provedeno v roce 1979 a jehož výsledky teprve budou publikovány.

Tabulka 3. Charakteristiky ekonomicky aktivních dělníků podle jejich sociálního původu

Charakteristika	Dělníci pocházející z rodin dělníků			Dělnice pocházející z rodin dělníků		
	zaměstnanců	zemědělců		zaměstnanců	zemědělců	
Podíl vyučených osob	72,6	65,1	54,4	40,3	41,8	25,4
Podíl osob s vyšším vzděláním	11,2	27,9	11,4	12,4	28,4	8,7
Průměrná mzda (v % z celku)	91,8	101,1	102,7	96,7	100,0	100,6
Počet dětí	1,59	1,30	2,05	1,80	1,51	2,10
Podíl bytů v rodinných domech a zemědělských usedlostech	51,3	35,3	72,2	47,8	48,9	63,5
Podíl bytů I. kategorie	48,5	53,7	39,4	50,8	56,7	44,4
Podíl domácností vybavených:						
automatickou pračkou	20,6	23,6	12,1	18,3	27,0	14,6
knihovnou (nad 100 svazků)	45,6	61,6	31,0	43,0	50,4	32,1
autem	44,1	52,8	38,5	43,7	48,2	39,8

Pramen: [Šetření TSS 1978].

zdrojů.(8) Diferenciace podle sociálního původu je také úzce spjata s ekologickými rozdíly, tj. s územím, velikostí a typem bydliště i charakterem bydlení.

Jak je patrné z tabulky 3, dělníci s různým sociálním zázemím mají různou úroveň kvalifikace a vzdělání, liší se životními podmínkami, mají různý počet dětí a zčásti také specifickou strukturu využívání volného času. Rozdíly mezi dělnicemi jsou zpravidla z tohoto hlediska menší než mezi dělníky, což lze vysvětlit tím, že sociální charakteristiky žen jsou doposud často odvozeny od postavení mužů. Výrazným homogenizačním prvkem je ovšem v této souvislosti úroveň mezd, která odpovídá spíše odvětvovým preferencím než kvalifikačním stupňům.

Jestliže údaje uvedené v tabulce 3 třídíme dále podle velikosti bydliště dotázaného (což je jen jeden z mnoha indikátorů současných podmínek života), rozdíly se pouze mírně tlumí. Jednotlivé skupiny dělníků, rozlišené podle jejich sociálního původu, se významně liší z hlediska své kvalifikační úrovně, podmínek života a volného času, i když žijí v obdobném prostředí. Tato skutečnost svědčí nejen o přetrvávající důležitosti sociálního zázemí, ale i naopak o zmenšujícím se významu rozdílů mezi městem a venkovem, které v některých indikátorech životní úrovně (např. v průměrné mzdě nebo vlastnictví auta) úplně mizí.

Na druhé straně ve výsledcích výzkumu dělnické třídy provedeného ve třech průmyslových závodech ve velkých městech ČSR se ukázala naprostá nezávislost materiálních podmínek života, způsobu trávení volného času i řady aspektů společenského vědomí na sociálním prostředí, z něhož dělníci pocházejí. Toto objektivní zjištění je přitom v plném souladu s velmi malou důležitostí, kterou zkoumaní dělníci sami přikládali sociálnímu původu pro určení sociálního postavení jedince v naší společnosti. Ukazuje se tedy, že současné podmínky života a práce dělníků mají přece jen rozhodující diferenciační význam a že když vybereme jejich skutečně homogenní skupinu (což se nám

(8) Je samozřejmé, že dělníci pocházející z rodin dělníků tvoří ve všech oddílech dělnické třídy většinu. Pokud jde o specifika jejich rekrutace, pak z dělnického prostředí pocházejí nejčastěji průmysloví dělníci (60 %), zemědělské zázemí mají především stavební dělníci (36 %) a z rodin inteligence a zaměstnanců pocházejí hlavně dělníci ve službách (8 %). Obdobné rozdíly se objevují i z hlediska původního sociálního postavení dotázaných, kde jsou rovněž nejvíce kontinuální skupinou průmysloví dělníci.

těžko může podařit na celospolečensky reprezentativním souboru], rozdíly podle sociálního původu se téměř vytratí.

Můžeme tak vyslovit hypotézu, že i když dělnická třída zůstává z hlediska svých rekrutačních zdrojů diferencovanou společenskou skupinou, vyrovnávací proces postoupil v řadě oblastí velmi daleko a ani procesům sociální rekrutace tedy nemůžeme přikládat takovou váhu, jakou měly v minulosti. Zde nesmíme ovšem zapomenout na to, že naše údaje nezachycují vnitřní obsahové a kvalitativní momenty v práci a životě dělníků. Mezigenerační kontinuita a dlouhodobá kumulace pracovních dovedností, smyslu pro kolektivní spolupráci, společenské angažovanosti a dalších hodnot charakterizujících dělnickou třídu neztrácí nic na své důležitosti.

3. Sociální orientace dělníků

Druhou stránku mobilitních přesunů dělnické třídy představuje její podíl na doplňování jiných společenských skupin, tj. její „sociální orientace“. Československo patří k těm vyspělým socialistickým zemím, kde celková mezigenerační mobilita směřující od dělníků k duševním pracovníkům již převažuje nad přechody od zemědělské populace k dělnické třídě. Znamená to, že dominantou sociálních přesunů je formování socialistické inteligence a zaměstnaneckých kategorií, a to především z řad dělnické třídy. Z dotázaných, kteří pocházeli z dělnických rodin, bylo v roce 1978 38 % příslušníky uvedených společenských skupin, přičemž z dotázaných, kteří sami byli na počátku své pracovní dráhy dělníky, vstoupilo do řad inteligence a zaměstnanců 17 %. Sledujeme-li sociální původ dnešní inteligence a zaměstnanců, pak více než polovina jich pochází z dělnických rodin a čtvrtina byla na počátku své práce dělníky. Dcery dělníků přecházejí do řad nemanuálních pracovníků více než jejich synové a uvedený typ mobilitní dráhy je také častější na Slovensku než v českých zemích. Projevují se zde obecnější rysy reprodukce pracovních sil, a to jednak výchozí podmínky rozvoje (v případě územních rozdílů), jednak odlišnost profesionální orientace (v případě rozdílů mezi muži a ženami).

Obdobně jako u historického vývoje rekrutace dělnické třídy, také v případě její sociální orientace lze určit několik etap. Jak naznačují údaje v tabulce 4,(9) prvním je období bezprostředně po roce 1945, kdy se pronikavě zeslabuje doposud převažující sociální „sebeorientace“ dělnické třídy, tj. velmi značná kontinuita sociálního postavení dětí dělníků. Osoby pocházející z dělnických rodin vstupují v tomto období daleko častěji do kategorií nemanuálních pracovníků a také — v rámci významného podílu dělnické třídy na kolektivizaci zemědělství — do řad družstevního rolnictva. Tento trend pokračuje i v šedesátých letech, přičemž na počátku sedmdesátých let dochází ke stabilizaci, resp. určitému zvýšení míry sociální sebeorientace. O stabilitě v tomto období však můžeme hovořit pouze tehdy, jestliže eliminujeme vliv měnícího se složení pracovních sil. Protože v sedmdesátých letech je mezi osobami nastupujícími svoji pracovní dráhu mnohem více duševních pracovníků, směřuje do nich i mnohem větší příliv dotázaných z dělnických rodin. Můžeme usuzovat, že uvedená strukturální změna zapůsobilá jako limit další dynamiky sociální orientace dělnické třídy v její „čisté míře“.

(9) Index dissimilarity, obdobný jako u tab. 1, zde měří rozdíl mezi sociálním složením osob dělnického původu a sociálním složením celé ekonomicky aktivní populace. Přerozdělením uvedeného podílu osob by se dosáhlo rovnosti obou složení.

Tabulka 4. Sociální orientace osob pocházejících z dělnických rodin podle období počátku jejich pracovní aktivity v některých socialistických zemích (v %)

Období počátku pracovní aktivity	Podíl osob z dělnických rodin, které byly opět dělníky				Index dissimilarity			
	ČSSR	BLR	MLR	PLR	ČSSR	BLR	MLR	PLR
Do 1940	72,1	71,4	69,9	72,4	19,2	14,9	20,0	30,8
1940—44	75,1		68,4	76,2	16,3		17,7	25,0
1945—49	71,4	57,5	68,4	75,2	11,2	10,4	16,1	13,6
1950—54	69,6		66,8	72,1	11,1		16,5	12,0
1955—59	64,1	61,7	72,4	76,8	9,6	8,2	18,8	10,1
1960—64	77,8		78,3	81,4	10,5		12,5	10,1
1965—69	72,6	70,9	81,3	80,8	7,2	9,4	8,4	11,4
1970—74	77,1				8,7			
1975—78	73,1				10,4			
Celkem	72,6	66,3	76,0	77,2	12,2	14,2	16,5	16,5

Pramen: [Šetření TSS 1978; Socialen proizchod 1969; Andorka - Zagórski 1977].

Jaké obecnější rysy ve vývoji sociální orientace dělníků můžeme zjistit z porovnání socialistických zemí? Její dynamika se v zásadě utváří do dvou podob. První se týká pozorované míry sociální sebeorientace dělnické třídy, ale také mezigeneračních přechodů z dělnické třídy do zaměstnaneckých kategorií. Tento trend je v souladu s vývojem celkové sociální mobility a sleduje také extenzivní přesuny v objemu a složení pracovních sil, tj. nejdříve rychlý nárůst až do konce padesátých let a pak pozvolný pokles, resp. stabilizaci. Tak podíl synů dělníků, kteří začali svoji pracovní dráhu jako zaměstnanci, vrcholil v Bulharsku a Polsku na počátku padesátých let (29 % a 23 %), zatímco v Československu a Maďarsku až v druhé polovině padesátých let (28 % a 14 %). Údaje však naznačují, že také v průběhu sedmdesátých let dochází k novému, i když již menšímu zvýšení mezigeneračních přechodů z dělnické třídy do inteligence a zaměstnanců. V Československu lze tento nový vzestup pozorovat i v údajích o vnitrogenerační mobilitě, která se v období 1972—1978 vzhledem k předcházejícímu pětiletí zdvojnásobila (ze 4 % na 8 %).

Vývoj sociální sebeorientace dělnické třídy se jeví poněkud jinak, srovnáme-li současnou sociální strukturu osob dělnického původu se sociálním složením celé ekonomicky aktivní populace. Potom totiž dominuje homogenizační trend, tj. postupné sblížování obou struktur. Tempo vyrovnávání však není v jednotlivých socialistických zemích stejně rychlé a plynulé. I v tomto pohledu přináší první období socialistické revoluce radikální zlom v sociální orientaci dělníků. Poté následuje již více či méně plynulý vývoj směrem k sociální stejnorodosti. V souvislosti se zvláštnostmi sociálně ekonomického vývoje každé země dochází v některých obdobích k určitému zvýšení míry sebeorientace (jako tomu bylo např. v Maďarsku v druhé polovině padesátých let nebo v ČSSR počátkem šedesátých let) či k její dlouhodobé stabilizaci (zejména v Polsku již od padesátých let). Zdá se tak, že každá významná změna v sociálně ekonomickém vývoji společnosti je poměrně citlivě registrována v charakteristikách sociální orientace dělnické třídy, zejména pak v objemu mobilitních přesunů dělníků do řad inteligence.

Proces formování socialistické inteligence je tedy pro sociální orientaci dělnické třídy rozhodující. S tím také samozřejmě souvisí význam, který má pro dělníky vzdělání. Potvrzují to výzkumy, podle nichž dělníci přisuzují vzdělání velkou důležitost pro život a práci člověka i pro sociální diferenciaci společ-

nosti.(10) Tak lze vysvětlit značné kvalifikační aspirace dělníků nejen pokud jde o ně samé, ale především pokud jde o vzdělání jejich dětí. Například výzkum dělnické třídy v průmyslových závodech ukazuje, že v souladu s přáním rodičů by mělo 50 % dělnických dětí dosáhnout středoškolského a 10 % vysokoškolského vzdělání. Vzhledem k tomu, že ani hlubší analýzou získaných údajů se nepodařilo prokázat vnitrotřídní sociální podmíněnost předpokládaného vzdělání dětí, lze se domnívat, že jeho hodnota je ve vědomí dělnické třídy ceněna vcelku nezávisle na dalších sociálních charakteristikách dělníků a jejich rodinného zázemí.(11)

Skutečná úroveň vzdělanosti dělnických dětí je přirozeně nižší než úroveň aspirací. Je to dáno nejen tím, že ne každé přání se uskuteční, ale také tím, že zatímco v případě aspirací zjišťujeme možné perspektivy, u skutečné úrovně vzdělanosti sledujeme poměrně vzdálenou minulost. Rovněž je třeba vzít v úvahu skutečnost, že uvedená data byla zjištěna výzkumem dělníků ve velkých městech, pracujících v klíčových odvětvích. Podle reprezentativních údajů za celé Československo dosáhlo z dospělých dětí dotázaných dělníků (tj. jimž bylo v roce 1978 více než 25 let) 24 % středoškolského a 6 % vysokoškolského vzdělání (TSS-78).

Předpokládali jsme, že nejsou-li výrazněji sociálně podmíněny vzdělanostní aspirace, bude alespoň skutečná úroveň vzdělání dělnických dětí více závislá na vzdělání rodičů, popřípadě prarodičů. Ani tento předpoklad však analýza nepotvrdila. Byla zde zjištěna jen o málo větší míra determinovanosti než u předpokládaného vzdělání. Určitý význam má pouze příjmová úroveň domácnosti, počet dětí a s tím související některé prvky způsobu života, zejména pokud jde o zaměstnání rodičů na rodinu a výchovu dětí.(12) Svůj význam má ovšem ekologická dimenze, zejména míra urbanizace, s níž roste podíl dětí z dělnických rodin s vyšším než základním vzděláním.

Na základě uvedených zjištění můžeme vyslovit hypotézu, že mezigenerační sociální orientace dělníků směrem k inteligenci se netýká výhradně některých částí nebo skupin dělnické třídy. Naopak, vzdělání je dnes v řadách dělnické třídy již vcelku všeobecně oceňovanou hodnotou, která díky společenským podmínkám je také prakticky realizována. Tato skutečnost umocňuje i význam naznačených tendencí v sociální orientaci dělníků.

4. Závěrem

Analýza mobilitních aspektů reprodukce dělnické třídy vyznívá jednoznačně pro tezi o prosazování sociální stejnorodosti socialistické společnosti. V tomto procesu se prolamují a postupně odstraňují hranice sociálních tříd, dělnickým charakterem se prosycuje celá sociálně třídní struktura a zároveň se kvalita-

(10) Využíváme zde výsledků výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech*, z nichž vyplývá, že dělníci situují vzdělání v pořadí hodnot výše než příslušníci inteligence. Dělníci rovněž častěji uvádějí vzdělání jako důležité hledisko postavení, které jedinec zaujímá ve společnosti.

(11) Jde o závěr z regresní analýzy, kde bylo předpokládáno vzdělání dětí sledováno podle úrovně vzdělání rodičů a prarodičů, podle materiálních podmínek života rodiny a podle některých charakteristik vědomí. Přes široký okruh zahrnutých proměnných se podařilo vysvětlit jen necelých 10 % variance úrovně vzdělanosti, které by podle dotázaných měly dosáhnout jejich dětí.

(12) Také zde interpretujeme výsledky regresních analýz, kterým jsme podrobili jednak výsledky výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech*, jednak data šetření TSS-78. Na základě co možná nejširšího okruhu proměnných bylo v prvním případě vysvětleno 23 %, v druhém případě 16 % variance dichotomické proměnné „alespoň jedno dospělé dítě dotázaného má — nemá střední nebo vysokou školu“. Závěry z obou datových souborů jsou navzájem kongruentní.

tivně proměňuje i sama dělnická třída, při uchování a posilování společensky progresivních prvků svého sociálního profilu. Dělnická třída je hlavní silou tohoto revolučního pohybu a tím i dominantou mobilních přesunů, a to nejen z hlediska kvantitativního (vzhledem ke své narůstající převaze), ale i z hlediska kvalitativního (vzhledem k nejužší spjatosti svých objektivních zájmů s procesem vyrovnávání třídních rozdílů).

S tím souvisí i zjištěné skutečnosti, tj. že i když podíl dělníků dělnického původu stoupá, stejně jako podíl dělníků, jejichž děti se opět stávají dělníky, potom míra sociální seberekrutace dělnické třídy v historickém vývoji buď klesá, nebo je stabilní; obdobně také míra její seboorientace vykazuje dlouhodobě klesající tendenci, přičemž v určitých obdobích se stabilizuje. Vysoké ocenění vzdělání ve vědomí dělnické třídy a příznivé společenské podmínky jsou zdrojem kulturního rozvoje dělnické třídy samé i významných mobilních přesunů dělníků do řad inteligence. Oba tyto důležité, navzájem se doplňující trendy, byly analyzovány v sovětské literatuře jako „podělničtění“ sociálně profesionální struktury a jako její „intelektualizace“ [Klopov 1980 : 25].

Je samozřejmé, že zvláštnosti sociálně ekonomického vývoje v jednotlivých socialistických zemích vedou i k odlišnostem v mobilních procesech a jim odpovídající reprodukci dělnické třídy. Základní rysy jsou však shodné, přičemž v postupu socialistického vývoje dochází k dalšímu vyrovnávání dosud existujících rozdílů. V tom je porovnání výsledků existujících mobilních šetření jednoznačné a přesvědčivé, i když se zatím týkají spíše formy než obsahu mobilních přesunů.

Analýza mobilních aspektů reprodukce dělnické třídy a celé sociálně třídní struktury socialistické společnosti není zdaleka u konce. Postupně je ji třeba více zaměřovat na konkrétní obsah probíhajících změn, na „sociální význam“ mobility pro rozvoj pracovního a tvůrčího potenciálu společnosti, pro změny způsobu života i pro dynamiku společenského vědomí.

Literatura

- Andorka, R. — Zagórski, K.: *Social'noje peremeščenije v Vengrii i v Pol'se. Sopotavitel'nyj analiz dannych za 1972 i 1973 gg.* Budapešť, Varšava, CSU VNR, CSU PNR 1977.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální mobilita v socialistických a kapitalistických zemích.* Sociologický časopis 1978, č. 1.
- Klopov, E. V.: *Social'naja dinamika rabočego klassa SSSR.* Moskva, Znanie 1980.
- Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
- Marx, K.: *Kapitál I.* Praha, SNPL 1954.
- Socialen proizchod i promeni v socialnoto položenie na licata zaeti v narodnoto stopanstvo na 1 noemvri 1967 g.* Sofia 1969.
- Šetření třídní a sociální struktury ČSSR 1978.* Tabulkový materiál (ÚFS).
- Večerník, J.: *Historická dynamika mobilních přesunů v socialistické společnosti.* Sociológia 1983.
- Výzkum „Dělnická třída v průmyslových závodech“. Tabulkový materiál (ÚFS).

Резюме

И. Вечерник: Мобильностные аспекты воспроизводства и развития рабочего класса

Рабочий класс является решающим носителем мобильностных процессов в социалистическом обществе, так как он выполняет функцию как «целевой», так и «ресурсной» социальной группы. В 50-ые годы в ряды рабочего класса поступали массы сельского населения, а по мере развития он становится все больше основой пополнения рядов социалистической интеллигенции. Пропорции обеих функций меняются не только в историческое время, они отличаются также при сопоставлении отдельных социалистических стран.

Мобильность рабочего класса изучается в историческом развитии с двух точек зрения, т. е. с точки зрения социальной рекрутации и с точки зрения «социальной ориентации». Во всех изучаемых странах начало социалистического строительства проявляется как период внезапного снижения межпоколенческого континуитета рабочего класса. Лишь после сформирования многочисленного рабочего класса наступает поворот в сторону стабилизации тенденции к самопополнению — в первую очередь он наступает в Польше, позже в Венгрии, а позднее всего в Чехословакии. Состав рабочего класса по социальному происхождению все больше приближается ко всему населению и поэтому процессам социального пополнения (происхождения) нельзя придавать такое значение, как в прошлом.

Что касается развития социальной ориентации рабочего класса, то в Чехословакии мобильность в направлении от рабочих к умственным работникам уже превалирует над переходами от сельского населения к рабочему классу. И в этом отношении социалистическая революция во всех изучаемых странах привела к перелому в преобладающей раньше «самоориентации» рабочего класса, после которого наступает более или менее плавное гомогенизационное развитие, т. е. сближение социальной структуры лиц рабочего происхождения с социальным составом всего активного населения. Для социальной ориентации рабочего класса решающим является формирование социалистической интеллигенции. С этим связано также значение образования для рабочих, причем как в их сознании и ценностных ориентациях, так и в объективно реализованных социальных траекториях их детей.

Summary

J. Večerník: The Mobility Aspects of the Reproduction and Development of the Working Class

The working class is a major carrier of mobility processes in socialist society since it discharges the role of both a 'target' and 'resource' social group. In the 1950's its ranks were swelled by masses of the agriculture population and recently the working class has been more and more a base for the recruitment of the socialist intelligentsia. The proportions of the two functions tend to change not only in time but they also differ in individual socialist countries.

The mobility of the working class is followed in the historical development from two viewpoints, i. e. from the point of 'social recruitment' and 'social orientation'. In all the countries under study the beginnings of socialist construction appeared as a period of an abrupt drop in the inter-generation continuity of the working class. Only after the formation of a numerous working class was there a turn towards the stabilization of the recruitment trend — first it occurred in Poland, later in Hungary and last in Czechoslovakia. The composition of the working class according to social origin and background has been getting similar to the profile of the entire population and that is why the processes of social recruitment can no longer be ascribed such importance as they had in the past.

As far as the development of social orientation of the working class is concerned, in Czechoslovakia mobility from workers to intelligentsia currently outnumbers that from the agricultural population to the working class. In this direction too the socialist revolution in all the countries under review has brought about a major change of the formerly prevailing 'self-orientation' of the working class which was followed by a more or less fluent homogenization trend, i. e. the social structure of persons of the working class background has been growing similar to the social composition of the entire active population. As regards the social orientation of the working class of decisive character is the formation of the socialist intelligentsia and the related importance this has for workers' education both in their consciousness and their value-orientations and the objectively realized social careers of their children.

K otázkám kolektivismu dělnické třídy

JAN HARTL

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Prohlubování socialistických společenských a výrobních vztahů je neodmyslitelně spjata s rozvojem pracovních kolektivů, které — jak poukazoval V. I. Lenin — jsou základní buňkou socialistické společnosti. Kolektivní aspekt je nezbytným znakem rozvinutých forem průmyslové výroby a dělby práce, v socialistické společnosti se však navíc uplatňuje i v širších souvislostech, zvláště v řízení společensko-politických procesů. L. I. Brežněv na XXIV. sjezdu KSSS zdůraznil, že posilování úlohy pracovních kolektivů má velký význam v rozvoji socialistické demokracie. „Je to významný úsek boje za zvyšování pracovní a společenské aktivity sovětských lidí. Tady se utvářejí nové socialistické vlastnosti pracujících, navazují se vztahy přátelství a soudružské vzájemné pomoci. Odpovědnost každého vůči kolektivu a odpovědnost kolektivu za každého pracovníka tvoří neodmyslitelný rys našeho způsobu života“ [XXIV. sjezd 1971 : 66].

Dělnická třída je ze všech společenských skupin nejpevněji vázána do vztahů kolektivní spolupráce, její postavení ve společnosti ji objektivně vede k vysokému ocenění hodnot kolektivismu, k preferenci skupinových a celospolečenských zájmů a k překonávání individualistického pohledu na svět. Předpoklady dělnického kolektivismu jsou dány v socialistickém společenském vlastnictví [Fajnbarg 1982 : 8]. Vyrůstají na jedné straně z postavení dělnické třídy v procesu společenské výroby a ve společnosti, na druhé straně jsou zobecněným výsledkem historické zkušenosti dělnické třídy. (1) Obecný rámec dělnického kolektivismu tedy vytváří společenské vlastnictví výrobních prostředků, nové postavení dělnické třídy ve společnosti a vlivy sociální tradice dělnické třídy. Konkrétní sociální funkce, které pracovní kolektiv v socialistické společnosti plní, úzce souvisejí s aktuálními ekonomickými a společenskými potřebami v materiální výrobě a jsou bezprostředně formovány vlastním obsahem práce a charakterem pracovních podmínek.

Problematika rozvoje pracovních kolektivů jakožto důležitého předpokladu dalšího rozvoje socialistické společnosti, se dostala do centra zájmu společenských věd, zejména sociologie, teprve v poměrně nedávné době. Její teoretické uchopení není ještě dostatečně propracováno a i ve vymezení pojmů pracovní kolektiv a kolektivismus dosud panuje nejednotnost. (2)

(1) Důraz na kolektivní aspekt organizace společnosti a na hodnoty kolektivismu provázal dělnické hnutí od jeho zrodu. Kolektivismus totiž není pouze stylotvorným prvkem dělnického života, ale představuje jeden ze základních historicky vytvořených společenských rysů dělnické třídy, je podstatným činitelem a zároveň předpokladem zvyšování její organizovanosti i její dějinné politické aktivity. Je to právě kolektivismus dělnické třídy, její revolučnost, ukázněnost a organizovanost, které určují vedoucí postavení dělnické třídy v systému socialistických společenských vztahů [XXIV. sjezd 1971 : 60; Sborník 1976 : 33].

(2) Pojem pracovní kolektiv je na jedné straně ztotožňován s pojmem pracovní skupina, na druhé straně je vymezován jako pracovní skupina kvalitativně vyššího

V tomto článku vycházíme z datového materiálu výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech*, (3) který realizoval kolektiv oddělení pro výzkum dělnické třídy ÚFS ČSAV v roce 1979. Zkoumáme základní funkce pracovního kolektivu a základní prvky jeho struktury — souhrn sociálních vazeb, které jej vymezují. Podrobněji sledujeme, jak kolektiv ovlivňuje jedince, jak se podílí na utváření jeho názorů a životní orientace. Všímáme si tedy jeho výchovného a kontrolního působení, které je dáno procesy tvorby a udržování sociálních norem. Tento vliv kolektivu není omezen pouze na vlastní oblast práce a na sociální rámec pracoviště, ale jsme si vědomi toho, že přesahuje i do mimopracovní sféry.

Konkrétně se zde zabýváme pracovními kolektivy, v nichž mezi členy převažují osobní kontakty a vztahy bezprostřední spolupráce, tzv. „prvotními kolektivy“. (Nepojímáme tedy kolektiv obecně jako typ socialistických vztahů mezi lidmi, ale jako reálnou pracovní skupinu, v níž se různou měrou uplatňují a prosazují nové kvality socialistických vztahů.) Příslušníci takto pojatého kolektivu vykonávají práci podobného charakteru ve stejném typu výroby. Jejich počet může být samozřejmě různý. Z operativního hlediska pokládáme za pracovní kolektiv výrobní středisko. Tato volba je dána vedle věcných hledisek také tím, že v plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů je výrobní středisko nejmenší plánovací, a tím i sledovanou jednotkou.

1. Základní funkce pracovního kolektivu

Pracovní kolektiv působí jako spojující článek mezi jedincem a společností, jako činitel přenosu společenských hodnot a cílů i jako činitel regulující vztahy jedince ke společnosti, určující a podmiňující socializaci jedince [Alexejev 1981 : 127]. Z tohoto hlediska hraje pracovní kolektiv mezi ostatními sociálními skupinami a institucemi klíčovou úlohu.

Procesy probíhající uvnitř kolektivu mají vícerozměrnou a mnohvrstevnou strukturu. Pracovní kolektiv sleduje množství a kvalitu odevzdané práce, má výchovnou úlohu při prohlubování socialistického vztahu k práci, spolupůsobí při řešení otázek organizace práce na pracovišti a v řízení výroby obecně. Prostřednictvím společenských a politických organizací se účastní politického života společnosti a je také významným činitelem přenosu kulturních hodnot. Kolektiv dále organizuje pracovní i společenskou aktivitu svých členů, řeší otázky dělby práce i vzájemné spolupráce a ovlivňuje způsob života členů kolektivu mimo práci. Pracovní kolektiv je zároveň důležitým činitelem přenosu informací, zprostředkuje kontakt mezi dělníky a vedením závodu, přenáší informace ze společenských organizací, je prostředím, v němž se předávají politické a kulturní informace. Zvláště důležité je výchovné působení kolektivu na utváření hodnotových orientací a postojů členů kolektivu stanovením so-

typu, v níž dochází k organickému propojení výrobních požadavků a osobních cílů pracovníků a v níž zároveň vzniká nová kvalita vztahů mezi lidmi. Jindy je pracovní kolektiv pojímán v užším smyslu jako synonymum malé skupiny, utvářené na základě bezprostřední interakce členů, nebo v širším smyslu jako osazenstvo závodu nebo ještě širěji jako kolektiv pracujících obecně [Srv. Kohout 1981; Sloboda 1981]. Kolektiv jako malá skupina bývá označován jako prvotní pracovní kolektiv, širší kolektiv jako druhotný pracovní kolektiv [Fajnburg 1982: 9–21].

(3) Výzkum sledoval pracující tří velkých průmyslových závodů v Praze a Ústí nad Labem. Šlo o vyčerpávající šetření vytypovaných kolektivů hlavní výroby. Šetření bylo prováděno pomocí tří výzkumných nástrojů, standardizovaného rozhovoru na pracovišti, dotazníku vyplňovaného doma a expertního dotazníku, zachycujícího objektivní charakteristiky jednotlivých pracovišť a kolektivů. Zkoumáno bylo celkem 1491 dělníků a 266 příslušníků technické inteligence.

ciálních norem a očekávaného způsobu chování, jejichž dodržování je důležitou podmínkou skupinové koheze a efektivity kolektivní činnosti.

Shrneme-li tyto jednotlivé projevy činnosti, můžeme vymezit čtyři základní funkce pracovního kolektivu:

1. funkce organizátorská, 2. funkce informační, 3. funkce regulační a 4. funkce sociální kontroly [Srv. Jovčuk 1972 : 84—85]. Organizátorské a informační funkce kolektivu jsou poměrně snadno pozorovatelné v běžné činnosti kolektivu a v literatuře jsou dostatečně dokumentovány. Pokud jde o regulační a kontrolní funkce kolektivu, setkáváme se nejčastěji s teoretickým rozбором těchto funkcí. Případy jejich konkrétní analýzy jsou dosti vzácné, a to především proto, že hlubší rozbor těchto funkcí vyžaduje multidisciplinární přístup, spojující poznatky sociologie, sociální psychologie a psychologie [Nočevnik 1980]. Nadto je regulační a kontrolní působení kolektivu zpravidla vnějšimu pozorovateli těžko přístupné. Zkoumání těchto otázek běžným dotazníkovým šetřením může být pouze nepřímé (ve smyslu analýzy latentních struktur). V našem případě jsme se opírali o baterie postojových otázek, vzájemné vazby postojů a o analýzy vztahů mezi syntetickými, konstruovanými proměnnými. Uvedená data o regulačním a kontrolním působení kolektivu jsou proto pouze určitou ilustrací dílčích aspektů daného problému.

2. Sociální vztahy v pracovním kolektivu

Zmínili jsme se o základních funkcích pracovního kolektivu. Na to, do jaké míry a jakým způsobem kolektiv tyto funkce skutečně plní, působí kromě širších společenských podmínek především jeho struktura, vymezená souhrnem podstatných sociálních vazeb. Jejich obecným rámcem je charakter sociálně třídních vztahů ve společnosti, zejména míra sociální diferenciacce (přikrostiti sociálních rozdílů), která vymezuje základní vztahy mezi jednotlivými sociálními skupinami, rozsah i hranice jejich spolupráce. V období výstavby socialismu došlo v naší společnosti k výraznému sblížení základních sociálních skupin, zvláště dělnické třídy a inteligence. I přes tento pozitivní vývoj se však ukazuje, že sociální rozdíly, které dosud v naší společnosti existují, stojí v centru pozornosti dělníků a nepozbývají v rozvoji pracovního kolektivu svého významu. (4) Jednou z podmínek sblížení sociálního postavení dělníků a inteligence je nový obsah a charakter práce. Je však třeba vidět, že tento proces probíhá převážně po horizontální linii (přerozdělení energetického výdaje v systému člověk - stroj) a v podstatně menší míře po linii vertikální (rozdíl mezi výkonnou a řídicí činností) [Tichonov 1976].

Důležitou složkou sociálních vztahů v pracovním kolektivu jsou vztahy mezi podřízenými a nadřízenými. Těmto vztahům byla věnována velká pozornost v psychologii organizace a mnohokrát již bylo zdůrazněno, že harmonické vztahy mezi nadřízenými a podřízenými jsou důležité pro zvyšování efektivity práce, posilování motivace k vysokému pracovnímu výkonu a zvyšování pracovní iniciativy. Data našeho výzkumu ukazují, že v dělnických pracovních kolektivech převažuje spokojenost s nadřízenými — uspokojení vyjadřuje více než polovina dělníků.

(4) Mezi kritérii diferenciacce již podle názoru dělníků zcela pozbyly důležitost rozdíly dané sociálním původem a majetkem a za nedůležité jsou pokládány také rozdíly v přístupu k vedlejším příjmům. Základní difference jsou vytvářeny rozdíly ve vzdělání, osobních schopnostech a zastávaných společenských funkcích. Většina dělníků se domnívá, že se v naší společnosti projevují výrazné sociální rozdíly v postavení dělníka a vedoucího pracovníka a z těchto dělníků se více než třetina dále domnívá, že tento rozdíl se v současné době zvětšuje.

Sledujeme-li spokojenost s nadřízenými v jednotlivých kvalifikačních skupinách, ukazuje se, že nejspokojenější jsou nekvalifikovaní dělníci a nejméně spokojeni jsou vyučení dělníci se středoškolskou kvalifikací. Zajímavé je také zjištění, že spokojenost s nadřízenými vyjadřují častěji dělníci bez podřízených než řídící pracovníci. Kritický postoj k nadřízeným je v určitém smyslu součástí vysoce kvalifikované práce. Lze předpokládat, že kritičtější hodnocení řídicích vztahů u vysoce kvalifikovaných a řídicích pracovníků odráží dokonalejší (než u pracovníků nekvalifikovaných) reálnou znalost situace na závodě i vědomí možných rezerv v oblasti řízení a organizace práce. V určitém směru se zde patrně projevuje také napětí mezi získanou a reálně uplatňovanou kvalifikací.

Dělníci hodnotí své nadřízené diferencovaně. Největší spokojenost vyjadřují s nejnižšími nadřízenými (mistři) a jejich spokojenost klesá směrem k vyšším článkům řízení. Diferencovaný přístup spočívá také v tom, že nadřízeným na jednotlivých stupních řídicí hierarchie přisuzují odlišné sociální role. Ukazuje se, že zatímco celková pracovní spokojenost souvisí s úrovní práce nadřízených na všech stupních řízení, je hodnocení úrovně organizace práce spjata především s hodnocením činnosti nižších článků řízení, zvláště mistra. Vypovídají-li proto dělníci o nadřízených obecně, promítá se do jejich názorů zejména hodnocení nižších článků řízení. Vyšším nadřízeným dělníci přisuzují významnou roli především pokud jde o zajišťování podmínek práce, považují je za rozhodující pro utváření celkového sociálního klimatu na závodě. [5]

Tabulka 1. Souvislost spokojenosti dělníků s jednotlivými oblastmi práce a s úrovní činnosti nadřízených (Pearsonův korelační koeficient)

	mistra	Spokojenost s úrovní práce		vedení závodu
		vedoucího střediska	vedoucího provozu	
Spokojenost s organizací práce	0,31	0,28	0,24	0,21
Spokojenost s nadřízenými	0,42	0,40	0,33	0,23
Spokojenost s celkovou atmosférou v závodě	0,21	0,24	0,27	0,34
Souhrnná pracovní spokojenost	0,35	0,36	0,35	0,33

V souhrnu sociálních vztahů v pracovním kolektivu mají také velmi důležité místo vztahy mezi spolupracovníky. Těmto otázkám bylo věnováno mnoho pozornosti a jejich analýzou se zabývá většina empirických výzkumů věnovaných otázkám práce, pracovního klimatu a fluktuace. Omezíme se proto pouze na některé významnější souvislosti mezi těmito vztahy. Výzkumem bylo zjištěno, že spokojenost se spolupracovníky je vysoká a slabě převyšuje spokojenost s nadřízenými. [6]

Do jaké míry spolu souvisí hodnocení vztahů s nadřízenými a se spolupracovníky? Výsledky analýz naznačují, že dobré vztahy k nadřízeným jsou výrazem vyrovnaných mezilidských vztahů na pracovišti a že porozumění mezi

(5) Některé zjištěné poznatky svědčí o určitém napětí ve vztahu k nadřízeným. Tak například na otázku, zda je možné kritizovat otevřeně pracovníky na jednotlivých stupních řízení, jsou odpovědi hierarchicky uspořádány do aditivní škály – míra otevřenosti ke kritice se snižuje směrem k vyšším článkům.

(6) Se spolupracovníky je spokojeno 63 % a s nadřízenými 56 % dotázaných. Muži vyjadřují spokojenost se spolupracovníky častěji než ženy, v případě nadřízených je tomu naopak. V obou typech vztahů vyjadřují větší míru spokojenosti starší pracovníci a dělníci pocházející z dělnických rodin. Výhrady jsou naproti tomu příznačné především pro dělníky s vysokou kvalifikací.

nadřizenými a podřizenými vede k posílení vnitřní soudržnosti kolektivu. Na druhé straně konflikty v jednom typu vztahů jsou záhy doprovázeny konflikty v druhém typu. O této skutečnosti svědčí zjištění, že spokojenost v obou typech vztahů je téměř shodná — vyjadřuje ji zhruba 60 % dotázaných — a korelace těchto dvou postojů je významná a dosti vysoká ($R = 0,37$). O spokojenosti se spolupracovníky i s nadřizenými vypovídá 43 % dělníků, o nespokojenosti v obou vztazích pouze 3 %.

Z faktorové analýzy jednotlivých aspektů pracovní spokojenosti dělníků vyplývá, že profilující položkou spokojenosti s prací je u dělníků spokojenost s nadřizenými. Těsně se váže na spokojenost s obsahem práce, s organizací práce a s celkovou atmosférou na závodě. Srovnáme-li dominantní faktory pracovní spokojenosti u dělníků a inteligence, ukazuje se, že profilující položkou pracovní spokojenosti u inteligence je spokojenost s uplatněním kvalifikace a vztah k nadřizeným se jeví jako méně podstatný. Pokud jde o určité typy pracovní spokojenosti, zjišťujeme, že jak u dělníků, tak i u inteligence se vztahy k nadřizeným a vztahy ke spolupracovníkům spojují do samostatného faktoru, který bychom mohli označit jako faktor realizace sociálních potřeb. Příslušníci inteligence jej chápou jako součást celkové atmosféry na závodě, u dělníků souvisí na jedné straně s kvalitou organizace práce, na druhé straně se sociálním uznáním mimo rámec závodu, ve skupinách přátel a v širším příbuzenství. Naznačuje tudíž vzájemnou propojenost sociálních vztahů v pracovním a mimopracovním okruhu.

Propojení sociálních vztahů v oblasti práce i ve sféře života mimo práci je důležitým rysem dělnického pracovního kolektivu, posilujícím jeho vnitřní soudržnost. Toto propojení vzniká na jedné straně jako přenos přátelských, někdy i rodinných vazeb do pracovního kolektivu (u dělníků je například ve stejném závodě v 30 % případů zaměstnán ještě někdo z nejbližších příbuzných), na druhé straně jako přesah sociálních vztahů z pracoviště za rámec závodu. (Několikrát do měsíce se se svými spolupracovníky po práci stýká zhruba 30 % dělníků, mezi příslušníky inteligence však pouze 15 %.) Závod je zároveň prostředím, v němž si dělníci značnou část svých přátelských vazeb vytvářejí. (Více než polovinu ze svých přátel nachází v závodě 22 % dělníků.) Větší podíl přátelských vazeb si v pracovním kolektivu vytvářejí muži a příslušníci starší generace. Mladí, zvláště svobodní dělníci, se vyznačují velikým rozsahem přátelských styků, realizují je však především mimo pracovní kolektiv, ve skupině vrstevníků. Projevuje se zde patrně skutečnost, že celkový kulturní pohyb v naší společnosti rozšiřuje rámec sociálních vztahů, a to především u mladé generace. Zjištěné poznatky však mohou svědčit také o tom, že proces upevňování pracovního kolektivu, který přerůstá v utváření řady přátelských vztahů na pracovišti, pramení z dlouhodobé pracovní zkušenosti.

Charakter sociálních vztahů v pracovním kolektivu je také důležitým činitelem v rozvoji hnutí brigád socialistické práce. Výsledky našeho výzkumu ukazují, že zapojenost do hnutí souvisí s tím, jak vysoko dělníci oceňují kolektiv ve srovnání s ostatními aspekty pracovní činnosti. Dělníci celkově přisuzují kolektivu nejdůležitější místo a jsou do hnutí BSP zapojeni častěji než příslušníci technické inteligence, u nichž je ocenění kolektivu stejně vysoké jako ocenění vlastního obsahu práce. Ve skupině dělníků se hnutí častěji účastní právě ti, kdo považují kolektiv za nejdůležitější činitel uspokojení z práce.

Porovnáme-li kolektivy, v nichž dělníci pozitivně hodnotí vztahy ke spolupracovníkům a k nadřizeným s kolektivy, v nichž převažují indiferentní nebo negativní stanoviska, zjistíme, že harmonické sociální vztahy na pracovišti sou-

visejí s vyšší mírou účasti v socialistické soutěži i s celkově pozitivnějším hodnocením společenského i osobního přínosu hnutí BSP. V kolektivech brigád socialistické práce, v nichž převažuje spokojenost se sociálními vztahy na pracovišti, zastává více než polovina dělníků názor, že hnutí BSP je ekonomicky velmi důležité a prospěšné a že účast v těchto brigádách přináší větší uspokojení z práce; téměř tři čtvrtiny se domnívají, že vede k upevnění kolektivu. V těch soutěžících kolektivech, v nichž převažuje indiferentní nebo negativní hodnocení sociálních vztahů na pracovišti, jsou tyto podíly zhruba o třetinu nižší.

Shrme-li získané poznatky, ukazuje se, že povaha sociálních vztahů na pracovišti významně koreluje s hodnocením organizace práce a je důležitým činitelem podmiňujícím celkové pracovní klima na závodě. Ze souhrnu sociálních vztahů na pracovišti má ve vědomí dělníků nejvyšší váhu vztah k nadřízeným. Dělníci pozorně sledují styl vedení lidí, kvalitu organizace práce a řízení výroby. Zároveň velice citlivě posuzují rozdíly v sociálním postavení jednotlivých sociálních skupin. Na základě srovnání názorů dělníků a příslušníků inteligence můžeme vyslovit hypotézu, že integrované, bezkonfliktní sociální vztahy na pracovišti vedou u dělníků k bezprostřední aktivaci a jsou předpokladem uvolnění iniciativy a vyššího stupně pracovní angažovanosti, zatímco u inteligence ve většině případů takto pozitivně nepůsobí a vedou spíše k pocitu saturevanosti a ve volbě sociálních kontaktů k orientaci mimo rámec práce.

3. Rozvoj osobnosti v pracovním kolektivu

Jak jsme uvedli výše, příslušníci dělnické třídy vysoce oceňují hodnoty kolektivismu a pracovnímu kolektivu přisuzují rozhodující místo mezi ostatními aspekty pracovní činnosti. Pracovní kolektiv tudíž představuje důležitý motivující činitel a velice silný sociální regulativ chování jednotlivých pracovníků. Je pochopitelné, že neobsáhne celé motivační pole jedince, je však nejvýznamnějším činitelem prosazujícím skupinové a celospolečenské zájmy proti zájmům čistě individuálním a egoistickým. Pracovní kolektiv tak plní výchovnou funkci, ovlivňuje osobnostní rysy ve směru širší socializace (překonávání autistické uzavřenosti do sebe sama, usnadnění sociální komunikace, racionální přístup k sociálním problémům, tolerance k jednání druhých osob, aktivní účast při kontrole dodržování sociálních norem). Pracovní kolektiv je zainteresován nejen na vlastním pracovním výkonu, ale utváří u svých členů také sociálně psychologické předpoklady pracovní disciplinovanosti, prohlubuje vztah k práci, posiluje neformální pracovní angažovanost a stanoví normy omezující protispolečenské jednání i v rámci celého závodu.

Zkoumáme-li hodnocení pracovního kolektivu v rámci základních životních hodnot, ukazuje se, že vysoké ocenění kolektivu není vázáno na svět mimo práci, není faktorem úniku, kompenzace psychického zatížení a fyzického vyčerpání v práci, ale souvisí s řadou závažných společenských hodnot. Preference kolektivu se u dělníků spojuje s přáním dosáhnout dobré spolupráce mezi lidmi, s přáním uskutečnit ideály skutečné společenské rovnosti, s potřebou pracovat pro splnění cílů socialismu a odstranit vykořisťování mezi lidmi. V žebříčku životních cílů se tyto hodnoty, společně s hodnotami smysluplné životní činnosti a zajímavé práce, řadí za základní cíle, týkající se rodinného života, které jsou dominantou hodnotové orientace ve většině empirických šetření. Vysoké ocenění hodnot klidného života v rodině však lze do jisté míry pokládat za univerzální, neboť je běžnou součástí každodenního vědomí a není

výrazněji sociálně strukturováno. V sociologickém smyslu tedy nepředstavuje specifickou hodnotovou orientaci.

Uvedené zjištění je pro pochopení kolektivismu dělnické třídy velice podstatné. Kolektivní zájmy zaujímají ve vědomí dělníků přední místo a jsou svým způsobem také klíčem k pochopení společenských souvislostí i měřítkem pro hodnocení společnosti. Tento poznatek není bezrozporný, neznamená, že kolektiv ovlivňuje jedince zcela samozřejmě a automaticky.

Složitost regulačního působení pracovního kolektivu v procesech rozvoje osobnosti můžeme ilustrovat na příkladu vztahu k práci. Hodnocení práce i vztah k práci se formují na základě konkrétních výrobních zkušeností. U starších dělníků se proto setkáváme s vyzrálým a stabilizovaným vztahem k práci, u mladších pracovníků častěji s rozpornými stanovisky. Mladý dělník se po skončení odborné přípravy adaptuje nejen na samotný pracovní výkon, ale také na konkrétní podmínky práce a pracovního prostředí. Právě na charakteru vazeb v pracovním kolektivu závisí, zda tento proces adaptace bude ztížen konflikty v mezilidských vztazích, či naopak, zda kolektiv bude činitelem tuto adaptaci usnadňujícím. Výzkumné poznatky nasvědčují tomu, že v současném období, charakterizovaném řadou proměn obsahu dělnické práce a celkovým zvyšováním kvalifikace mladých dělníků, je proces pracovního začlenění mladých pracovníků stále složitější. Mladí dělníci jsou vychováni k perspektivnímu výkonu kvalifikované práce, v reálných podmínkách závodu však často vykonávají práci, která neodpovídá jejich kvalifikaci a jejich pracovním aspiracím. V takové situaci pak mladí dělníci často považují za rozhodující činitel pracovního úspěchu mimovýkonové činitele: osobní průbojnost, protekci, ale i náhodu, štěstí apod. Zejména v těchto složitých podmínkách platí, že účinná sociální adaptace mladých pracovníků nemůže probíhat mimo kolektiv. Není-li pracovní kolektiv schopen tyto problémy zvládnout, posiluje u svých členů únikové tendence od skupinových a společenských zájmů, oslabuje svou integritu i efektivitu svého sociálního působení.

Otázky regulačního působení kolektivu bezesporu vyžadují podrobnější prozkoumání. Protože postrádáme srovnání v časové řadě, nemůžeme například z pouhých dat za věkové kohorty usoudit, zda odlišné postoje mladší a starší generace jsou výrazem dlouhodobého procesu internalizace společenských zájmů a dlouhodobého procesu identifikace se sociálním postavením v průběhu profesionální dráhy jedinců, nebo zda se regulační funkce pracovního kolektivu postupně v čase oslabují.

Jiným metodologickým problémem je skutečnost, že většina údajů o kolektivech se dosud zakládá především na údajích o jedincích, kteří jsou vytrhováni z reálných kolektivních vazeb a posléze přiřazováni ke statistickým agregátům (soustružníci tak tvoří „soustružnické kolektivy“, mladí pracovníci „mládežnické kolektivy“ apod.). V našem šetření jsme se pokusili tento problém překonat tím, že jsme důsledně zkoumali dělníky jako příslušníky reálných pracovních skupin, o nichž jsme měli řadu objektivních údajů, a to vyčerpávajícím způsobem. Z údajů týkajících se více než 1500 jedinců, kteří byli členy 60 pracovních kolektivů, jsme založili nový datový soubor, obsahující 60 jednotek (kolektivů), pro něž byly vypočítány údaje agregací dat za jednotlivé členy skupin. Provedli jsme paralelní analýzy dat za jedince a za kolektivy a výsledky jsme porovnali. Zjistili jsme přitom významné rozdíly.

Sledujeme-li například hodnotovou orientaci dělníků v oblasti životních cílů a v oblasti volby prostředků k dosahování těchto cílů (chápeme-li první typ orientace jako orientaci cílovou a druhý typ jako orientaci instrumentální), můžeme předpokládat, že určitý typ životních cílů se spojuje s určitými pro-

středky v oblasti práce. U zkoumaných jedinců však nejsou korelace mezi zjištěnými cílovými a instrumentálními hodnotami (příloha 1 a 2) příliš vysoké a naznačují pouze volnou vazbu ve volbě životních cílů a jim odpovídajících prostředků. Analyzujeme-li však údaje za kolektivy, tzn. pokládáme-li za jednotku analýzy celý kolektiv, a nikoli izolované, ze skupinových vazeb vytržené jedince, zjišťujeme, že vazby, které jsou při analýze individuálních orientací poměrně slabé, jsou při analýze údajů za kolektivy velmi významné.

*Tabulka 2. Souvislosti faktorových skóre cílových a instrumentálních hodnot pro soubor jedinců a soubor kolektivů (Pearsonův korelační koeficient)**

Název proměnné	TERM 1	TERM 2	TERM 3	TERM 4
<i>FINSTR 1</i>	0,540 (0,296)	<i>x</i> <i>x</i>	0,547 (0,260)	0,414 (0,070)
<i>FINSTR 2</i>	-0,387 (-0,104)	<i>x</i> (0,260)	-0,408 (-0,209)	<i>x</i> <i>x</i>
<i>FINSTR 3</i>	<i>x</i> <i>x</i>	<i>x</i> <i>x</i>	<i>x</i> (-0,101)	<i>x</i> <i>x</i>

*) Poznámka: Proměnné *FINSTR 1* až *FINSTR 3* označují faktory instrumentálních hodnot (viz příloha 2), proměnné *TERM 1* až *TERM 4* označují faktory terminálních, cílových hodnot (viz příloha 1). V řádcích nejdříve hodnota *x* pro kolektivy, v závorce pod ní pro zkoumané jedince. Symbol *x* značí nevýznamný vztah.

Uvedená data svědčí o tom, že v kolektivech, v nichž mezi nejzávažnější cíle patří požadavek dosáhnout dobré spolupráce mezi lidmi (*TERM 1*), je za nejvýznamnější činitel pracovního úspěchu pokládána poctivá práce, všeobecný rozhled a dobré povahové rysy pracovníků (*FINSTR 1*) a za nepřijatelné jsou pokládány takové prostředky jako protekce a osobní bezohlednost (*FINSTR 2*). Vezmeme-li v úvahu také další, zde neuváděné výsledky, zjišťujeme v těchto kolektivech vyšší míru pracovní spokojenosti, větší míru přesvědčení o důležitém postavení dělnické třídy v procesech řízení výroby a společnosti i větší míru účasti ve společenských a politických organizacích na pracovišti. Na druhé straně řada vzájemných vztahů proměnných, které jsou významné v údajích za jedince, se v analýze kolektivů jeví jako nepodstatné a svědčí o tom, že tyto údaje nejsou kolektivem výrazněji ovlivňovány.

Můžeme tedy shrnout, že pracovní kolektiv je skutečně jednotkou s pevnými hodnotovými standardy, které jsou z hlediska jedince přijímány jako norma, sociálně očekávaný způsob orientace a jednání. Řeceno jinými slovy, pro tvorbu hodnotové orientace je důležité sociální klima v kolektivu, jež si vynucuje určitý typ hodnocení. Následkem toho dokonce i starší dělník v mladém kolektivu přejímá „mladistvé“ orientace, dělnice pracující v mužských kolektivech přejímají „mužské“ standardy hodnocení a podobně. Toto regulační působení pracovního kolektivu se snáze prosazuje u starších pracovníků s nižší úrovní kvalifikace, u mladých a zvláště vysoce kvalifikovaných dělníků je však problematičtější. Posílení regulačního, hodnotově normativního působení kolektivu na mladé pracovníky je tudíž důležitým úkolem v řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů a bude vyžadovat také hlubší prozkoumání těchto otázek.

4. Proces sociální kontroly v pracovním kolektivu

Sociální kontrola v pracovním kolektivu je na jedné straně výrazem konkrétních řídicích zásahů kolektivu při udržování a posilování vnitřních norem kolektivního života, na druhé straně je výrazem konkrétních forem prosazování společensky závazných modelů jednání. Zatímco regulační (hodnotově normativní) působení kolektivu postihuje sociálně psychologické předpoklady jednání členů, ovlivňuje relativně trvalé prvky jejich motivační struktury, kontrolní působení bezprostředně usměrňuje konkrétní projevy chování členů kolektivu, a to ve dvojím směru. Na jedné straně kolektiv zprostředkuje svým členům formální organizačně řídicí vztahy, na druhé straně je činitelem, který ovlivňuje chování pracovníků také mimo oblast formálních řídicích vztahů. V tomto neformálním kontrolním působení má kolektiv nezastupitelnou úlohu: sleduje kvalitu výrobků, řídí vztahy spolupráce, dbá na dodržování obecně závazných sociálních norem, ovlivňuje mezilidské vztahy na pracovišti.

Neformální kontrolní vliv kolektivu v otázkách pracovní disciplíny, dodržování technologického postupu a kvality práce představuje důležitý zdroj odhalování výrobních rezerv a intenzifikace výroby. Jeho základ musí vycházet především z důsledného tlaku na dodržování výrobní kázně u jednotlivých členů kolektivu. Prohlubování zodpovědného a svědomitého přístupu k výkonu pracovních povinností je však pouze jednou stránkou problému. Poctivá práce jednotlivců musí přerůstat v kolektivní pocit spoluzodpovědnosti za kvalitu práce kolektivu, dílny a celého závodu. Jinými slovy to znamená spojit svědomitý a iniciativní přístup k vlastní práci se zaangażovaností na kvalitě práce druhých. To zároveň vyžaduje sledovat práci druhých, upozorňovat na případné nedostatky a podnikat kroky k jejich nápravě.

Iniciativní přístup k řešení otázek kvalitní práce v rámci kolektivu i v rámci celého závodu jsme v našem výzkumu sledovali pomocí několika postojových otázek. Zjistili jsme nepříliš potěšující skutečnost, že zhruba třetina dotázaných zaujímá zcela pasivní stanovisko k nedbalé práci druhých. Většinu (zhruba tři čtvrtiny) těchto pasivních postojů zdůvodňují dělníci poukazem na to, že lze jen těžko něco změnit. Pouze asi čtvrtina dotázaných vysvětluje svůj pasivní postoj tím, že to není jejich věc, že jich se osobně tyto otázky netýkají. V rámci aktivních postojů zhruba polovina dotázaných zaujímá iniciativní přístup pouze v případě, že výsledky nedbalé práce druhých by mohly bezprostředně ovlivnit jejich vlastní práci.

Aktivní postoje zaujímají častěji pracující v rizikových provozech (zvláště v chemické výrobě), kde nedbalost v práci může být příčinou havárií a ohrožovat zdraví spolupracovníků. Kvalitě odevzdávané práce věnují také více pozornosti starší dělníci. Vedle vlivu delší pracovní zkušenosti a lepší obeznamení s charakterem výroby u nich (ve srovnání s mladšími) pravděpodobně hraje roli i vyšší osobní autorita. Určité rozdíly jsou v tomto směru také v názorech dělníků a příslušníků inteligence. Dělníci vyjadřují častěji pasivní stanoviska, ale zároveň častěji vypovídají o tom, že projevům nedbalosti se snaží vždy osobně zabránit. Příslušníci inteligence častěji uvádějí odpověď, že jsou ochotni se v těchto otázkách angažovat pouze tehdy, pokud by zmíněná pracovní nedbalost bezprostředně ovlivnila jejich vlastní práci.

Důležitou součástí neformální sociální kontroly v kolektivu je i ochrana socialistického majetku. Ani v tomto ohledu nejsou naše poznatky příliš příznivé. Na otázku, jak by se zachovali, kdyby byli svědky toho, že někdo odnáší ze závodu domů materiál, nástroje apod., odpověděla polovina dotázaných variantou „dělal bych, že to nevidím“. Zhruba třetina dotázaných uvedla, že by se pokusila tomuto jednání zabránit, a to osobně nebo s pomocí spolupracovníků.

S aktivnějším postojem se setkáváme opět u starších pracovníků, kteří lépe prosazují svou autoritu. Přehlíživý postoj k rozkrádání zaujímá i 37 % řídících pracovníků.

Tabulka 3. Postoje k ochraně socialistického majetku podle věkových skupin (v %)

Věková skupina	I.	II.	Postoj*) III.	IV.	Celkem
20 – 29 let	10,2	14,1	12,5	63,2	100,0
30 – 39 let	16,6	16,9	10,9	55,6	100,0
40 – 49 let	23,3	24,7	16,3	35,7	100,0
50 – 59 let	27,4	22,9	19,0	30,7	100,0
Celkem/	17,1	18,2	13,8	50,9	100,0

*) Odpovědi: I. snažil bych se tomu zabránit ihned na místě
 II. upozornil bych na to své spolupracovníky, abychom tomu společně zabránili
 III. hlásil bych to na příslušném místě, nebo bych to řekl někomu jinému, aby na to upozornil
 IV. dělal bych, že to nevidím

Vliv kolektivů v řešení uvedených nedostatků můžeme ilustrovat postoji pracovníků z různých typů kolektivů. Povšimneme-li si kolektivů, v nichž většina dělníků vyjadřuje spokojenost se sociálními vztahy na pracovišti, pozorujeme v nich častěji aktivní postoj k ochraně socialistického majetku, nezjišťujeme však aktivnější postoj v otázkách kontroly kvality práce. Můžeme usuzovat, že klima spokojenosti se sociálními vztahy připouští dílčí odchylky v pracovní aktivitě jednotlivých členů kolektivu, netoleruje však projevy výrazně asociálního jednání, jako je například rozkrádání.

Kontrolní působení kolektivu je výrazněji patrné ze srovnání postojů členů a nečlenů brigád socialistické práce. O bezprostřední nápravu lajdácké práce druhých se mezi členy brigád pokouší o třetinu více dělníků, než je tomu v nesoutěžících kolektivech, a naopak je zde menší podíl pasívních postojů. Rovněž v otázce ochrany socialistického majetku vyjadřují členové brigád častěji aktivní stanovisko.

Ve výzkumu jsme zjišťovali také míru osobní angažovanosti při řešení konfliktů uvnitř kolektivu. [Položili jsme otázku, jak by se dotázaný zachoval, kdyby byl nespravedlivě obviněn někdo z jeho spolupracovníků]. Ukázalo se, že zatímco v otázkách kontroly kvality práce a ochrany socialistického majetku vyjadřuje angažovaný, aktivní postoj zhruba třetina dotázaných, v otázkách kontroly vnitroskupinových vztahů jej zastává více než dvě třetiny dělníků. V těchto otázkách jsou dělníci spíše ochotní se angažovat osobně, pouze menší část dává přednost kolektivnímu řešení. S pasívním postojem k řešení vnitroskupinových konfliktů se setkáváme jen asi v 15 % případů. O větší míře aktivity v tomto směru opět vypovídají členové brigád socialistické práce.

Ukazuje se tedy, že v kolektivech zapojených do hnutí BSP se neformální sociální kontrola uplatňuje výrazněji než v ostatních. Účinnost kontrolního vlivu kolektivu závisí na tom, jaké místo v hierarchii hodnot kolektiv u dotázaných zaujímá. Zdá se, že tato účinnost je vyšší u dělníků, kteří kladou mezi různými aspekty práce kolektiv na první místo. U příslušníků inteligence, kteří více akcentují vlastní povahu práce a uplatnění kvalifikace, je zřejmě třeba přistupovat k řešení kolektivního rozvoje diferencovaně a jeho působení zaměřit více k obohacení práce a k širšímu uplatnění dosažených znalostí. Určitá pasivita v otázkách kvality práce a ochrany socialistického majetku ukazuje na

potřebu širší aktivizace kontrolních funkcí kolektivu. O její reálné možnosti svědčí vysoká míra angažovanosti ve skupinových vztazích i vysoký stupeň zájmu členů integrovaných kolektivů o širší souvislosti práce.

5. Závěrem

Důležitost kolektivních vazeb v organizaci práce i v řízení společnosti je třeba plně docenit zejména v současné době, kdy hledáme možnosti účinnější intenzifikace hospodářského rozvoje a zamýšlíme se nad cestami dalšího prohlubování sociální integrace v naší společnosti. Kolektivní vazby jsou zejména ve vědomí dělníků stavěny na přední místo mezi činiteli uspokojení z práce a otázky harmonických kolektivních vztahů a dobré spolupráce mezi lidmi mají také u dělníků klíčové postavení ve struktuře životních cílů. Orientace na tyto hodnoty přispívá k upevnění socialistického vztahu k práci a omezuje negativní projevy individualismu v práci i ve způsobu života.

Zkušenosti z kolektivní organizace práce, zvláště z brigádních forem práce a odměňování, přinášejí velmi pozitivní výsledky, posilují odpovědnost pracovníků za vykonávanou práci a vedou k úsporám i k odhalování dalších rezerv ve výrobě. Na druhé straně sociální kontrola v pracovních kolektivech se může v případě nedostatečné kvality podnikového řízení orientovat místo na odhalování dalších rezerv naopak dovnitř kolektivu, může posilovat prvky formalismu v kolektivní činnosti, vést ke snižování nároků kolektivů na pracovní výkon a k jeho faktickému zprůměrování. V tomto směru může kolektivismus, redukovaný pouze na dílčí skupinové zájmy, do určité míry tlumit pozitivně zaměřené snahy o překonání společensky nežádoucí setrvačnosti v práci i myšlení lidí a o účinnější prosazování inovačního pohybu ve společnosti.

Některé poznatky o vědomí dělníků ukazují, že ve struktuře působení kolektivu převažují pozitivní funkce, že prosazování celospolečenských zájmů je v souladu s prohlubováním zájmů kolektivních. Zjištěné údaje svědčí o tom, že hodnoty kolektivismu se těsně váží na takové společenské cíle, jako je práce pro splnění cílů socialismu, odstranění vykořisťování a dosažení skutečné sociální rovnosti. Provázanost skupinových a celospolečenských hodnot vytváří bezesporu příznivé motivační pole pro posílení sociální a pracovní aktivity dělnické třídy. Poznatky však zároveň signalizují určité napětí mezi hodnotovou orientací (jako obecnou připraveností k jednání) a konkrétními formami společenského jednání. Ukazuje se, že mnohé postoje naznačují určité motivační ladění, jež je zaměřeno spíše na upevňování norem skupinového života, než na posílení efektivity pracovní činnosti. Do budoucna bude proto třeba ještě účinněji vytvářet podmínky pro uplatnění vlivu kolektivu na otázky práce a dále rozšiřovat pole pro hlubší sociální angažovanost kolektivů. To si patrně vyžádá také prohloubení, ale i diferenciaci jednotlivých forem socialistické soutěže. Můžeme očekávat, že procesy sbližování sociálního postavení jednotlivých společenských tříd a skupin vytvoří také reálný sociální základ pro rozvoj nových, společensky a ekonomicky vysoce efektivních kolektivních forem.

Hodnoty kolektivismu se utvářely dlouhou tradicí třídních zápasů dělnické třídy a konkrétními zkušenostmi z praxe výstavby socialismu. Nejsou proto vázány pouze na skupinový rámec, ale jsou propojeny s celou dynamikou společenského vývoje. Plné využití potenciálu pracovních kolektivů a jeho přeměna v hybné momenty dalšího sociálního rozvoje proto vyžaduje cílevědomé, promyšlené a dlouhodobě koncipované úsilí v oblasti sociální politiky, ekonomického a ideologického působení.

Příloha 1

Struktura faktorů cílových hodnot

Faktory jsou určovány především následujícími hodnotami (v závorce hodnoty faktorových zátěží):

I. faktor (TERM 1)

1. Dosáhnout dobré spolupráce mezi lidmi (0,710)
2. Rozumět lidem a světu kolem sebe (0,534)
3. Dosáhnout uznání od druhých (0,513)
4. Dělat věci, které mají smysl (mají trvalou hodnotu) (0,496)

II. faktor (TERM 2)

1. Užít si života (0,672)
2. Žít vzrušujícím životem (0,604)
3. Mít pohodlný život (0,595)
4. Být nezávislý (mít možnost dělat, co chci) (0,493)

III. faktor (TERM 3)

1. Žít ve světě bez kapitalismu, bez vykořisťování (0,887)
2. Pracovat pro splnění cílů socialismu (0,548)
3. Žít ve světě bez válek (0,317)

IV. faktor (TERM 4)

1. Mít a dobře vychovávat děti (0,664)
2. Dostatečně se postarat o rodinu (0,636)
3. Mít dobrého životního partnera (0,470)

Použita metoda hlavních os s iteracemi, varimaxová rotace.

Faktory po rotaci vyčerpávají v pořadí 34,0 %, 25,8 %, 21,6 % a 18,6 % variance.

Příloha 2

Struktura faktorů instrumentálních hodnot

Faktory jsou určovány především následujícími hodnotami (v závorce hodnoty faktorových zátěží):

I. faktor (FINSTR 1)

1. Poctivá práce, dobrý vztah k práci (0,714)
2. Dostatečný všeobecný rozhled, inteligence (0,649)
3. Dobrá povaha, správný charakter (0,440)

II. faktor (FINSTR 2)

1. Umět si prosadit své, „ostré lokty“ (0,705)
2. Štěstí, „klika“ (0,697)
3. Známosti, protekce (0,642)

III. faktor (FINSTR 3)

1. Angažovanost v politické činnosti (0,538)
2. Vysoké vzdělání (0,391)
3. Dobrá povaha, správný charakter (–0,315)

Použita metoda hlavních os s iteracemi, varimaxová rotace.

Faktory po rotaci vyčerpávají v pořadí 50,8 %, 33,4 % a 15,8 % variance.

Literatura

- Alexejev, A. N. — Nazimova, A. K.: *Obščestvěnnaja aktivnost' sovětskich rabočich (Sociologičeskije aspekty problemy)*. In: *Rabočij klass SSSR na rubeže 80-ch godov, časť II*. Moskva, IMRD AN SSSR 1981.
- XXIV. sjezd KSSS. Praha, Svoboda 1971.
- Fajnburg, Z. I. a kol.: *Sociologija socialističeskogo proizvodstvėnnogo kollektiva*. Moskva, Profizdat 1982.

- Jovčuk, M. T. — Kogan, L. N. a kol.: *Duchovnyj mir sovětskogo rabočego*. Moskva, Mysl' 1972.
- Kohout, J.: *K teorii pracovního kolektivu*. Sociologický časopis 1981, č. 4.
- Moskvičev, S. G.: *Problemy motivacii v psychologičeskich issledovanijach*. Kijev 1975.
- Nočevnik, M. N.: *Sociálně psychologické klima kolektivu*. Sociologický časopis 1980, č. 4.
- Sbornik hlavních dokumentů XV. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1976.
- Sloboda, M.: *K otázke vzťahu socialistického kolektivu a spoločenskej skupiny*. Sociológia 1981, č. 3.
- Tichonov, A. V.: *Vlijaniye proizvodstvennoj samostojatel'nosti rabočego na otnošenije k trudu*. Sociologičeskije issledovanija 1976, č. 1.

Резюме

Я. Гартл: К вопросам коллективизма рабочего класса

В статье анализируются главные функции трудового коллектива и основные элементы его структуры — совокупность социальных отношений внутри коллектива. Автор более детально изучает влияния коллектива на индивида, его роль в формировании взглядов и жизненной ориентации индивида. Анализ опирается на результаты эмпирического исследования рабочего класса на промышленных заводах, проведенного в 1979 году.

Изучая социальные отношения внутри трудового коллектива, можно обнаружить тот факт, что характер этих отношений тесно связан с организацией труда и является важным фактором, формирующим общий трудовой климат на заводе. В совокупности социальных отношений на трудовом участке в сознании рабочих наибольшую роль играет отношение к начальству. Рабочие внимательно следят за стилем руководства людьми, за уровнем организации труда и управления производством. Они в то же время весьма чувствительно реагируют на различия в социальном положении отдельных социальных групп. Очевидно можно сказать, что интегрированные, бесконфликтные отношения на трудовом участке вызывают непосредственную активизацию рабочих и являются предпосылкой проявления инициативы и высшей степени трудовой активности.

В анализе регуляционного, нормативно-ценностного воздействия коллектива, автор использует сводные данные, сконструированные на основе факторного анализа блоков инструментальных и целевых ценностей. Он оперирует с двумя единицами анализа, с данными об индивиде и с агрегированными данными о коллективах. Проведенный анализ доказывает, что трудовой коллектив является группой с твердо установленными ценностными стандартами и что он оказывает выразительное регулирующее влияние на своих членов.

В заключение статьи уделяется внимание социально-контрольному воздействию трудового коллектива. В то время, как регуляционное воздействие коллектива постигает социально-психологические предпосылки действий своих членов, воздействуя на относительно постоянные элементы их мотивационной структуры, контрольное воздействие непосредственно регулирует конкретные проявления поведения членов коллектива.

В целом можно сказать, что в структуре воздействия коллектива преобладают положительные функции, что утверждение общественных интересов находится в соответствии с углублением коллективных интересов. Но полученные данные в то же время сигнализируют об известном напряжении между ценностной ориентацией (как общей подготовленностью к действиям) и конкретными проявлениями и формами общественного поведения. Поэтому в будущем необходимо еще более действенно создавать условия для укрепления социальных ролей трудового коллектива, в частности, в вопросах труда и более широкой социальной активности.

Summary

J. Hartl: On the Question of Collectivism of the Working Class

The article sets out to analyze the chief function of the working group and the basic features of its structure, summing up the social relations within the collective. The author devotes special attention to the manner the collective affects the individual, how it participates in the shaping of the individual's opinions and life

orientations. This analysis is based on the results of an empirical research project dealing with the working class in industrial plants, carried out in 1979.

After examining the social relations within the working collective, the nature of these relations is revealed to be closely associated with the organization of labour and to form a major factor creating the overall working climate. In the minds of workers the attitude towards superiors is of the greatest significance among all the social relations at work. Workers are accustomed to observing carefully the style of management, the quality of organization of labour and production management. Simultaneously they are very sensitive about differences in the social position of individual social groups. All the indications are that integrated, conflict-free interhuman relations at work-place often encourage workers to immediate activation and represent a prerequisite for the release of initiative and a higher degree of working involvement.

In the analysis of the regulatory, normative and value related effects of the collective the author utilizes aggregated data constructed on the basis of factor analysis of a battery of instrumental and terminal values. Operating with two units of analysis, data per individual and aggregated figures for collectives, the author demonstrates that the working collective constitutes a group with fixed value standards which exercises pronounced regulating influence on its members.

In conclusion, the article pays attention to the function of social control carried out by the collective. Whereas the regulatory impact of the working group affects the sociopsychological prerequisites of the conduct of its individual members, influencing the comparatively permanent elements of their motivation structure, the control effect tends to streamline immediately the concrete manifestations of the behaviour of the members of the given collective.

It can be summarized that in the structure of impacts of the collective positive functions are prevalent and that the enforcement of the interests of society as a whole is in accordance with the furthering of collective interest. The findings also signal a certain tension between the value orientation (as a general preparedness for action) and the concrete manifestations and forms of social conduct. In the future it will be essential to create conditions for the promotion of the social role of the working collective, particularly in the matters of labour and broader social participation and involvement.

Současná etapa výstavby socialismu, v níž usilujeme o přechod od převážně extenzivních forem ekonomického a sociálního vývoje k formám převážně intenzivním, není myslitelná bez vědeckotechnického pokroku. Pokrok ve vědě a technice je v procesu budování socialistické společnosti významným prostředkem i součástí pokroku sociálního a nelze jej ztotožňovat pouze s vytvářením nové a progresivní techniky a technologie. V podmínkách přeměn technologie a organizace práce vznikají nové a vyšší požadavky na kontrolní, řídící a v neposlední řadě i výkonné funkce pracovníků výroby. Nezbytnou podmínkou praktického uplatnění a plného využití objevů na poli vědy a techniky je rozvoj lidského faktoru výroby. Tento aspekt vyzdvihl L. I. Brežněv již na XXV. sjezdu KSSS, když hovořil o tom, že úspěch vědeckotechnického pokroku a „jeho blahodárný vliv na ekonomiku a na všechny stránky života společnosti nemůže zajistit pouze úsilí vědeckých pracovníků. Stále důležitější je zapojovat do tohoto historického procesu všechny účastníky společenské výroby a všechny články hospodářského mechanismu“ [XXV. sjezd 1977 : 45]. Bez rukou dělníků, bez jejich profesionality, iniciativy a angažovaného přístupu k práci by nebyly objevy vědců a techniků prakticky uskutečnitelné.

Na tempa vědeckotechnického pokroku a na růst efektivity výroby velmi významně působí účinné využívání znalostí a návyků pracovníků, stupeň jejich uspokojení z práce a úroveň uvědomělosti v přístupu k práci. Utvářející se moderní materiálně technická základna výroby vyžaduje iniciativního dělníka, který dokáže aktivně přistupovat k měnícím se podmínkám, a to nejen v oblasti výroby a její technologie, ale i v oblasti sociálně psychologické. Postupující pokrok ve vědě a technice bude stále naléhavěji vyžadovat dělníky, jejichž rozhled a schopnost orientovat se v celém výrobním procesu se systematicky zvyšují. Zásadu, že nejnovější vymoženosti vědy a techniky je třeba spojovat s postupnou přeměnou každého pracovníka v uvědoměle jednající subjekt, který se v rostoucí míře podílí na řízení výdeje vlastní pracovní síly, řízení pracoviště, závodu, podniku a tudíž i celé společnosti v souladu s cíli vytčenými politikou komunistické strany, prosazoval již V. I. Lenin [Lenin 1965 : 425]. Formující se výrobní vztahy, jež odpovídají materiálně technické základně nového typu, proto vyžadují dělníka, který má předpoklady plnit náročnější roli ve výrobně technologickém a sociálním systému. Nejde však jenom o zkvalitňování kvalifikačních předpokladů, ale o všestranný rozvoj intelektuálních a morálně volných vlastností účastníků výroby.

Nový charakter práce, který se postupně prosazuje v souvislosti s vědeckotechnickým pokrokem, se utváří v procesu realizace teoretických poznatků v pracovním předmětu, v ovládání nových výrobních prostředků a v pracovní činnosti. Je založen na vzájemném působení objektivních a subjektivních fak-

torů, jinými slovy na přetváření materiálně technických podmínek práce a rozvíjení osobnostních předpokladů pro novou, složitou, tvůrčí a odpovědnou práci. Nově se utvářející vztah k práci je tedy odrazem souhrnu přeměn probíhajících v oblasti materiálně technické základny, řízení národního hospodářství, v oblasti společensko-politické a nezbytně i v oblasti výchovy a vzdělávání.

Právo, ale i společenská povinnost podílet se na rozvoji, řízení a kontrole činnosti socialistických podniků, je jednou ze základních zásad socialistické společnosti. Neustálé rozvíjení socialistické demokracie v řízení výroby, využívání nejrůznějších forem účasti na řízení výroby je důležitým předpokladem upevňování uvědomělého postoje k práci a společnosti v řadách našich pracujících. Všechny formy účasti na řízení výroby, včetně socialistického soutěžení, zlepšovatelského a novátorského hnutí, hnutí brigád socialistické práce atd., pomáhají utvářet socialistický vztah k práci. Ten je výrazem skutečnosti, do jaké míry si pracující osvojili vztah ke společenské výrobě, do jaké míry v nich sílí vědomí socialistického hospodáře a vzrůstá zájem o rozvoj výroby. Proto také G. Husák ve své zprávě přednesené na XVI. sjezdu KSČ zdůraznil, že „smyslem veškerého našeho výchovného úsilí je utvářet všestranně se rozvíjející osobnost člověka, formovat jeho myšlení a citění v duchu našich socialistických ideálů, morálních norem a životních hodnot, aby se v něm rozvinuly nejušlechtlejší rysy hospodáře a tvůrce nové společnosti“ [Sborník 1981 : 36].

Ke klíčovým momentům efektivního uplatňování vědeckotechnického pokroku v praxi proto patří zejména zájem lidí o všeobecný pokrok vědy a techniky a jejich výrobní uplatnění, zájem o uspokojení z tvořivé práce, o zvyšování vzdělání a rozvoj pracovních schopností, zájem o trvalé zlepšování pracovních podmínek a životního prostředí. Přístup k práci, tak jak se utváří v rovině vědomí, se tedy v rovině jednání projevuje jednak ve vlastním pracovním výkonu a jednak v iniciativě pracujících, která je jednou z konkrétních forem účasti pracujících na řízení, správě a kontrole společensko-ekonomických procesů.

V následujícím textu se zaměříme na některé otázky problematiky účasti pracujících (konkrétně dělníků v průmyslových závodech) na řízení výroby. Nedopustíme se snad přílišného zjednodušení, řekneme-li, že iniciativa pracujících nabývá v zásadě dvou základních forem. Kromě institucionalizované formy, do níž spadá hnutí brigád socialistické práce, komplexních racionalizačních brigád, zlepšovatelské hnutí a řada dalších, je to tzv. oblast neformalizované iniciativy či spontánní účasti na řízení. V této souvislosti jde o vytvoření „iniciativního přístupu k práci a úkolům pracoviště, provozu, závodu jako trvalého rysu pracovníka“ [Krumpl—Zich 1975 : 88]. Předmětem našich dalších úvah je především tato neformální, více méně spontánní účast pracujících na řízení výroby, která se projevuje zejména v aktivní účasti na výrobních poradách a schůzích, v připomínkách k organizaci práce a problémům výroby, v zájmu o perspektivu závodu atd.

Opiráme se zde nejen o závěry sociologických výzkumů věnovaných problematice iniciativy pracujících a sociálně politické aktivity dělníků,⁽¹⁾ ale i o výsledky řady dalších výzkumů, které se problematiky účasti pracujících

(1) Zejména jde o průzkum problematiky rozvíjení pracovní iniciativy pracujících, který byl uskutečněn Ústřední radou odborů v roce 1973 [viz Krumpl — Zich 1975] a empirické šetření sociálně politické aktivity dělníků na vybraných průmyslových závodech uskutečněné katedrou vědeckého komunismu VŠP ÚV KSČ v roce 1979 [viz Zich 1980a].

na řízení dotýkají zprostředkovaně⁽²⁾ {zejména jde o výzkumy zabývající se problémy práce a životního způsobu}. Uvedené výzkumy nám sloužily jako odrazový můstek pro analýzu a interpretaci výsledků dat výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech*,⁽³⁾ jehož hlavním cílem bylo přispět ke zjištění konkrétních rysů a vývojových tendencí významných stránek prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy v současném období. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že naše závěry, především ty, které se opírají pouze o výsledky naposled citovaného výzkumu, je třeba považovat za hypotetické. Mimo jiné i z toho důvodu, že výběr zkoumaného souboru byl zcela podřízen hlavním cílům výzkumu a omezil se na dělníky pracující v klíčových odvětvích našeho průmyslu. Data tohoto výzkumu sice poskytují řadu informací, na jejichž základě si lze učinit konkrétnější představu o účasti dělníků na řízení výroby, nelze je však zobecňovat.

* * *

Přestože empirické výzkumy zabývající se problematikou iniciativy a účasti na řízení výroby využívají různých metod a základní pojmy operacionalizují různým způsobem, jejich závěry se v mnohém shodují. Na základě většiny z nich lze říci, že účast pracujících na řízení výroby se v zásadě realizuje ve dvou rovinách. Základní rovinou, kterou jsme nazvali „rovina masové účasti pracujících na řízení“, je oblast aktivity, jejíž výsledek má bezprostřední dopad na pracovní situaci jedince. Jde o aktivní účast při řešení problémů na konkrétním pracovišti, které přímo ovlivňuje pracovní výkon (přidělování úkolů, bezpečnost a organizace práce, pracovní prostředí atd.). Přívlastku „masová“ jsme zde užili proto, že uvedená forma účasti pracujících na řízení je v našich závodech formou zcela samozřejmou a všeobecně rozšířenou. Lze předpokládat, že zastoupení zcela pasivních jedinců, kteří se neúčastní řešení problémů výroby ani v této rovině, je v řadách našich pracujících zanedbatelné (v rámci výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech* činilo 6 %).

Druhou rovinou je oblast iniciativy, která není orientována pouze na bezprostřední pracovní výkon jedince, ale je zaměřena spíše k jeho širším výrobně ekonomickým, společenským a politickým souvislostem (aktivní účast při řešení obecnějších problémů týkajících se širších organizačních jednotek nebo i celého podniku, jako např. připomínky k technickému zajištění výroby, účast při tvorbě různých dokumentů a usnesení apod.). Tuto oblast iniciativy jsme nazvali „vyšší rovinou účasti pracujících na řízení“, neboť jde o mimořádnou iniciativu a vysoce angažovaný vztah k práci⁽⁴⁾ a tím k celé společnosti.

V této souvislosti by bylo přesnější hovořit na jedné straně o „rovině masové neformalizované účasti pracujících při řešení technicko-organizačních problémů výroby“ a „rovině neformalizované účasti pracujících při řešení technicko-organizačních problémů výroby, která je vyšší než běžná“. Vyšší ro-

(2) Jsou to např. výzkumy prováděné Domem techniky ČVTS v Pardubicích [viz Sekundární analýza 1972], četné výzkumy VÚSTE a ČSVÚPSV. Z výzkumů ÚFS ČSAV jde například o mezinárodní komparační výzkum *Automatizace a průmysloví dělníci* [viz Charvát — Řehák — Tuček 1977] a řada dalších.

(3) Výzkum byl proveden pracovníky oddělení pro výzkum dělnické třídy ÚFS ČSAV. Terénní fáze proběhla v březnu a dubnu roku 1979 ve třech průmyslových závodech (strojírenském, elektrotechnickém a chemickém) v Praze a Ústí nad Labem. Základní soubor tvoří 1491 dělníků a srovnávací soubor 226 příslušníků technické inteligence.

(4) Na základě údajů mezinárodního výzkumu na téma sbližování dělníků a inteligence lze předpokládat, že existence uvedených dvou rovin účasti na řízení není československým specifikem, neboť je lze zjistit i v ostatních socialistických (přínejmenším evropských) zemích [Sbližení 1981].

vina účasti pracujících na řízení v pravém smyslu slova totiž nezahrnuje pouze technicko-organizační oblast, ale i aktivitu v organizacích a institucích jak v závodě, tak i mimo pracoviště. V následujícím textu jsme se však soustředili na problematiku iniciativy v oblasti technicko-organizační. Pojmů „rovina masové účasti“ a „vyšší rovina účasti“ zde užíváme pro lepší přehlednost a je třeba je považovat pouze za pracovní.

Hlubší analýza uvedených dvou rovin účasti pracujících na řízení v datech našeho výzkumu ukázala, že odpovědi na jednotlivé otázky, jejichž pomocí jsme zjišťovali míru účasti na řízení, tvoří určité kontinuum, přesněji řečeno aditivní škálu, tj. skalogram. Jednoduše řečeno, ukazuje se, že ten, kdo se aktivně účastní řešení problémů v rámci celého závodu, neponechává stranou svého zájmu ani problémy na vlastním pracovišti. Naopak, je-li někdo netečný k situaci na svém pracovišti, nelze očekávat, že se bude zajímat o problémy obecnější povahy. Odpovědi na baterii otázek, týkajících se spontánní účasti na řízení výroby, tedy nelze v žádném případě považovat za náhodné, neboť tvoří smysluplný a sevřený celek, o němž lze předpokládat, že odráží ucelený názor, určitý stav vědomí.

Pokud přijmeme hypotézu, že angažovaný postoj k práci a iniciativní účast na řízení je konkrétním výrazem stavu vědomí jednotlivce, nebo jinak řečeno jeho odrazem, můžeme na základě dat našeho výzkumu předpokládat, že dělníci plně se účastnící řízení výroby si lépe než ostatní uvědomují dialektiku osobních a společenských, krátkodobých a perspektivních zájmů. K tomuto závěru nás vede zjištění, že skalogram účasti na řízení, který jsme zkonstruovali a ověřili na datech našeho výzkumu, důsledně postupuje od položek vztahujících se k účasti při řešení těch nejkonkrétnějších problémů (rozdělování pracovních úkolů na pracovišti) přes položky indikující zájem o obecnější problémy (technické zajištění výroby) až k těm nejperspektivnějším (účast při tvorbě hospodářského plánu).

Domníváme se proto, že pokud by se prokázala obecná platnost tohoto závěru, mohl by skalogram účasti na řízení (po dalším ověření a hlubším propracování) sloužit jako jeden z prostředků operacionalizace v empirických výzkumech zabývajících se problematikou vědomí, jejichž potřeba se ukazuje stále naléhavější. Konkrétně zde máme na mysli otázku, do jaké míry si lidé uvědomují, že uspokojení jejich osobních zájmů je podmíněno uspokojením zájmů celospolečenských, tj. do jaké míry jsou si vědomi sociální zprostředkovanosti uspokojení svých zájmů.[5]

Vydeme-li z výše uvedeného předpokladu, potom relativně nižší aktivitu ve vyšší rovině účasti na řízení (v rámci našeho výzkumu činil podíl dělníků plně se účastnících řízení v této rovině 14 %) lze interpretovat i v tom smyslu, že s vědomím sociální zprostředkovanosti uspokojení svých osobních zájmů se zatím setkáváme jen u části dělníků. Proč tomu tak je? Určité vysvětlení nám může poskytnout odpověď na otázku, jakým způsobem, respektive v jakém kontextu, se toto vědomí manifestované v iniciativním přístupu k práci a angažovaném přístupu k řešení problémů výroby utváří.

Data našeho výzkumu celkem přesvědčivě prokázala, že problematika iniciativního přístupu k práci souvisí především s povahou a obsahem vykonávané práce. Zdá se, že čím je práce náročnější z hlediska samostatného rozhodování a myšlení, tím spíše se ten, kdo ji vykonává, zajímá o vše, co s ní souvisí, uvědomuje si širší souvislosti a zajímá se tedy i o problémy výroby a podniku

(5) Zde je ovšem třeba zdůraznit, že tak jako většina nástrojů empirického výzkumu, má takový skalogram řadu omezení. V konkrétním výzkumu je proto nezbytné ho doplnit dalšími nástroji a technikami, přičemž jeho konstrukci bude v průběhu další práce nutné pevněji zasadit do širšího teoretického rámce.

jako celku. Vztah mezi povahou práce a mírou účasti na řízení se samozřejmě v konkrétních společenských procesech neprosazuje takto přímo, neboť je modifikován řadou dalších vlivů. Nicméně se ukazuje, že dělníci, kteří přistupují k práci pasívně a nezajímají se ani o problémy na vlastním pracovišti a tím méně o problémy výroby, vykonávají zpravidla nejméně kvalifikovanou, převážně monotónní práci, v níž lze jen těžko najít uspokojení a k níž si lze obtížně vybudovat hlubší vztah.

Zdá se tedy, že nekvalifikovaná, monotónní a rutinní práce, která nepřináší uspokojení a jejíž vykonávání je prostředkem realizace osobních potřeb a zájmů spíše mimo oblast práce, není a pravděpodobně ani nemůže být prací, k níž člověk přistupuje s osobním zaujetím. Naopak, osobní zaujetí pro to, co člověk dělá, je jednou z důležitých podmínek jeho dobrého vztahu k práci, který se mimo jiné projevuje v zájmu nejen o vlastní pracovní výkon, ale i o jeho širší souvislosti. Iniciativní dělníci, kteří se účastní řízení výroby i v té nejvyšší rovině, zpravidla vykonávají náročnější práci spíše tvůrčí povahy, vyžadující samostatné rozhodování na základě vlastního úsudku a zkušeností. Souvislost angažovaného přístupu k práci s její povahou dokumentujeme na datech našeho výzkumu v tabulce 1. Pro lepší orientaci jsme údaje stáhli do menšího počtu řádků (vždy pro dvě hodnoty skalogramu společně).

Kromě objektivní povahy práce zde však hrají důležitou roli i nároky, které na povahu a obsah práce dělníci kladou. Instrumentální a pasivní postoj k práci

Tabulka 1. Skalogram vyšší roviny účasti na řízení ve vybraných profesních skupinách dělníků (v %)

Hodnoty skalogramu	Profesní skupiny*)					Celkem
	obráběči	montéři	obsluha	údržba	mecha-nici	
0 Žádná účast na řízení	31,6	30,3	20,2	22,3	34,4	28,3
1 Kritika nedostatků na výrobní poradě	38,6	31,0	28,5	24,5	37,4	31,1
2 Účast při tvorbě návrhu kolektivní smlouvy						
3 Připomínky k technickému zajištění výroby na výrobní poradě	22,8	21,0	23,1	21,3	15,4	19,7
4 Účast při tvorbě plánu						
5 Připomínky k perspektivám provozu na výrobní poradě	7,0	17,6	28,5	31,9	12,8	20,9
6 Účast při tvorbě výrobního hospodářského plánu						
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Průměrné hodnoty	1,8	2,2	2,9	2,9	1,8	2,3

*) Do kategorie obsluhy jsme zahrnuli dělníky obsluhující složitější zařízení, především chemického průmyslu. V kategorii mechaniků jsou soustředěny zejména ženy vykonávající většinou jemnou a monotónní práci při výrobě a sestavování polovodičových prvků. Do kategorie montérů jsme zařadili pracovníky ve strojírenských montážních dílnách. Kategorie údržbářů zahrnuje pracovníky údržbářských pracovišť. Obráběči představují soustružníky, frézáře, vrtáře, brusíče, karuseláře a horizontéry.

totiž zaujímají rovněž dělníci, kteří sice vykonávají relativně složitější práci, avšak nevyužívají při jejím výkonu své osobní předpoklady, tj. reálnou kvalifikaci, schopnosti a vědomosti. Naopak iniciativnější přístup zaujímají často dělníci, kteří sice z hlediska samostatného rozhodování nevykonávají příliš náročnou práci, ale cítí se v ní dobře využiti. Důležitou roli zde tedy hraje vzájemný vztah mezi kvalifikací, která je pro výkon práce nutná, a skutečnou kvalifikací pracovníka. Jinými slovy, aktivní přístup k řešení obecnějších problémů v rámci celého podniku je kromě objektivní povahy práce významně ovlivňován i tím, zda vykonávaná práce odpovídá nárokům, které na ni pracovník klade, tj. subjektivně vnímanou složitostí práce. Vliv objektivní a subjektivně vnímané složitosti práce zde působí komplementárně. Uvedený vztah

Tabulka 2. Vliv kvalifikačního zařazení dělníků a realizace v práci) na účast při řešení problémů výroby (průměrné hodnoty skalogramu vyšší roviny účasti na řízení)*

Zařazení do tříd TKK	Míra realizace ve vykonávané práci			celkem
	nízká	průměrná	plná	
3—4	0,9	1,2	1,7	1,2
5	1,7	1,5	2,1	1,8
6	2,3	2,1	2,7	2,4
7	2,8	2,9	3,2	3,0
8—9	.	3,3	3,9	3,6
Celkem	1,9	2,1	2,7	2,3

*) Proměnnou, charakterizující míru realizace ve vykonávané práci, jsme konstruovali na základě negativních odpovědí na otázky, týkající se spokojenosti s prací z hlediska její zajímavosti, možnosti využít při jejím výkonu kvalifikaci a uplatnit osobní záliby. Konstrukci této proměnné předcházela řada analýz, jejichž prezentace přesahuje cíle této práce. Její využití i v jinak zaměřených analýzách nás vedlo k závěru, že ji lze považovat za celkem spolehlivý indikátor míry realizace ve vykonávané práci.

je patrný z tabulky č. 2, v níž uvádíme průměrné hodnoty skalogramu vyšší roviny účasti na řízení v jednotlivých třídách tarifně kvalifikačního katalogu (dále jen TKK) v závislosti na dosažené míře realizace osobních předpokladů ve vykonávané práci. Průměrná hodnota skalogramu stoupá jak se zařazením respondentů do tříd TKK, tak s mírou realizace ve vykonávané práci. Dodejme, že v obou případech jde o statisticky významný lineární vztah, přičemž závislost na kvalifikačním zařazení je silnější.

V empirických výzkumech zabývajících se problematikou práce a účasti na řízení se uvedené souvislosti projevují ve zjištění, že s nízkou mírou účasti na řízení či s pasivitou se setkáváme daleko častěji u žen než u mužů a spíše v řadách mládeže než u dospělých dělníků. Tak například zjištění, že se starší příslušníci dělnické třídy ve srovnání s mladšími angažují při řešení problémů častěji, lze vysvětlit především jejich zkušenostmi a konec konců i vyšší autoritou v závodě. Je logické, že starší pracovníci se častěji cítí kompetentní vyjádřit se i k problémům velmi obecným, což je ve srovnání s mladými, méně zkušenými dělníky více motivuje k aktivní účasti na řízení výroby. Jak si však vysvětlit skutečnost, že přirozený „ostych“ mladých dělníků, teprve získávajících pracovní a životní zkušenosti, někdy přechází v pasivitu a že všeobecně známá zvýšená kritičnost mládeže v některých případech vede k nespokojenosti mladých dělníků s pracovními podmínkami (organizace práce, pracovní prostředí, technické vybavení apod.) než k aktivní snaze o jejich zlepšení? Zde podle našeho názoru mimo jiné působí relativně nízká míra seberealizace mladých dělníků ve vykonávané práci, která souvisí především se

sníženou možností uplatnit v práci získanou kvalifikaci, jež vyplývá z nesouladu mezi vývojem výrobních podmínek a dynamikou profesní přípravy. (V našem výzkumu uvedlo 50 % dělníků mladších 30 let, že ve své práci nevyužijí získanou kvalifikaci, zatímco v ostatních věkových kategoriích se tento podíl pohyboval mezi 12 a 20 %.)

Předpoklad, že vývoj mechanizace a automatizace výroby povede k podstatnému zvýšení diferenciaci a kvalifikovanosti dělnické práce, se ukázal jako předčasný [Kutta a kol. 1974 : 13—56]. V této souvislosti došlo k určitým disproporcím, které se odrážejí v údajích o využívání kvalifikace v dělnických povoláních. V roce 1979 nepracovalo v povolání, kterému se vyučili, 32 % dělníků a provozních pracovníků. I když podíl dělníků nevyužívajících získanou kvalifikaci neustále klesá, absolutní počty těchto pracovníků nadále vzrůstají. Více než polovina dělníků a provozních pracovníků, kteří nepracují v oboru vyučení, pracuje v průmyslu [Analýza 1980].

Skutečnost, že profesní příprava mládeže se nutně musí opírat o předpokládaný charakter kvalifikačních nároků práce, spolu s faktem, že naše poznání není dosud na takové úrovni, abychom dokázali přesně určit tempa růstu těchto nároků, vede i k určitým rozporům, a to zejména v souvislosti s využíváním získané kvalifikace. Tak například v průběhu této pětiletky prakticky přestane nastupovat do zaměstnání dorost přímo ze základních škol. Podniky proto musí hledat náhradu pro reprodukci nekvalifikovaných míst mezi absolventy dvouletých učebních oborů. Zároveň v současné době dochází a ještě několik let bude docházet k relativnímu nadbytku absolventů středních škol. Podle směrnice o regulaci zaměstnanosti mohou podniky „přijímat zejména absolventy středních odborných škol na dělnická pracovní místa, jejichž zastávání vyžaduje vědomosti a dovednosti na úrovni střední odborné školy“ [Jednotná regulace 1981 : 22].

Podíl absolventů s úplným středním odborným vzděláním, kteří se uplatnili v náročných dělnických povoláních, kde nejvyšší dělnická kvalifikace a úplné střední odborné vzdělání jsou navzájem zastupitelné, však zatím činí pouze cca 20 % [Barák 1981; 68—78], přičemž v průmyslu je tento údaj pravděpodobně daleko vyšší. (Z představitelů skupiny vyučených dělníků s úplným středoškolským vzděláním odpovědělo v našem výzkumu 44 %, že v práci nevyužijí svou kvalifikaci.)

Je přirozené, že u mládeže se setkáváme s nižší mírou seberealizace v práci než u dospělých. Důležitým činitelem je v této souvislosti skutečnost, že děvčata a chlapci, kteří zahajují svoji pracovní dráhu, teprve hledají práci, která by odpovídala jejich představám, sklonům, zájmům a kvalifikaci. Lze se domnívat, že určitý optimismus předchozích let spojený s představou rychlého nástupu vědeckotechnické revoluce vzbudil u nově nastupující generace dělníků iluze, že budou vykonávat náročnou práci v podmínkách té nejmodernější materiálně technické základny, což však u většiny z nich nemohlo být zatím naplněno. Tato skutečnost spolu se současným stavem ve využívání kvalifikace činí dnes proces adaptace na novou životní situaci (zahájení ekonomické aktivity) pravděpodobně složitější. Podle našeho názoru může právě tato situace přispívat k nižší míře spontánní iniciativy a účasti na řízení výroby u nastupující generace dělníků. Zde je třeba jen litovat, že nemáme k dispozici srovnatelný materiál ani o míře seberealizace v práci, ani o míře neformalizované pracovní iniciativy z dřívějšího období, na jehož základě by bylo možné tuto hypotézu alespoň částečně prověřit.

Při úvahách o určité pasivitě a nižší účasti žen na řízení je třeba si nejprve uvědomit, že práce v životě většiny žen, alespoň v určitém období jejich života, stojí v pořadí hodnot až za péčí o rodinu. Ne vždy je práce pro ženu hlav-

ním nebo alespoň rovnocenným zdrojem seberealizace, jako je tomu u značné části mužů. Zvláště na počátku produktivního věku, a tedy na počátku pracovní dráhy, se ženy orientují především na rodinný život. Pro matky nezletilých dětí se péče o rodinu a domácnost stává v této fázi rodinného cyklu dominujícím faktorem způsobu života a určuje všechny ostatní činnosti. Vztah velké části mladých dělnic k práci je proto často instrumentální, což mimo jiné souvisí i s tím, že se dosud nepodařilo uvést do souladu společenské uplatnění ženy v roli matky s jejím uplatněním v roli tvůrkyně materiálních či duchovních hodnot. Neosobní vztah některých dělnic k vykonávané práci, vyplývající z jejich orientace na rodinný život, je navíc posilován skutečností, že v jednotvárné a nekvalifikované práci, kterou ženy vykonávají častěji než muži, lze jen stěží uplatnit osobní schopnosti a předpoklady. Podíl žen na skupině nekvalifikovaných dělníků stoupl z 41,8 % v roce 1959 na 61,2 % v roce 1979. Navíc jsou to dosud častěji ženy než muži, kdo nevyužívá získanou kvalifikaci, přestože mezi pracovníky nevyužívajícími získanou kvalifikaci klesá podíl dělnic rychleji než podíl dělníků. V průmyslu v roce 1979 činil rozdíl ve využívání kvalifikace dělníků a dělnic 10 bodů [Analýza 1980].

Ačkoliv však ženy v práci nevyužívají získanou kvalifikaci častěji než muži, daleko méně si na tento fakt stěžují. Je tomu tak pravděpodobně proto, že ve své většině mají na vykonávanou práci z tohoto hlediska nižší nároky. Data našeho výzkumu totiž ukázala, že dělnice na rozdíl od dělníků nezdůrazňují jako důležitý faktor spokojenosti v zaměstnání zajímavost vykonávané práce. Práce je pro ně často pouze zdrojem zvýšení rodinných příjmů a uspokojení širších sociálních potřeb. Proto také daleko častěji než muži nemají k závodu vyhraněný vztah. To se projevuje mimo jiné i v tom, že k obecnějším problémům, které se zde vyskytují, zastávají někdy i lhostejné stanovisko. Svůj zájem v závodě orientují především k problémům, které se jich týkají zcela bezprostředně. Nižší aktivitu žen lze vidět i v tom, že pracovní angažovanost a iniciativu projevují spíše v institucionalizovaných formách. Spontánní účast na řízení výroby ve vyšší rovině lze pozorovat spíše u starších žen, u nichž péče o rodinu ustupuje do pozadí, a u žen vykonávajících kvalifikovanou práci, v níž uplatní kvalifikační předpoklady a osobní schopnosti.

Skutečnost, že spontánní účast na řízení výroby projevují spíše muži než ženy a spíše starší dělníci než mladší, je tedy třeba posuzovat v souvislosti se zjištěním, že jsou to právě mladí dělníci a ženy, u nichž kvalifikace často není v souladu s kvalifikačními požadavky vykonávané práce. Pokud jde o ženy, je třeba vzít také v úvahu jejich relativně vyšší podíl na nekvalifikované rutinní a monotónní práci. Ukázali jsme, že právě tyto dva faktory (objektivní povaha práce a povaha práce ve vztahu k získané kvalifikaci) významně ovlivňují angažovaný a iniciativní přístup k práci a tudíž aktivitu ve vyšší rovině účasti pracujících na řízení výroby.

Dříve než přejdeme k závěru, ještě několik slov o často uváděném faktoru vzdělání. V první řadě je třeba zdůraznit, že vliv faktoru vzdělání se ukazuje jako významný tehdy, srovnáváme-li (či zkoumáme-li zároveň) dělníky s příslušníky technické inteligence. Toto zjištění je logickým důsledkem skutečnosti, že vzdělání je konec konců jedním z důležitých definičních znaků odlišujících v empirických výzkumech dělníky od příslušníků technické inteligence. Vzdělání zde především implikuje rozdílné postavení lidí ve společenské dělbě práce, rozdílný obsah této práce a zákonitě i odlišnost přípravy k jejímu výkonu [Zich 1980 b : 300]. Pokud jde o dělníky, lze říci, že vzdělání či odborná příprava samy o sobě angažovaný přístup k práci neovlivňují. Vyšší vzdělání či jiná kvalifikace (vyučení, speciální kursy apod.), jak ukázal náš vý-

zkum, vedou k iniciativnímu přístupu k řešení problémů výroby tehdy, jsou-li ve vykonávané práci využity.

Hypotézu o rozhodujícím významu povahy a obsahu práce, a to jak objektivně, tak z hlediska toho, kdo ji vykonává, podpořily i výsledky analýzy parciálních korelací a vícenásobné regresní analýzy. Do zpracování byl zahrnut skalogram vyšší roviny účasti na řízení společně s těmito proměnnými: „třída TKK“ (ukazatel objektivní složitosti práce), „míra realizace v práci“ (ukazatel subjektivně vnímané složitosti práce), „věk“, „pohlaví“ a „kvalifikace“ (kombinovaný ukazatel dosaženého vzdělání a odborné přípravy). Obě metody celkem jednoznačně prokázaly, že nejsilnější vliv má proměnná „třída TKK“ (i v případě, je-li kontrolován vliv ostatních proměnných) a „míra realizace v práci“. Určitý vliv mají i proměnné „pohlaví“ a „věk“. Proměnná „kvalifikace“ v této souvislosti na míru účasti při řešení problémů závodu prakticky nepůsobí.

Na základě našich analýz se tedy ukazuje, že vliv věku, pohlaví a především vzdělání (kvalifikace) je z velké části zprostředkován povahou vykonávané práce, jejíž vliv je mimo vši pochybnost.(6)

V této souvislosti uveďme ještě jednu technickou poznámku. V analýzách jsme pracovali se dvěma skalogramy, a to se skalogramem masové účasti na řízení a se skalogramem vyšší roviny účasti na řízení. V tomto příspěvku jsme se pro jednoduchost a větší názornost zabývali pouze skalogramem vyšší roviny účasti na řízení. Výsledky analýz, při nichž jsme pracovali se skalogramem masové účasti, plně podporují závěry a hypotézy, které jsme vyvodili výše. Naše tvrzení tak jsou podpořena ze dvou stran. Jde totiž o to, že jakožto indikátoru spontánní účasti na řízení je třeba využít skalogramu roviny masové účasti na řízení v negativním smyslu, neboť s ním lze pracovat pouze jako s indikátorem pasivity. Vzhledem k tomu, že většina souboru dosahuje na tomto skalogramu maximálního skóre, má smysl jeho pomocí izolovat zcela pasivní jedince, kterými jsou zejména představitelé nekvalifikovaných profesí, dělníci, kteří se ve své práci nerealizují atd.

* * *

Pokusme se nyní odpovědět na otázku, kterou jsme si položili výše. V jakém kontextu se v řadách naší dělnické třídy, přesněji u dělníků pracujících v klíčových odvětvích našeho průmyslu, utváří vědomí sociální zprostředkovanosti uspokojení osobních zájmů? Přestože naše analýzy nelze považovat za vyčerpávající a neopravňují nás zodpovědět tuto otázku v celé její šíři, je zřejmé, že velmi významný je v této souvislosti kontext práce, jehož prostřednictvím se uplatňuje získané vzdělání či jinak získaná kvalifikace. Povaha a obsah vykonávané práce jsou rozhodující, neboť k všestrannému rozvoji osobnosti a k pochopení i těch nejširších souvislostí pracovní situace a celého života jednotlivce přispívají znalosti a vědomosti získané výchovou a vzděláním jen tehdy, jsou-li prověřovány a dále rozvíjeny vlastní zkušeností v každodenní praxi.

Socialistický přístup k práci, tj. pochopení dialektiky individuálních a společenských zájmů a odtud plynoucí aktivní zájem o širší souvislosti vykonávané práce a spontánní účast na řízení výroby při řešení celopodnikových problémů, se tak zcela zřetelně utváří v těsné souvislosti s uplatňováním vědeckotechnického pokroku ve výrobě. Dialektika a odtud plynoucí rozpory realizace vědeckotechnického pokroku jsou zřejmé. Postupně se prosazující nová

(6) Vliv charakteru a obsahu vykonávané práce (resp. pracovního zařazení) byl prokázán i některými jinými výzkumy [viz například Zich 1980(a) 72–73; Kruppl – Zich 1975: 18–19].

povaha a obsah práce vyžadují kvalifikační a vzdělanostní přípravu na vyšší úrovni, než tomu bylo dříve. Jejím uplatňováním v praxi roste i všeobecný rozhled a uvědomělost pracujících, tj. jeden ze základních předpokladů realizace a rozvíjení vědeckotechnického pokroku v podmínkách socialismu.

V této souvislosti si musíme uvědomit, že v současné době je stále ještě třeba doplňovat a modernizovat stávající základní prostředky, protože jejich značná část je zastaralá. (7) Téměř polovinu základních fondů našeho hospodářství tvoří jednoduchá a mechanizovaná zařízení, přičemž procento dělníků, využívajících při práci těchto zařízení, je daleko vyšší. A naopak, činila-li v roce 1978 v objemu základních fondů našeho hospodářství plně automatizovaná zařízení necelých 12 %, potom procento dělníků obsluhujících tato zařízení je téměř zanedbatelné [Reprodukce 1979]. Lze tedy konstatovat, že počty pracovních míst s požadavkem nekvalifikované práce se snižují pomalu [Analýza 1980]. I když vztah mezi objektivní a subjektivně vnímanou složitostí práce na jedné straně a mírou aktivní účasti na řízení výrobního procesu na straně druhé nelze absolutizovat, nelze jej rovněž podceňovat. Domníváme se proto, že vysvětlení relativně nízkého zapojení dělníků (zejména žen a mládeže) ve vyšší rovině neformalizované účasti při řešení technicko-organizačních problémů výroby, které bylo zachyceno celou řadou empirických výzkumů, je mimo jiné třeba hledat i zde.

V souvislosti s tím, jak se v současné době dostávají do popředí otázky kvality a efektivnosti výroby, podmíněné vědeckotechnickým rozvojem a jeho rychlou a účinnou aplikací, je třeba akcentovat otázky mobilizace vnitřních zdrojů lidské činnosti, širokého rozvoje tvůrčího přístupu, iniciativnosti v práci a angažovanosti ve veřejném životě. Pracovní iniciativa a účast na řízení navíc patří k nejdůležitějším formám uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy. Plná realizace této role předpokládá jak mohutný rozvoj výrobních sil, tak úplné osvojení vlastnických vztahů ve společenském vědomí a praktické činnosti lidí. Revoluční socialistické přeměny otevřely prostor soustavnému pokroku v rozvoji výrobních sil a výrobních vztahů, i když je ho dosahováno v dialekticky rozporném vývojovém procesu. Rozpornost vývojového procesu je důležitou hnací silou rozvoje socialistické ekonomiky, přičemž existující nerovnoměrnosti jsou zároveň rezervou dalšího sociálního rozvoje.

Proces sociálního rozvoje dělnické třídy je neoddelitelně spjat s uplatňováním vědeckotechnického pokroku a je tak jednou ze základních podmínek intenzifikace společenské výroby a dalšího rozvoje celé společnosti. Nový charakter a obsah práce se prosazuje postupně, zvyšuje kulturně technickou úroveň dělnické třídy a posiluje její tvůrčí potenciál. Tím přispívá k utváření nového, socialistického vztahu k práci, k upevňování principů a hodnotových norem socialismu a posílení socialistického způsobu života.

Literatura

- Analýza, reprodukce, rozmístování a využívání kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků v socialistickém sektoru národního hospodářství.* Zprávy a rozborů FSÚ. Praha, FSÚ 1980.
- Barák, L. a kol.: *Aktuální problémy kvalifikace a vzdělání v čsl. národním hospodářství.* Praha, EÚ ČSAV 1981.
- XXV. sjezd KSSS.* Praha, Svoboda 1977.
- Charvát, F. — Řehák, J. — Tuček, M.: *Dělník v procesu měnící se technologie.* Sociologický časopis 1977, č. 6, s. 583—609.

(7) Této skutečnosti jsou si dělníci velmi dobře vědomi. V našem výzkumu se pouze 21 % dotázaných dělníků domnívá, že zařízení v závodě, kde pracují, odpovídá současné světové úrovni.

- Jednotná regulace zaměstnanosti.* Příloha Hospodářských novin 1981, č. 42.
- Krumpal, J. — Zich, F.: *Rozvoj iniciativy pracujících.* Praha, Práce 1975.
- Kutta, F. a kol.: *Tvorba a využívání zdrojů pracovních sil v období nastupující vědeckotechnické revoluce v ČSSR.* In: *Problémy vývoje a efektivního využívání pracovních sil ve vědeckotechnické revoluci.* Praha, EÚ ČSAV 1974.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1965.
- Reprodukce, technická úroveň a využití základních prostředků v letech 1976—1978.* Zprávy a rozborů FSÚ. Praha, FSÚ 1979.
- Sbliženiye rabočego klassa i intelligencii. Ischodnyy mat'erial meždunarodnogo issledovaniya.* Praha, UFS ČSAV 1981.
- Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ.* Praha, Svoboda 1981.
- Sekundární analýza výzkumů soužití pracovníků na závodech.* Pardubice, Dům techniky ČVTS 1972.
- Zich, F.: *Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života.* Praha, Ústav pro výzkum kultury 1980 (a).
- Zich, F.: *Poznámky k určení úlohy a místa politické aktivity ve způsobu života.* Sociologický časopis 1980, č. 3, s. 294—301 (b).

Резюме

Я. Шандерова: Участие промышлен ных рабочих в управлении производством: некоторые влияния и взаимосвязь

В статье дается информация о некоторых результатах исследования, проведенного работниками отдела исследования рабочего класса Института философии и социологии ЧСАН. Результаты исследования анализируются и интерпретируются в конфронтации с результатами других исследований, посвященных проблематике участия трудящихся в управлении и трудовой инициативы. В этой связи автор формулирует несколько обобщающих гипотез.

В статье конкретно изучается проблематика т. наз. неформализованного участия промышленных рабочих в управлении производством в технико-организационной области. В рамках этой проблематики здесь различаются две плоскости. Первая плоскость — это плоскость массового неформализованного участия трудящихся в решении технико-организационных проблем производства; это, следовательно, область активности, результат которой непосредственно сказывается на трудовом положении индивида. Второй плоскостью является здесь плоскость более высокого участия по сравнению с общепринятым, т. е. область инициативы, которая ориентирована не только на трудовую выработку, на непосредственные результаты труда, а скорее на его более широкие производственно-экономические и другие взаимосвязи. Анализ данных позволяет высказать предположение, что рабочие, участвующие в управлении производством в «вышей плоскости» очевидно больше других, осознают диалектику личных и общественных, краткосрочных и перспективных интересов.

Мера участия рабочих в управлении производством на «более высоком уровне» изучается в связи с характером выполняемого труда, степенью самореализации в трудовой деятельности и квалификацией, причем принимается во внимание фактор возраста и пола. Данные исследования показывают, что чем сложнее трудовая деятельность и требовательнее с точки зрения принятия самостоятельных решений и самостоятельного мышления, тем скорее исполняющий ее интересуется всем, что с ней связано, осознает более широкие взаимосвязи, интересуется проблемами производства и предприятия в целом. Но, кроме объективного характера трудовой деятельности, важную роль здесь играют также требования, предъявляемые к характеру и содержанию труда рабочими. Инициативный подход к работе чаще проявляется среди рабочих, которые, правда, с точки зрения принятия самостоятельных решений не выполняют особо сложную работу, но чувствуют себя хорошо использованными на этой работе. В эмпирических исследованиях, посвященных этой проблематике, приведенные взаимосвязи проявляются в установленном факте, что с более низкой степенью участия в управлении производством мы сталкиваемся чаще у женщин, чем у мужчин, и скорее в рядах молодежи чем среди взрослых рабочих.

Анализ данных ведет к предположению, что объяснение сравнительно более низкой степени участия рабочих в более высокой плоскости неформализованного участия в решении технико-организационных проблем производства, особенно женщин и молодежи, установленной в ряде эмпирических исследований, следует, кроме прочего, усматривать и в том, что модернизация основных средств в нашей стране до сих пор не завершена, и что количество рабочих мест с требованием неквалифицированного труда снижается

недостаточно быстро. Но тем не менее постепенно утверждающиеся новые характер и содержание труда повышают культурно-технический уровень представителей рабочего класса, повышают его творческий потенциал, содействуя тем самым формированию нового, все более сознательного отношения к труду.

Summary

J. Šanderová: Participation of Industrial Workers in Production Management: Some Influences and Correlations

The article reports on some of the results achieved by a research project undertaken by the Department for Research of the Working Class of the Institute For Philosophy and Sociology of the Czechoslovak Academy of Science in Prague. The data analysis and interpretation includes a comparison of the results amassed by other research projects dealing with the problem of workers' participation in management and work initiative. That enables the author to spell out several generalising hypotheses.

The article discusses what is called non-formalized participation of industrial workers in production management in the technical-organizational sphere. Two basic planes are distinguished in this field. The first is the level of mass non-formalized participation of workers in the solution of technical and organizational problems of production, an area with immediate impact on the labour situation of the individual. The other plane is the level of higher participation than usual, i. e. the sphere of initiative which is not merely oriented on work performance but is rather focused on its broader production-economic and other aspects. A data analysis indicates that worker participants in production management on the 'higher level' are more aware than others of the dialectics of personal and social, short-term and perspective interests.

The rate of workers' participation in production management on the 'higher level' is being examined in connection with the nature of the work performed, the rate of workers' self-assertion at work and qualification while the factor of age and sex is also taken into consideration. The data obtained by the research project demonstrate that the more demanding is the work from the viewpoint of independent decision-making and thinking, the more probably is the person who performs this work likely to take an interest in everything connected with it, to appreciate broader aspects and to take to his heart the problems facing production and the enterprise as a whole. In addition to the objective nature of labour a significant role is also played by worker's claims on the character and content of labour. An initiative attitude is frequently assumed by workers who — from the point of view of independent decision making — do not perform any demanding work but who feel their potentials are being used to the full. In empirical studies dealing with these problems the above-mentioned aspects have appeared in the shape of statements to the effect that a lower rate of participation in production management is encountered more frequently in the case of women than men and more among young people than adult workers.

A data analysis has shown that an explanation of the relatively lower involvement of workers in the higher level of non-formalized participation in the solution of technical-organizational problems in production, especially as concerns women and youth which has been registered by numerous empirical studies, should be sought among other things in the fact that the modernization of the basic means of production has yet to be completed in Czechoslovakia and that the numbers of jobs for unskilled labour have not been reduced quickly enough. Nevertheless, the new character and content of labour which is becoming more and more frequent enhances the cultural-technical level of members of the working class and promotes its creative potentials while contributing towards the creation of a novel, ever more conscious approach to work.

Významné dílo pro současnost i budoucnost

Razvitije rabočego klassa v socialističeskom obščestve (Rozvoj dělnické třídy v socialistické společnosti)

Moskva, Nauka 1982, 527 s.

V měsíci květnu vyšel ve vydavatelství *Nauka* v Moskvě sborník *Rozvoj dělnické třídy v socialistické společnosti* zpracovaný mezinárodním kolektivem vědeckých pracovníků společenskovědních ústavů akademií věd Sovětského svazu, Československa, Maďarska, Bulharska a NDR. Na poradě viceprezidentů akademií věd v květnu roku 1982 v Berlíně byla této práci udělena mezinárodní cena jako vynikajícímu dílu mezinárodního kolektivu, který na základě marxisticko-leninského výzkumu shrnul dosavadní procesy, které probíhají v socialistických zemích pod vedením dělnické třídy a její avantgardy – marxisticko-leninské strany.

Sborník *Rozvoj dělnické třídy v socialistické společnosti* představuje svého druhu významnou průkopnickou práci, a to nejen proto, že je dílem společného internacionálního kolektivu vědců celé řady socialistických zemí, ale hlavně proto, že se zabývá vysoce aktuálními a nanejvýš potřebnými otázkami současného světového revolučního procesu.

Do popředí jsou postaveny otázky vývoje dělnické třídy v socialistických zemích, představujících hlavní materiální, politickou a ideologickou základnu celého světového revolučního procesu. Socialistické země nejen že představují v praxi realizaci věci dělnické třídy – rozvíjené a zobecňované komunistickými stranami – ale současně svým příkladem aktivně působí na myšlení a uvědomění pracujících na celém světě.

Problémy a otázky, které sborník analyzuje, potvrzují, jak vysoce aktuální a správné bylo doporučení jedné z porad tajemníků ústředních výborů komunistických a dělnických stran socialistických zemí, aby se v rámci akademií věd začaly studovat a rozpracovávat ty procesy, které při výstavbě socialismu vznikají, aby byla věnována pozornost způsobu jejich řešení, jejich charakteru a dalšímu rozvoji; a to v rámci světového revolučního procesu a mezinárodních vztahů vůbec.

Sborník analyzuje vývoj dělnické třídy v procesu budování socialismu, analyzuje změny, které probíhají v ní samé i v celé společnosti, na různých historických stupních vývoje. Jsou v něm správně postížena historická a národní specifika jednotlivých národů, jakož i úloha a postavení revoluční třídy v tomto vývoji. Analýza vyvěrá z rozvoje socialismu samého jako mladého, dynamicky se rozvíjejícího společenství. Je nanejvýš potřebná, protože právě toto společenství je středem pozornosti všech pokrokových, revolučních demokratických sil současného světa, a je sledováno všemi národy bojujícími za národní a sociální osvobození, za zabezpečení základní podmínky života a existence lidské civilizace, za uchování světového míru.

Nejdůležitějším východiskem je skutečnost, že dělnická třída v každé společnosti budující socialismus tvoří základní sílu revolučního procesu, která mění a přetváří starý kapitalistický a koloniální systém. Vystoupila na scénu nejen jako politická a mocenská síla, ale zároveň jako obrovské tvůrčí dynamo procesu výroby v nejširším slova smyslu, jako nejmohutnější třída těsně spjatá s výrobou a jejím vědeckým a technickým rozvojem. Právě tato třída určuje základní proud vývoje revoluční přestavby světa a od jejího postavení, boje a přístupu závisí i rozvoj a prohlubování třídního boje v národním, ale i mezinárodním měřítku.

Na rozvoj dělnické třídy v socialistické společnosti je soustředěna především velká pozornost revolučního a pokrokového hnutí, ale i nepřátel socialismu.

Revoluční hnutí hledá cesty jak uskutečnit osvobození dělnické třídy a všech pracujících od sociálního a politického útlatu, zkoumá a učí se ze zkušeností, které nashromáždila dělnická třída socialistických zemí při přestavbě společnosti na nových socialistických základech. Jejich podstatou není jenom odstranění jakéhokoli vykořisťování a útlatu, ale především úsilí o vytváření takové společnosti, v níž se realizují zájmy dělnické třídy a absolutní většiny všech pracujících. Tyto cíle může realizovat dělnická třída jedině ve společnosti, ve které se sama stala vládnoucí třídou a pod vedením své avantgardy marxisticko-leninské strany rozvíjí a realizuje

program přestavby společnosti na vědeckých principech, vyplývajících z ideologie dělnické třídy, z marxismu-leninismu.

Období, které uplynulo od Velké říjnové socialistické revoluce, potvrzuje, že dělnická třída v Sovětském svazu a dalších socialistických zemích nashromáždila obrovské zkušenosti z revolučního procesu přerodu světa. Tyto bohaté zkušenosti byly vždy středem pozornosti revolučního hnutí. Byly podrobovány hluboké analýze a tvořivě uplatňovány v národním a mezinárodním měřítku. Nebylo jediné mezinárodní porady komunistického hnutí, která by nevyzdvihla velký význam zkušeností dělnické třídy socialistických zemí pro revoluční proces a světový vývoj, ať již v období, kdy byl budován socialismus jen v Sovětském svazu, nebo po vzniku světového socialistického společenství. Vždy byla zdůrazňována velká úloha socialistických zemí nejen při výstavbě nové společnosti, ale i jako aktivního vlivného činitele procesů probíhajících ve světě, jako hlavního obránce a bojovníka za světový mír.

Charakteristické pro dělnickou třídu v socialistických zemích je to, že se stala vládnoucí třídou ve společnosti. Tato skutečnost před ní postavila zcela nové úkoly. Její vládnoucí postavení se úplně liší od postavení vládnoucích tříd ve společnosti vykořisťovatelského typu. Je chápána jako hlavní tvůrce nového společenského zřízení, jako budovatel, organizátor a rozdělovatel bohatství, které vytváří především ona sama jako hlavní síla společnosti spolu s ostatními pracujícími. Poslání dělnické třídy se neprojevuje pouze v určování cílů a obsahu společenského vývoje, v konkrétní tvorbě základních a rozhodujících změn, ale i v tom, že svým programem vyjadřuje tužby celé společnosti a umí ji získat a semknout za splnění tohoto programu, vypracovaného vedoucí silou dělnické třídy, komunistickou stranou. Její program zahrnuje dále otázky sociálního zabezpečení, růstu odbornosti, kvalifikace, bezpečnosti práce a zdravotnictví, ale i otázky celého způsobu života socialistické společnosti nejen co do sociálního, ale i věkového složení.

Takové úkoly může úspěšně plnit jediné dělnická třída, jejíž organizovanost a stupeň uvědomělosti je na nejvyšší úrovni. Československé zkušenosti to plně potvrzují a dokazují to i údaje uvedené ve sborníku. Dělnická třída představuje rozhodující část společnosti a zároveň vytváří největší část společenského produktu. Má i rozhodující úlohu při rozvoji všech odvětví národního hospodářství a při stírání rozdílů charakteru práce v průmyslu a zemědělství. Tak se aktivně podílí i na sblížování města a vesnice, na rozvíjení vědeckotechnické revoluce, na sblížování fyzické a duševní práce.

Vývoj v Československu ukazuje, že procesy, které se odehrály při výstavbě socialistického zemědělství, úplně změnilы život na vesnici i charakter práce v této oblasti. Sborník správně podtrhuje, že třída družstevního rolnictva, která se vytvořila v období výstavby socialismu, má úplně jiné postavení. Již její vznik probíhal v úzké součinnosti a za přímé pomoci dělnické třídy. Práce v zemědělství nabývala stále více charakteru průmyslové výroby. A tak se objevila třída, která sice nese název družstevní rolnictvo, ale se starým pojmem rolníka má společné už jen to, že vyrábí zemědělské produkty. Dnes je v Československu družstevní rolnictvo velmi těsně spojeno s rozvojem vědeckotechnického procesu. Není jenom uživatelem strojů, ale aktivně se podílí i na jejich vývoji a zdokonalování. Je třeba říci, že produktivita práce v československém zemědělství vzrostla oproti předválečné úrovni čtyřnásobně a vybavenost jednoho pracovníka základními prostředky více než desetinásobně. Došlo k velké koncentraci výrobních celků a dělba práce má obdobnou organizaci jako v průmyslu.

Sociální zabezpečení pracovníků v zemědělství je na stejné úrovni, jako je tomu u dělníků a ostatních pracujících. Jsme rovněž svědky stále širšího vzájemného prolínání činnosti průmyslového dělnictva a rolnictva. V československých podmínkách již není téměř družstevní rodiny, která by byla zaměstnána pouze v družstvu nebo na státním statku. Z každé rodiny je někdo zaměstnán v průmyslu nebo jiné oblasti a je zcela přirozené, že v sezónních obdobích vypomáhají brigádníci ze závodů, škol a jiných institucí. Třída družstevních rolníků dnes získala nové postavení a místo ve společnosti a tím i svoji charakteristiku. Sborník správně ukazuje, že vysoký stupeň stírání sociálně třídních rozdílů v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti vyžaduje systematické zkoumání, hlubší analýzu a hodnocení.

Dělnická třída za úzké součinnosti družstevních rolníků a inteligence je i hlavním činitelem při formování socialistického způsobu života, vytváří sociální zázemí pro formování kádrů inteligence z vlastních řad. Navzdory buržoazním teoriím, které hlásají rozplývání dělnické třídy, ignorují, či dokonce popírají její úlohu jako vedoucího činitele v podmínkách vědeckotechnické revoluce, je to právě dělnická třída, která se nejvýrazněji a nejpodstatněji podílí na rozvoji vědeckotechnického pokroku.

Podobný vývoj je možno sledovat i v dalších socialistických zemích.

Nepřátelé dělnické třídy, kapitalisté, ale i různí renegáti, oportunisté se snaží každý dočasný neúspěch, který se vyskytuje v tomto mladém a novém socialistickém společenství, interpretovat jako neschopnost dělnické třídy vést společnost, spravovat stát apod., zpochybňují správnost třídní dělnické politiky a její solidaritu. Jde jim o to, aby se dělnická třída v jejich zemích vzdala své revoluční ideologie, aby se rozdělila na různé skupiny podle sociálních, nacionálních, krajových a jiných zájmů. Tak je možné zdeformovat vlastní zájmy dělnické třídy, oslabit její spojení s komunistickou stranou, oslabit její sílu. Na Západě existuje množství různých ústavů, které se neustále zabývají vývojem v socialistických zemích, očeňují ziskové úspěchy a zkušenosti, odvádějí pozornost k druhořadým otázkám, špiní vše, co bylo za socialismu vytvořeno rukama dělníků, družstevníků a inteligence. Pokoušejí se vytvářet atmosféru jakéhosi komunistického nebezpečí pro tzv. svobodný svět a tak deformují společenské vědomí v kapitalistických zemích. K tomu jim velmi často napomáhají i různé oportunistické a revizionistické teorie, často vycházející i z pera a úst těch, kteří se hlásí k „velkým revolucionářům“, přetvářejícím současný svět.

Historie budování socialismu ukazuje, že skutečným tvůrcem nového života, nové společnosti, nového přístupu k budování vztahů mezi národy a státy je jediné dělnická třída, která pod vedením své avantgardy, marxisticko-leninské strany, je nositelkou základní tendence vývoje lidstva. Socialismus vytváří nejlepší podmínky pro rozvoj aktivity samotné dělnické třídy, ale i ostatních pracujících, a proto jemu oprávněně patří budoucnost.

Tyto, jakož i další aktuální otázky rozvoje dělnické třídy v socialistické společnosti jsou analyzovány, vysvětleny nebo nastoleny v daném sborníku. Skládá se ze dvou hlavních částí a obsahově velmi bohaté přílohy.

První část obsahuje stati představitelů ústředních výborů komunistických a dělnických stran socialistických zemí, a to: K. Černěnka, člena politického byra a tajemníka ÚV KSSS, K. Hagera, člena politického byra a tajemníka ÚV SED, M. Ovaria, člena politického byra a tajemníka ÚV MSDS, O. N. Ponomarjova, kandidáta politického byra a tajemníka ÚV KSSS, P. Fedosejeva, viceprezidenta Akademie věd SSSR. Tato část sborníku pojednává především o hlavních společenských problémech, které řeší vládnoucí marxisticko-leninské strany socialistických zemí v současné etapě vývoje. Dotýká se všech oblastí — politické, ekonomické, kulturní, ideologické i vědeckotechnické — které na daném stupni vývoje nastolují a realizují komunistické a dělnické strany. Jsou zde zahrnuty i takové otázky, jako je rozvoj socialistické demokracie, realizace historické mise dělnické třídy apod.

Patří sem také otázka upevňování přátelství a bratrství mezi národy, vytváření nových mezinárodních vztahů, založených na principu rovnosti, nezávislosti, suverenity a skutečné rovnoprávnosti, vzájemné spolupráce a bezpečnosti. Úzce s tím souvisí i problémy boje za mír v celosvětovém měřítku, v němž dělnická třída socialistických zemí hraje hlavní politickou úlohu. Tyto a další otázky se opírají o tvořivé rozpracování principů spojených s budováním rozvinuté socialistické společnosti, nastolených na sjezdech jednotlivých bratrských stran.

Druhá část, zpracovaná mezinárodním kolektivem, představuje analýzu společenských procesů jednotlivých socialistických zemí, a to SSSR, BLR, MLR, NDR a ČSSR. Ukazuje odlišnosti, specifika, která v dělnickém hnutí i v celém historickém vývoji v jednotlivých zemích existovala a existují, jakož i procesy, jimiž se ubíral vývoj dělnické třídy a celé socialistické společnosti v letech výstavby socialismu.

I když každý z autorů se pokoušel rozpracovávat otázky na základě zkušeností své země, je vidět, že mnoho procesů má společný charakter nebo jsou si velmi blízké. To umožnilo, aby se v závěrečném pojednání druhé části autoři pokusili zobecnit zkušenosti získané dělnickou třídou a jejími marxisticko-leninskými stranami. Ukazují některé obecně platné principy postupu při budování socialismu, jakož i specifika, která se v jednotlivých zemích projevují. Sborník je doplněn celou řadou statistických údajů z jednotlivých zemí a v rámci RVHP. Představuje souhrnný statistický materiál umožňující srovnávání určitých obecností i specifík a je příspěvkem pro propagandistickou činnost.

Společné dílo, které se dostává do rukou čtenářům v socialistických zemích, je významným přínosem pro rozvoj marxisticko-leninského zkoumání úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti. Je to náročná a velmi záslužná práce.

Tak jako se neustále rozvíjí socialistická výstavba společnosti, dochází i k stále výraznějším změnám ve struktuře této společnosti, k neustálému sblížování neantagonistických tříd a vrstev. Proto i výzkum úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti nemůže být uzavřen. Je trvalým a stále aktuálním úkolem, což dokazuje i recenzovaný sborník.

Lze vyslovit uznání československému kolektivu, který se aktivně podílel na analýze vývoje naší dělnické třídy a tak přispěl ke zrodu tohoto záslužného díla aktuálního pro naši vědeckou, politickou a ideově výchovnou práci.

Michal Štefaňák

F. Zich: Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života

Praha, Ústav pro výzkum kultury 1981, 117 s.

Výzkum formování socialistického způsobu života je podstatnou součástí poznávání zákonitostí socialismu, což představuje prvořadý úkol pro společenské vědy. Byl před ně naléhavě postaven zejména v souvislosti se změnami, k nimž docházelo v sedmdesátých letech v naší společnosti, kdy nazrály vnitřní, objektivní i subjektivní podmínky pro výstavbu rozvinuté socialistické společnosti. Byl překonán třídní antagonismus společnosti, avšak nebyl překonán její třídní charakter a vyřešen problém dělby práce na fyzickou a duševní. To znamená, že dosud nebyla naplněna historická role dělnické třídy, a proto zůstává prvořadým politickým úkolem komunistické strany, jako jejího revolučního předvoje, zabezpečovat vedoucí úlohu dělnické třídy. Tento úkol řeší strana — stejně jako komunistické a dělnické strany v ostatních socialistických zemích — v podmínkách třídně rozděleného světa, v jehož nesocialistické části plně působí třídní antagonismus a zároveň dochází k růstu dynamiky politického, ekonomického a kulturního rozvoje světa v důsledku působení světově socialistické soustavy a procesu vědeckotechnické revoluce.

Je přirozené, že se v této situaci klade i otázka úlohy dělnické třídy socialistických zemí ve světovém revolučním procesu, v zápase o prosazení předností socialismu ve veškerém životě, a tedy i při formování socialistického způsobu života.

Ve svém celku je problematika formování socialistického způsobu života po zásluze předmětem společenskovědního výzkumu a tématem množství studií, sborníků a monografií.

Při analýzách mechanismů a lidských aktivit, jež působí na utváření socialistického způsobu života, jsou politické aktivity řazeny na důležité místo. Dosud se však setkáváme s hlubší analýzou vztahu politické aktivity dělnické třídy a utváření socialistického způsobu života zpravidla především ve vědeckém komunismu. V sociologických výzkumech se s pokusy osvětlit konkrétněji tuto souvislost setkáváme jen sporadicky. A právě osvětlení úlohy politické aktivity dělníků při formování socialistického způsobu života je věnována studie F. Zicha.

Svou práci uvádí konstatováním, že při dosavadním zkoumání otázek souvisejících s formováním socialistického způsobu života zůstává poněkud stranou výzkum rozvoje sociálně politických aktivit lidí pro skutečně aktivní vstup každého jednotlivce do tohoto procesu, a zároveň zdůrazňuje, že největší význam přitom má rozvoj sociálně politické aktivity dělnické třídy, která jako vedoucí síla společnosti má největší objektivní zájem na optimálním vývoji socialistické společnosti.

Klade za cíl ukázat „na význam rozvoje sociálně politické aktivity dělníků nejen pro fungování všech složek politické a hospodářské organizace společnosti, ale především pro cílevědomé formování způsobu života“ (s. 11). Opírá se především o vlastní empirické šetření a některé starší zdroje, zejména pokud jde o oblast výzkumu volného času.

Studie je rozdělena do tří kapitol. V první, teoretické, objasňuje *růst vedoucí úlohy dělnické třídy při formování socialistického způsobu života v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti*, pro niž byly vytvořeny základní podmínky v předcházejícím období. Vyzvedává význam politické aktivity dělnické třídy, která je mimo jiné páteří prohlubování socialistické demokracie. Na sociálně politickou aktivitu dělnické třídy i jednotlivých dělníků je možno pohlížet jako „na zprostředkující článek, jímž se uskutečňuje dialektika složitého vztahu společenského bytí a společenského vědomí, jako na významnou lidskou činnost, již se realizuje aktivní, cílevědomý vstup subjektu do složitého systému procesů společenského života“ (s. 19). Autor poukazuje i na diferencovanost způsobu života, která odráží především rozdílné postavení lidí ve společnosti, reflektuje však také různé nadstavbové vlivy. Kritizuje jednostrannosti pseudoradikálů a revizionistů, jejichž společným východiskem je subjektivismus při posuzování dosaženého stupně rozvoje socialistického způsobu života. Současně však nezakrývá vnitřní rozpornost způsobu života a různé negativní momenty, jako jsou spotřební tendence, nadřazování individuálních zájmů celospolečenským — zde je ovšem třeba dodat, že nemusí vždy jít jen o hmotné výhody, ale i o nechuť pracovat na úkolech vyžadujících kolektivní spolupráci, a to

zejména tam, kde v minulosti to nebylo podmínkou práce individuální — soukromičeni, projevující se nihilistickým vztahem k problémům společnosti a světa vůbec. Tyto souvislosti je zapotřebí neustále připomínat, ale v této obecnosti nejsou ani požititelné, ani tak konkrétní, aby vedly k tomu, že si je jednotlivec naléhavě uvědomuje.

Na závěr kapitoly se F. Zich vrací k úloze dělnické třídy při utváření socialistického způsobu života. Přestože se i u některých dělníků setkáváme s negativními jevy, sehrává dominující roli v životě celé společnosti životní způsob dělnické třídy jako způsob realizace jejího historického poslání. To tvoří také důležité metodologické východisko hodnocení činnosti jednotlivých dělníků, socioprofesionálních skupin dělnické třídy jako celku i celého politického systému u vědomí toho, „že sama dělnická třída v procesu budování socialistické společnosti prodělala podstatné změny“ (s. 25).

Metodologické otázky zkoumání sociálně politické aktivity dělníků tvoří obsah *druhé kapitoly*. Autor se v ní zabývá *společenskými předpoklady komplexního řízení společenských procesů*. Zdůrazňuje, že komplexně řídit — za splnění určitých podmínek, daných společenským vývojem a stavem poznání — neznamená řídit všechno, ale řídit to, co je v daný časový okamžik podstatné pro dosažení výsledku, o němž usilujeme, který splňuje podmínky optimality rozvoje společnosti a snižuje riziko vedlejších produktů řízeného procesu na minimum, nebo je zcela vylučuje (s. 34). Ve složitém procesu společenského řízení má rozhodující úlohu Komunistická strana jako předvoj dělnické třídy. Sociálně politická aktivita dělnické třídy má rozhodující význam při vytváření spojení dělnické třídy s jejím politickým předvojem a v rámci politického systému socialistické společnosti je „nejen výrazem třídních zájmů a podpory politického vedení společnosti, ale také jeho neustálou kontrolou“ (s. 36), což představuje dialektické spojení mezi třídou a stranou. (V této souvislosti by bylo na místě uvést, že tuto roli může dělnická třída sehrávat jediné proto, že je díky ideologické činnosti strany vybavena znalostí zákonitostí historického vývoje, která je obsažena v generální linii strany a v konkrétních úkolech.)

Poznání vazby dělnické třídy a strany a jejich mechanismů odhaluje dynamizující momenty v komplexním procesu formování socialistického způsobu života. Při objasňování pojmu způsob života se autor opírá o vymezení běžné v dostupné literatuře. Ve shodě s ní poukazuje na to, že se na konkrétní historické podobě způsobu života podílejí obě stránky výrobního způsobu, přičemž rozhodující úlohu hrají výrobní vztahy. Respektování tohoto metodologického principu je „bází, z níž je možno smysluplně osvětlit diferenciaci ve způsobu života, neboť je dána především třídně sociální diferenciací lidí, jejíž příčinou je rozdílné **postavení** ve společenské dělbě práce. Z této diferenciacie plynou, i když nepřímě, **rozdíly** ve vědomí lidí, jejich postoje a struktura činnosti mimopracovního charakteru“ (s. 39). Metodologický význam takového pojetí způsobu života vidí autor i v tom, „že umožňuje překonat časté přeceňování nadstavbových složek, jež zavádí k **normativismu** a **voluntarismu** při výkladu reálného způsobu života“ (s. 39). Toto tvrzení by si jistě vyžadovalo podrobnější argumentaci, neboť i socialistický způsob života má určité normy, které právě proto, že jsou spjaté se socialistickým výrobním způsobem, obsahují i jeho humanistický základ a procházejí celou epochou výstavby socialismu. Uplatňují se právě v politice komunistické strany jako revolučního předvoje dělnické třídy a tvoří svým způsobem i páteř politické strategie při budování nového života vůbec.

Poukaz na přeceňování složek nadstavby bez konkrétní analýzy její struktury a určitého stupně rozvoje přírodně historického procesu je poněkud povšechný, i když autor dále připomíná, že ekonomické faktory odvozené z daného způsobu života platí jako determinující ve smyslu „koneckonců rozhodující“, neboť „neexistuje opět přímé mechanické spojení například mezi způsobem výroby a potřebami, zájmy či motivacemi lidí“ (s. 39). F. Zich dále objasňuje pojem sociálně politické aktivity. Vychází od vymezení obsahu lidské aktivity vůbec, který je dán jejím předmětem, funkcí a efektem, který vyjadřuje, nakolik bylo dosaženo hlavního cíle aktivity. Upozorňuje, že žádnou z aktivit nelze zjišťovat (určit) pouze pomocí takových ukazatelů, jako je členství ve společenských organizacích, délka pracovní doby apod. Avšak v třetí části práce, věnované analýze empirického výzkumu při zjišťování politické aktivity dělníků se ukazuje, že například členství v KSČ a v organizacích Národní fronty má vliv na rozvinutost sociálně politické aktivity, což odpovídá informacím i z jiných výzkumů a zdrojů. Přinejmenším je možno tvrdit, že členství v politické organizaci zejména, ale i členství v kterékoliv organizaci Národní fronty je už samo o sobě vyjádřením jisté míry připravenosti člověka ke společensko-politické aktivitě.

Politické aktivity autor vymezuje jako „takové lidské aktivity, které obsahují politicko-organizátorské a ideologické působení lidí na jiné lidi“ (s. 43).

Politickou aktivitu dělnické třídy pak chápe jako výraz objektivního postavení, jež má ve společnosti. Uskutečňuje se v rámci celého politického systému prostřednictvím vedoucí úlohy komunistické strany jako relativně samostatného celostního systému.

Výzkum, jehož výsledky jsou uvedeny zejména ve *třetí kapitole*, vychází z hypotézy konstruované na základě teoreticko-metodologického uchopení problému v předchozí části práce jako předpoklad, že „jednotlivé typy sociálně politické aktivity, kterou lidé provozují, spolu logicky korespondují, vzájemně se doplňují, vytvářejí určitou osu v jednání člověka, která ovlivňuje i strukturu a obsah činnosti ostatních“ (s. 70). V řadě těchto aktivit, které dělníci vykazují, má politická činnost v komunistické straně hlubší význam, neboť „touto cestou je realizován politický vliv třídy na celou společnost a různé oblasti společenské aktivity, včetně aktivity v pracovní oblasti. Logicky tedy tento typ aktivity má rovněž největší význam pro procesy formování socialistického způsobu života“ (s. 67). Autor je si přitom vědom, že jednotlivé oblasti aktivit, zejména ekonomické a politické, nelze od sebe odtrhávat, neboť právě v současné době je účinnost politické aktivity propojena s ekonomickým obsahem. Proto věnuje značnou pozornost pracovní aktivitě, jmenovitě socialistické soutěži, a výsledky výzkumu dokumentuje těsnou souvislost mezi politickou aktivitou realizovanou ve stranické práci a pracovní aktivitou (1).

F. Zich dále uvádí i názory dělníků na sociálně politickou aktivitu. Ukazuje se, že do pojmu sociálně politická aktivita vkládají značně rozdílný obsah. Přitom přesnější představu mají ti, kteří jsou sami aktivní. Význam sociálně politických aktivit pro současného člověka je dělníky vysoce hodnocen; tyto aktivity jsou posuzovány jako velmi významné a mají pevné místo v jejich způsobu života.

Autor se nezabývá pouze podněty, ale i zábrany dalšího rozvoje sociálně politických aktivit dělníků. Vyslovuje názor, že „politickou aktivitu dělnické třídy iniciuje, ale zároveň také svazuje stávající způsob života dělnické třídy“ (s. 96). Zábrany vyplývají z takových faktorů, jako jsou pozůstatky staré dělní práce a dosud neoptimální rozvoj výrobních sil, vlivy nepřátelské ideologie, určité retardační momenty ve vědomí lidí, ale i některé nedostatky v činnosti politických a společenských organizací, v úrovni teoretické vyzbrojenosti dělnické třídy, její politické zkušenosti a ideové vyspělosti.

Závěrem třetí kapitoly si autor všímá politické aktivity některých skupin dělnické třídy; uvádí v této souvislosti vliv věku a pohlaví. Využívá přitom výsledků některých dalších výzkumů. Konstatuje zvyšování stranické aktivity na závodě a aktivity v zastupitelských orgánech. Poukazuje současně na to, že „procesy ontogeneze politické aktivity lidí nejsou u nás dostatečně, a to zvláště s ohledem na současnou mladou generaci, prozkoumány“ (s. 102), a dále na to, že výzkum problematiky sociálně politické aktivity žen stojí poněkud na okraji zájmu naší společenské vědy“ (s. 104).

Celou studií F. Zicha prolíná snaha o přesnější vymezení a operacionalizaci pojmu „sociálně politická aktivita“ tak, aby ji bylo možno empiricky zkoumat. I když si je autor vědom obtížnosti tohoto úkolu a střídavě používá kategoričtějších závěrů, vytváří svou práci seriózní základ pro objektivní pohled na úroveň této aktivity u dělníků v průmyslu – tedy u rozhodující části dělnické třídy: tj. na její funkci a obsah, propojení s členstvím ve straně a v organizacích národní fronty, na vztah politické aktivity k obsahu práce, kvalifikaci, věku a pohlaví. A co je pro poznání a řešení současných sociálně ekonomických problémů rozhodující, je patrná snaha nejen o rozlišení, ale i propojení ekonomické a politické aktivity, určení místa politické aktivity dělníků v jejich životním způsobu. To poskytuje cenné podněty i pro politicko-organizátorskou činnost při utváření a prohlubování socialistického způsobu života a pochopení objektivní úlohy dělnické třídy v tomto procesu.

Práce F. Zicha se dotýká rozvětvené problematiky životního způsobu, sociálně třídní struktury, dělnické třídy a řízení společenských procesů. Přináší podnět k výzkumu oblasti dosud nedostatečně objasněné, bez jejíž věcné analýzy se praxe v dalším sociologickém výzkumu nemůže obejít.

Představuje práci, která v jedné z rozhodujících oblastí životního způsobu podstatnou měrou vchází do poznání reálného pohybu naší společnosti. Je organickou součástí plnění úkolu zkoumání zákonitostí vývoje rozvinuté socialistické společnosti, jak to společenským vědám uložil XVI. sjezd naší strany.

Marie Huláková

(1) Výběrový soubor dělníků činil 676 ze 76 závodů v rámci ČSSR. Autor uvádí, že jde o orientační výzkum s přiměřenou reprezentativitou.

Social'nyj oblik rabočej moloděži (Sociální profil dělnické mládeže)

Moskva, Mysl' 1980, 300 s.

Recenzovaná publikace je dílem autorského kolektivu vedeného L. D. Alexejevem a představuje v sociologické produkci určitou výjimku. Monografie je zpracována na podkladě 2 sociologických výzkumů, mezi nimiž je časová mezera téměř čtyřiceti let.

První výzkum *Kultura a způsob života dělnické mládeže* byl realizován v roce 1936 a druhý, srovnávací výzkum provedl Ústav historie SSSR Akademie věd SSSR s Vysokou komсомolskou školou při ÚV VLKSM v roce 1972. Opakovaný výzkum v roce 1972 využil dotazník z roku 1936 upravený tak, aby získaná data byla srovnatelná. Autorům se tím naskytla možnost v sociologii ojedinělá, na stejné vy- mezeném základním souboru sledovat jednak změny s odstupem 36 let, ale přede- vším porovnávat základní sociální rysy dělnické mládeže v etapě budování zá- kladů socialismu a v etapě rozvinutého socialismu.

Metodologický výzkum i publikace vychází z teze, že při vědeckém zkoumání so- ciální struktury socialistické společnosti a upevňování vedoucí úlohy dělnické třídy je nezbytný výzkum dělnické třídy, která ve svých aktivitách a sociálním profilu předjímá vývoj celé dělnické třídy.

Monografie má 9 kapitol, v nichž dává značně komplexní obraz dělnické mládeže SSSR a proměn, kterými tato skupina mládeže prošla při budování socialistické společnosti v SSSR:

1. *Dělnická mládež: metodologické otázky*
2. *Sociologické výzkumy 1936 a 1972 jako historický pramen ke zkoumání sociální struktury dělnické mládeže. Metodika zpracování pramene*
3. *Vliv demografického faktoru na sociální profil dělnické mládeže*
4. *Kulturně technická úroveň dělnické mládeže*
5. *Technická tvořivost*
6. *Pracovní aktivita*
7. *Společensko-politická aktivita*
8. *Vzdělání a některé rysy kulturního profilu*
9. *Materiální postavení a kulturně životní podmínky dělnické mládeže*

V *prvních dvou kapitolách* autoři informují čtenáře o sociologických výzkumech mládeže, které byly v širokém měřítku prováděny v 20. a 30. letech. Bibliografie z této doby obsahuje několik desítek prací. Jednou z nich je i výzkum *Kultura a způsob života dělnické mládeže*. Předmětem výzkumu byly pracovní aktivity, pro- fesní struktura, politická aktivita, kulturní úroveň a sportovní život mládeže ve 30. letech. Vedle publicistického využití se staly výsledky výzkumu důležitým podkla- dem pro práci komсомolského aktivu.

Z našeho pohledu bylo matematicko-statistické zpracování limitováno tehdejší vý- početní technikou, která umožňovala matematicko-statistické operace pouze s jedním znakem, nebylo tedy možné sledovat závislosti mezi dvěma jevy.

Srovnávací výzkum byl v roce 1972 proveden ve stejných odvětvích průmyslu, zá- vodech a regionech jako v roce 1936. Také dotazník byl rozšířen pouze o znaky: kva- lifikace, účast v hnutí racionalizace práce, charakter práce atd. Charakter práce byl popsán podle typologie V. A. Jadova a A. G. Zdravomyslova, která má 6 kate- gorií podle míry tvořivosti, kvalifikovanosti a podílu manuální a sterotypní práce.

Dále je podána informace o výzkumech dělnické mládeže v šedesátých a sedmde- sátých letech a o vědeckých a teoreticko-praktických konferencích pořádaných v SSSR, jež dokazují, že vědecký a politický zájem o problematiku mládeže stále stoupá.

Třetí kapitola se zabývá demografickými faktory. Oproti roku 1936 se změnila vě- ková skladba dělnické mládeže. Výrazně méně jsou v současnosti zastoupeny nej- nižší věkové skupiny. Tento rozdíl je dán prodlužující se dobou přípravy na povol-ání. Autoři ukazují, jak významné místo zaujímají prakticky ve všech sledovaných odvětvích průmyslu ženy.

Kulturně technická úroveň je jeden z důležitých znaků sociální zralosti dělnické třídy. Pojem kulturně technická úroveň autoři operacionalizovali do znaku: profese, kvalifikace, vzdělání (obecné i speciální), délka praxe, studium literatury.

Z hlediska zkoumání sociální struktury mládeže je významný poznatek autorů, že v procesu vědeckotechnické revoluce roste počet vysoce kvalifikovaných dělníků, kteří se svou kulturně technickou úrovní přibližují inženýrsko-technickým kádřům, a zvy-

šuje se i počet dělníků, jejichž profesní příprava se neliší od přípravy příslušníků inteligence. Ještě v rámci dělnické třídy se tak vytváří hraniční vrstva mezi dělnickou mládeží a inteligencí.

Začátkem 9. pětiletky byl každý pátý technik průmyslu na dělnickém místě. Tento jev se vyskytuje především mezi mládeží. Podle dat výzkumu je podíl „dělníků – inteligentů“ mezi dělnickou mládeží 11,4 %, což je čtyřikrát více než v celé dělnické třídě. Tato zákonitost, která se zákonitě nejdříve objevila v sociální struktuře mládeže, se bude stále více naplňovat ve struktuře celé dělnické třídy.

Dále autoři zjišťují, že navzdory vysoké poptávce po kvalifikovaných pracovnících, vyplývající z procesu vědeckotechnické revoluce, výzkum ukázal i na problém využívání kvalifikace. Existuje menší skupina dělníků se speciální přípravou, jejichž kvalifikace není využita. Oproti roku 1936 poklesl význam večerní školy jako formy vzdělávání dělnické mládeže.

Technická tvořivost je mezi dělnickou mládeží značně rozšířena. Každý devátý dělník se podílí na racionalizaci práce nebo je zapojen do zlepšovatského hnutí. Každých 7 sekund je registrován racionalizační návrh a každých 10 minut zlepšovací návrh, přičemž racionalizační návrh znamená ekonomický přínos 700 rublů a zlepšovací návrh 7,2 tis. rublů. Proto je zlepšovatskému hnutí věnována velká pozornost. Technická tvořivost podle výsledků výzkumu koreluje s charakterem práce, kvalifikací, věkem, pohlavím, délkou praxe a se studiem literatury.

Ve výzkumu z roku 1936 indikovaly pracovní aktivitu znaky: úderník a stachanovec. Ve srovnávacím výzkumu z roku 1972 sledovali řešitelé zapojení do socialistické soutěže. Také při zkoumání společenskopolitické aktivity autoři sledují především formální znaky společenské aktivity, tj. členství v komunistické straně, komсомolu, odborech a další organizované formy politické aktivity. Zajímavé závěry dokumentují údaje o podílu mladých komunistů mezi dělnickou mládeží. V sedmdesátých letech je mezi dělnickou mládeží 5,8krát více komunistů než ve třicátých letech. Z tohoto posunu autoři vyvozují, že současná dělnická mládež rychleji politicky dozrává.

Největších změn doznala vzdělanostní struktura dělnické mládeže.

	1936	1972
základní škola	36,3 %	0
neúplná střední škola	59,1 %	21,0 %
střední a vysoká škola	4,6 %	79,0 %

Tato změna vzdělanostní struktury dělnické mládeže je zásadního charakteru a od této změny a dosažené vzdělanostní úrovně se odvíjí řada dalších proměn ve způsobu života mladého dělnického pokolení. Všeobecná vzdělanostní úroveň zvyšuje produktivitu výroby urychlováním vědeckotechnické revoluce.

Analýza dvou výzkumů, která je obsahem recenzované publikace, dokládá na proměnách sociálního profilu dělnické mládeže velký historický úspěch sovětské společnosti. I když autoři byli limitováni metodikou výzkumu z roku 1936, přesto je monografie přínosem jak k problematice sociologie mládeže, tak i ke zkoumání sociální struktury společnosti.

Nedostatkem monografie je absence hlubšího teoretického vymezení pojmu sociální profil s vymezením podílu a návazností kategorií, jimiž se oba výzkumy zabývají, tj. pracovní a politická aktivita, kulturně technická úroveň, technická tvořivost atd. Sociologická interpretace empirických dat je prováděna poměrně volně a jednotlivé oblasti jsou vyhodnocovány samostatně bez konečného teoretického vyústění.

Mimořádný význam mají ty části recenzované monografie, kde autoři ukazují a dokumentují posuny ve struktuře a aktivitách dělnické mládeže v průběhu téměř čtyřicetileté praxe výstavby socialismu v SSSR.

Petr Sak

Sociologija socialističeskogo proizvodstvennogo kollektiva (Sociologie socialistického výrobního kolektivu)

Moskva, Profizdat 1982, 165 s.

Probíráme-li se československou sociologickou knižní produkcí posledních let, zjišťujeme, že postrádáme dílo souhrnně se zabývající sociologickou problematikou výrobního kolektivu socialistického podniku. Nalezneme jistě obecně teoretická díla, která se v širokém společenském kontextu s tímto problémem tak či onak vyrovnávají.

návají, v celé šíři jej však nevyčerpávají. Za vzor publikace, alespoň částečně tuto mezeru zaplňující, považujeme práci kolektivu autorů Permského polytechnického institutu vedeného E. I. Fajnburghem, V. G. Veretennikovem a E. S. Šajdarovou *Sociologie socialistického výrobního kolektivu*, kterou v tomto roce vydalo moskevské nakladatelství Profizdat. Není to v žádném případě teoretická práce určená úzkému okruhu odborníků, zabývajících se danou problematikou. Právě naopak, autoři při formulaci závěrů vycházejí z bohatých praktických zkušeností a formu publikace plně podřizují potřebám a znalostem okruhu čtenářů, jimž je určena (politickým a odborovým funkcionářům, hospodářským vedoucím).

Osou celé publikace je objasnění pojmu kolektivismus a rozbor jeho funkcí v pracovním kolektivu z různých zorných úhlů (ve vztahu k morálce, práci, profesní mobilitě, osobnosti pracovníka apod.). Autoři vycházejí z teoretického vymezení kolektivismu, tak jak je ve svých dílech rozpracovali K. Marx, B. Engels a V. I. Lenin. Srovnáním charakteru práce v kapitalistické společnosti a v socialismu ukazují, že pravý kolektivismus je uskutečnitelný pouze v socialistické společnosti, v podmínkách společenského vlastnictví výrobních prostředků. V buržoazní společnosti dochází k projevům kolektivismu pouze v uvědomělem třídním boji pracujících proti kapitalistickému vykořisťování. V socialismu, a zvláště v komunismu, se kolektivismus stává základním sociálním vztahem celé formace, jehož charakteristickým znakem je jednota osobních a společenských zájmů.

Kolektivismus proniká celou strukturou socialistické společnosti; jednou z hlavních forem jeho realizace je pracovní kolektiv, jehož úloha při budování socialistické společnosti stále vzrůstá. Požadavek neustálého rozvoje sociálních funkcí pracovního kolektivu jako hlavního předpokladu zvyšování efektivnosti společenské výroby na jedné a vytváření předpokladů pro plný rozvoj osobnosti člověka na straně druhé si v podmínkách plánovitě řízené společnosti vynucuje co nehlubší poznání sociálních vztahů, které v pracovním kolektivu vznikají. Znalost těchto vztahů a schopnost plánování a řízení jejich kvalitativního růstu je předpokladem úspěšné práce hospodářských vedoucích i stranických a odborových organizací v podniku.

Jak jsme již podotkli, recenzovaná práce není ryze teoretická, zaměřená na obecné sociologické otázky. Autoři si kladou za cíl ukázat místo a úlohu sociologie při plánování a řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů. Důsledně vycházejí z potřeb a předpokládaných znalostí potenciálního okruhu čtenářů. Každý z problémových okruhů je uveden obecnou statí, seznamující čtenáře přístupnou formou s nezbytným pojmovým aparátem. Definice základních pojmů pak dále slouží jako základ k nezbytnému převedení obecné roviny na konkrétní úroveň problematiky pracovních kolektivů. Četné příklady z praxe (vhodně graficky odlišené od ostatního textu) názorně dokumentují výsledky změn provedených na základě závěrů sociologických výzkumů v průmyslových podnicích a regionech.

Základním hlediskem při analýze sociálních jevů a procesů probíhajících v pracovním kolektivu je dvojí význam práce:

1. výrobně technický — člověk v pracovním procesu vystupuje především jako pracovní síla;
2. sociálně ekonomický — člověk jako společenská bytost, pro niž je práce v pracovním kolektivu důležitou podmínkou všestranného a harmonického rozvoje.

Kniha je členěna do osmi kapitol, poskytujících čtenářům možno říci úplný přehled hlavních okruhů problémů, s nimiž se mohou při řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů v praxi setkat.

V první kapitole jsou probírány základní znaky a vlastnosti pracovního kolektivu. Prvořadá pozornost je věnována pojmům *kolektiv* a *kolektivismus*. V této souvislosti autoři poukazují na to, že významový rozsah, v němž se tyto pojmy používají, je příliš široký. V souladu s vymezením kolektivismu jako zvláštní a nejvíce rozvinuté formy spolupráce (uskutečnitelné pouze v socialistické společnosti) uvádějí charakteristiky, na jejichž základě se spolupracující skupina lidí mění v opravdový kolektiv. Mezi tyto vlastnosti patří především:

- jednota zájmů daná zejména společenským vlastnictvím výrobních prostředků;
- jednota individuí, projevující se v sociálních vztazích;
- schopnost kolektivu organizovat a řídit sebe sama;
- organické spojení rolí formálních a neformálních vůdců;
- dobrovolná identifikace všech členů s kolektivem;
- seberealizace individua se uskutečňuje v souladu s realizací zájmů kolektivu v rámci socialistické soutěže, která je jedním z důležitých znaků kolektivismu.

Na základě tohoto vymezení rozlišují autoři dva typy kolektivu. Prvotní (kontaktní), v němž jsou lidé navzájem spjati bezprostředními vztahy (brigáda, oddělení apod.), a druhotný, v němž je přímý styk mezi lidmi nahrazen formálními vazbami (cech, podnik apod.). Socialistické soutěžení se rozvíjí v obou typech kolektivu, jeho formy jsou však odlišné.

Jaké jsou vlastné podmínky pro úspěšný rozvoj soutěžení? V odpověď na tuto otázku autoři vymezují následující nezbytné podmínky. 1. Soutěžení se musí uskutečňovat v systému rozvinutého kolektivismu, zahrnujícího co nejširší okruh životních činností kolektivu. 2. Pro úspěšné zapojení pracovníka do socialistické soutěže je nezbytné jeho zapojení do kolektivu. 3. Pracovník musí být seznámen se společenskými cíli soutěžení. Musí být seznámen s podstatou socialistické soutěže, s jejími funkcemi, formami a stimuly. 4. Aktivní účast v socialistické soutěži je spjata s účastí na řízení kolektivu. Soutěžení je nejmasovější forma účasti pracujících na řízení. 5. Nejúspěšněji se socialistická soutěž rozvíjí za účasti většiny kolektivu. Významným znakem kolektivismu je rovněž to, že proniká i za brány závodu, mimo vlastní pracovní kolektiv. Projevuje se jednak v oblasti vytváření materiálních podmínek socialistického způsobu života, na nichž se podílí podnik jako organizace (výstavba zdravotnických, rekreačních a stravovacích zařízení, mateřských škol apod.), jednak rozšířením kolektivního života pracovníků i do oblasti volného času.

Druhá kapitola je věnována problematice obsahu a charakteru práce. Autoři se nejprve zabývají otázkami vybavenosti práce. Přejímají v zásadě klasifikaci známého sovětského ekonoma třicátých let J. B. Kvaši, která z tohoto hlediska postupně diferencuje práci od ruční až k obsluze automatizovaných systémů.

Obsah práce definují jako „pojem odrážející vzájemné působení člověka v procesu práce na nástroj a obráceně, přičemž práce je charakterizována jako účelná činnost, do níž nejsou zahrnovány ty konkrétní sociální vztahy, do kterých lidé v procesu práce musí vstupovat“ (s.37). Z tohoto hlediska rozeznávají dva základní druhy práce – fyzickou a duševní. Poukazují na to, že mezi těmito dvěma kategoriemi neexistuje ostrý předěl a že postupně prorůstají, což přispívá k odstraňování dosud existujících sociálně třídních rozdílů v socialistické společnosti.

Sociálně ekonomický charakter práce odráží zvláštnosti společenských vztahů, v nichž se práce uskutečňuje. Kvalitativně se mění pouze v důsledku základních změn výrobního způsobu. Mezi základní znaky určující charakter práce autoři řadí typ vlastnictví výrobních prostředků, způsob organizace práce, způsob zapojení individuální práce do souhrnné společenské práce, typ součinnosti (konkurence, spolupráce), účast na řízení, vztah k práci, způsob stimulace a motivace pracovníka, vzájemné spojení účasti na výrobě a spotřebě, úlohu práce při seberealizaci individua a hodnotu práce v hierarchii hodnot pracovníka.

Tématem třetí kapitoly je *sociální struktura výrobního kolektivu*. Pro její poznání je určující charakter sociální struktury společnosti, z níž je odvozena. V rámci socialistického výrobního kolektivu vystupují do popředí dvě sociálně třídní skupiny. Především jsou to zástupci dělnické třídy, kteří tvoří většinu výrobního kolektivu, a příslušníci skupiny inteligence, kteří jsou zde zastoupeni hlavně technicko-hospodářskými pracovníky. V procesu vědeckotechnického pokroku se práce dělníků stává stále tvořivější. Tento proces je všeobecný, nepůsobí však ve všech podmínkách stejně. Někde může technický pokrok dočasně vnést negativní vliv na obsah práce některých skupin pracovníků. Postupné stírání rozdílů v obsahu práce vede postupně i ke stírání rozdílů v sociálním postavení jednotlivých sociálních skupin, k jejich sblížení.

V souvislosti s problematikou sociální struktury se autoři rovněž zabývají pojmem sociální status. Definují jej jako souhrn dílčích statusů charakterizujících postavení individua v různých oblastech života kolektivu. Rozlišují status sociálně výrobní, sociálně ekonomický, sociálně organizační, sociálně politický a sociálně kulturní. Velký důraz kladou právě na sociální stránku statusu jako na novou kvalitu tvořící se právě v atmosféře kolektivu. Autoři věnují pozornost i otázkám profesní mobility jakožto vyjádření statusové dynamiky a s ní spojeným otázkám adaptace a fluktuace.

Kapitola čtvrtá je věnována otázkám kulturního života výrobního kolektivu. Hlavní část kapitoly objasňuje podstatu a strukturu kultury a určuje místo kulturních elementů v základních strukturách kolektivu (organizační, ekonomické a výrobní). Zároveň zasazuje kulturní život kolektivu do obecného rámce kultury společnosti. Zvláštní důraz je kladen na úlohu vzdělávání pracovníků jako jednoho z předpokladů rozvoje kultury kolektivu. Odtud pak plynou úkoly společenských organizací, zvláště odborů, na tomto poli.

Zatímco v prvních čtyřech kapitolách je předmětem zájmu autorů kolektiv pracovníků jako sociální jednotka, v páté kapitole se do centra pozornosti dostává *pracovník, individuum*, a to *jako pracovní síla a jako osobnost*. Rozvoj osobnosti pracovníka je úzce spjat s rozvojem ekonomických a sociálních vztahů v kolektivu. Rozvoj kolektivismu je naopak nemyslitelný bez dokonalé profesní přípravy a vysoké kulturní a sociální úrovně členů kolektivu. Autoři široce rozebírají problematiku procesu socializace individua, v němž si pracovník prostřednictvím kontaktů s ostatními členy kolektivu osvojuje skupinové normy a přijímá kolektivní hierarchii hodnot. Klíčovou úlohu při řízení tohoto procesu má odborová organizace, která prostřednictvím systému výchovy a vzdělávání pracujících rozvíjí jednotlivé vlastnosti členů socialistického výrobního kolektivu.

Šestá a sedmá kapitola jsou věnovány problematice *řízení a plánování*. Autoři rozlišují funkcionální a sociální úroveň plánování a řízení, přičemž pozornost obra-
cejí právě k sociálním aspektům. Charakteristickou vlastností socialistického výrobního kolektivu je jeho samosprávnost, v níž se v nejvyšší míře realizuje jeho funkce jako subjektu řízení. Široká účast pracujících na řízení výrobního kolektivu je však podmíněna splněním základních předpokladů — informovaností, motivací a kontrolou. Jednou z nejprogresivnějších a nejefektivnějších forem účasti na řízení, které přenášejí princip samosprávy až na úroveň prvotního kolektivu, jsou v poslední době rychle se rozvíjející různé brigádní formy organizace práce a odměňování.

Významným nástrojem řízení sociálního rozvoje je sociální plánování. Plán sociálního rozvoje je nedílnou součástí celkového sociálně ekonomického plánu podniku. Jeho obsah a struktura jsou určeny konkrétními cíly podnikového, resortního a územního rozvoje na jedné a celospolečenskými cíly na druhé straně. Skloubení těchto aspektů, spolu se znalostí skladby a potřeb výrobních kolektivů, podmiňuje úspěšnou tvorbu plánu sociálního rozvoje.

Zvláštní pozornost věnují autoři sociálním normativům, jejichž rozpracování je logickým důsledkem zdokonalování sociálního plánu. Nehledě na obtíže při jejich konstrukci a na jejich prozatímní nedokonalost, danou stupněm poznání, nacházejí stále větší uplatnění v praxi sociálního plánování.

Otázka efektivnosti plánování sociálního rozvoje nabývá v současné etapě budování socialismu na důležitosti. Sociální procesy, které jsou objektem sociálního plánování, jsou často obtížně kvantifikovatelné. Jejich propojení s ukazateli ekonomickými je někdy tak zprostředkované a spletité, že lze jen těžko odhalit, kde končí jedna a začínají druhé. Jako poměrně schůdnou cestu doporučují autoři v praxi již vyzkoušenou metodu konkrétních efektů vázaných na určité sociální úkoly.

Osmá kapitola je věnována otázkám *organizace sociologických pracovišť v podniku*. Hlavním úkolem sociologů je účast na přípravě a realizaci plánu sociálního rozvoje jakožto hlavního dokumentu zachycujícího všechny sociální procesy probíhající ve výrobním kolektivu. To předpokládá řešení širokého spektra problémů, které se stávají náměty sociologických výzkumů v podniku.

Publikace rozhodně splňuje cíle, které si autoři stanovili a které v úvodu charakterizovali takto: „... v sovětské sociologické literatuře byly problémy kolektivu socialistického podniku objasněny v širokých souvislostech. V současné době je pociťována potřeba populárních zevšeobecňujících prací dostupných širokému okruhu čtenářů. Právě o takový výklad sociálních problémů výrobního kolektivu se pokusili autoři předkládané knihy.“ (s. 4) Hlavní přínos práce tedy nespočívá v objemu nových poznatků, ale ve sjednocení pohledů a v komplexním přístupu ke zkoumanému jevu. Tímto jednotčím pohledem je idea kolektivismu, nová kvalita rozvíjející se v procesu budování rozvinuté socialistické společnosti.

Již v úvodu jsme se zmínili o tom, že situace v naší sociologické literatuře je obdobná situaci, která vedla sovětské autory k napsání recenzované práce. Bylo by užitečné alespoň dočasně zaplnit existující mezeru jejím překladem.

Jiří Šandera

Výzkumy dělníků v československé sociologii

Výzkum dělníků má v československé sociologii v některých aspektech dlouhou tradici, zejména pokud jde o sledování vybraných charakteristik jejich sociálního postavení. Výzkumná selekce byla vždy víceméně podřízena aktuální společenské objednávce. Badatelský zájem se v čase měnil a vyvíjel spolu s měnícím se reálným postavením dělníků a jejich skupin (sociologický zájem se soustřeďoval především na dělníky v průmyslu a podle aktuálních potřeb na další jejich vybrané skupiny). Základní odlišnosti zákonitě nacházíme mezi buržoazní sociologií poplatnými výzkumy „dělnické vrstvy“ mezi světovými válkami a marxisticky orientovanými výzkumy dělnické třídy po r. 1948.

V meziválečném období se v české sociologii dělnická problematika sice objevovala v řadě souvislostí (1), avšak dělnická třída byla vždy pojímána jako objekt sociálních hnutí a sociálních opatření státu, nikoliv jako subjekt společenského vývoje, jako nositel historické role.

Celistvě koncipovaný sociologický výzkum dělnické třídy má mnohem kratší historii, která zahrnuje až poslední období kvantitativního a kvalitativního rozvíjení jeho empirické a teoreticko-empirické složky a formování jeho teoretických a metodologických východisek. Navazuje přirozeně na poznatky a podněty dalších příbuzných vědních oborů, zejména historického materialismu, vědeckého komunismu a politické ekonomie, a rozvíjí tyto poznatky sociologickými metodami.

Počátky formování marxistické koncepce dělnické třídy za socialismu

Po roce 1945 se postupně vytvářela hospodářská, sociální a politická situace, navozující nové podmínky i požadavky na výzkum dělnické třídy. Sociálně ekonomické potřeby poválečné obnovy státu vyvolaly především zájem o konkrétní zkoumání sociálních souvislostí výstavby průmyslu. Sociálně politické rozpory i rostoucí srážky politických stran a názorů působily jako impulsy pro teoretické zpracování otázek sociálního systému poválečné republiky, včetně postavení jednotlivých skupin a vrstev obyvatelstva. Problematika dělnické třídy se dostávala objektivním vývojem společensko-politické situace do ohniska zájmu společenských věd. Při řešení úkolu výstavby ucelené marxistické koncepce postavení a úlohy československé dělnické třídy narážela naše sociologie na tradice minulého vývoje, a tak zůstávaly sociologické přístupy v této oblasti poněkud opomíjeny ve srovnání například s jejím zkoumáním v rámci vědeckého komunismu.

Ve vývoji sociologického výzkumu dělnické třídy můžeme v globálním pohledu vysledovat dvě tendence: jednou z nich je postupné sblížování a sjednocování teoretického pohledu a empirického zpracování problematiky; druhou je konkretizace výzkumných záměrů, stále programovější výběr výzkumných témat, postupně stále více podřízený celkovému badatelskému záměru sledovat stěžejní otázky postavení a role dělnické třídy v socialistické společnosti, tzn. rozmanité sociálně ekonomické a sociálně psychologické stránky společenské činnosti a vědomí dělnické třídy. V rámci těchto tendencí se v prvních poválečných letech sociologické zkoumání dělnické třídy rozvíjelo ještě prakticky ve dvou relativně samostatných paralelních liniích: první, teoretická, byla rozvíjena historickým materialismem, druhá, empirická, navazovala částečně na předválečné konkrétní výzkumy v průmyslu a částečně hledala vlastní, nové způsoby zkoumání dělnické problematiky v nových společenských podmínkách. Tato dvojkolejnost byla jednou z příčin nedostatečné sociologické

(1) Otázkami postavení dělníků se zabýval například I. A. Bláha [1937], problematiku společenského vědomí dělníků jako sociální skupiny studovali mimo jiné J. Hanáček a J. Mertl [Hanáček 1946; Mertl 1929], a také Z. Ullrich, který stejně jako Bláha hledal cesty integrace dělníků v rámci kapitalistické společnosti [Ullrich 1933–34]. Z hlediska průmyslové sociologie zkoumali postavení dělníků například A. Winter a V. Verunáč [Winter 1926; Verunáč 1923].

Empirické výzkumy se v meziválečné sociologii soustřeďovaly hlavně na otázky životních a pracovních podmínek dělníků [Ullrich 1937; Machotka 1936; Zwicker 1934; Hájek 1948].

koncepte dělnické třídy, v níž byly formulovány pouze dílčí empirické generalizace, které většinou pouze implicitně navazovaly na obecně teoretická filozofická východiska.

Sociologické zkoumání dělnické třídy v nových podmínkách bylo zprvu charakterizováno úsilím o překonání předválečných tradic a o zachycení změn v sociálně ekonomickém postavení dělníků, včetně pochopení významu ekonomické role dělnické třídy. Tehdejší výzkumy sociálních aspektů pracovního procesu vytvářely dílčí obraz formování již kvalitativně nových společenských vztahů a spolu s průzkumy názorů a postojů pracujících poskytovaly i prvotní poznatky o proměnách ve vědomí dělníků [Čech 1968: 386; Kohout 1976: 158 ad.; Šnobl 1947: 130 a 210].

Koncem šedesátých let se i přes vyšší kvalitu koncepčních a metodologických stránek sociologických výzkumů dělníků začala jako stále naléhavější projevovat potřeba prohloubit interpretaci získaného empirického materiálu, protože převážně sociotechnické zaměření konkrétních výzkumů neumožňovalo dostatečně postihnout problematiku postavení dělníků a jeho proměn.

Nedostatečná obecně teoretická základna empirických výzkumů, odtržených od poznatků historického materialismu, měla v tomto období za následek též určité odchylky od marxismu-leninismu, které měly závažné praktické společenské důsledky. Rozvíjení sociologického zkoumání dělnické třídy je totiž mimo jiné spjato i s metodologickými možnostmi operacionalizovat a empiricky postihnout ty sociologické znaky dělnické třídy, které jsou relevantní z hlediska jejího teoreticko-ideologického pojetí, podle něhož jsou charakter a postavení dělnické třídy určovány jednotou jejich historicky zakotvených sociálně ekonomických a ideově politických vlastností. V důsledku zjednodušení tohoto úkolu akceptováním pouze některých stránek operacionálního vymezení dělnické třídy docházelo k výraznému zkreslení v jejím pojetí, což zákonitě vyústilo v popření vedoucí úlohy dělnické třídy ve společnosti.

Pokles zájmu o výzkum dělnické třídy byl mimo jiné motivován a zdůvodňován také názory o jejím kvantitativním zmenšování v souvislosti se zrychleným tempem vědeckotechnického pokroku a nekritickou absolutizací vědy a techniky jako rozhodujících faktorů společenského vývoje, jak na to upozorňují Hrzal – Netopilík [1975: 316 a 325].

Odmítání marxisticko-leninského přístupu ke zkoumání společnosti a jeho nahrazování soudobými buržoazními teoriemi a jejich modifikacemi, především pod vlivem stratifikčních koncepcí, se projevilo zejména ve zkoumání společenské struktury. Problematika třídního boje a vývoje tříd byla zužována na relativně vyřešené otázky vlastnictví a jeho využívání. V rámci takového pojetí třídní a sociální diferenciace a v důsledku nerozlišování specifiky společensko-ekonomických formací byly hlášány názory, že za socialismu již třídy neexistují, a tím byl popírán i význam empirického zkoumání dělnické třídy. Ta byla sledována pouze v rámci šetření sociální struktury na bázi podceňování třídního hlediska a koncepte československé společnosti jako určitého typu industriální společnosti. Kritéria třídní příslušnosti byla nahrazována rozdíly v povolání, kvalifikaci a účasti na společenském rozhodování a řízení [Machonin a kol. 1969: 30–32].

Současné tendence sociologického výzkumu dělnické třídy

Období od počátku sedmdesátých let je charakterizováno úsilím o překonání všech zkreslení a deformací z šedesátých let. Díky tomu se upevňuje marxistické pojetí dělnické třídy a jejího postavení ve společnosti. V rámci této tendence dochází k postupnému sblížení teoretického a empirického zkoumání, jsou kriticky analyzovány názory zkreslující vliv vědeckotechnického pokroku na společenskou strukturu a na složení dělnické třídy. I. Hruža, který jako jeden z prvních řeší danou problematiku, vychází z důsledného rozboru myšlenek klasiků marxismu-leninismu [Hruža 1972]. Zdůrazňuje, že určování postavení a úlohy dělnické třídy v soudobé socialistické společnosti musí vycházet z analýzy procesu jejího formování, historického vývoje a současných činností v ekonomické a ideově politické oblasti v naší společnosti i v mezinárodním dělnickém hnutí. Podobné požadavky klade například i F. Tašký [1974: 231].

V takovém pojetí je obsažen důraz na určení vztahu bytí a vědomí třídy. Jeho komplementárnost analyzuje například J. Houška [1974], který podtrhuje význam nadstavbových rysů třídy pro její praktickou společensko-politickou aktivitu a potřebu jejich poznání pro pochopení reálné společenské role třídy. Tyto teoreticko-metodologické závěry však vzhledem k obtížím operacionalizace nacházejí teprve v poslední době rozpracování v konkrétním výzkumu [Kán 1980: 409–421; Zich 1980: 294–302].

F. Charvát řeší danou problematiku v souvislosti s teoreticko-metodologickými otázkami výzkumu sociálně třídní struktury socialistické společnosti [Charvát 1973: 3, 5]. Usiluje o syntézu všech aspektů sociálně třídní diferenciace a — pokud jde o dělnickou třídu — též o postizení rozhodujících znaků třídního určení a jejich metodologicky adekvátní zpracování.

V celé řadě teoretických i k praxi zaměřených prací soudobých autorů se odráží skutečnost, že výzkum dělnické třídy se neobejde bez analýzy společenských souvislostí vědeckotechnického rozvoje [Richta 1974: 585—586; Charvát 1975: 240; Sládek 1980: 401]. Autoři zdůrazňují především zákonitý komplementární vztah vědeckotechnického rozvoje a dynamiky společenských aktivit dělnické třídy v socialistických společenských podmínkách. Vliv materiálních stránek výroby a změn v charakteru a obsahu práce se projevuje ve vnitrotřídní diferenciaci dělnické třídy a životním způsobu jejích skupin a vrstev [Charvát — Linhart — Večerník 1978 ad.; Malická 1980].

Sociologická teorie výzkumu dělnické třídy v ČSSR vytvořila za desetileté období překonávání důsledků společenské krize šedesátých let relativně ucelenou koncepci dělnické třídy za socialismu a jejího vývoje v období vědeckotechnického rozvoje a budování rozvinuté socialistické společnosti. Uvedené základní směry a zájmové okruhy vytvářejí dnes žádoucí rámec pro empirické výzkumy tím, že je usměrňují do prioritních oblastí vědeckého zájmu a dávají jim orientaci, která v počátečních fázích chyběla. Určité těžkosti v dalším skloubení obou výzkumných oblastí spočívají v operacionálním definování základních objektivních charakteristik dělnické třídy. Přes tyto problémy jsou teoreticky vymezená kritéria dělnické třídy dnes již akceptována v praxi empirických šetření.

Nejdále v tomto směru z hlediska makrosociálních problémů dospělo zkoumání dělnické třídy v rámci výzkumů sociálně třídní struktury. V jejich tradičním pojetí sice převládala analýza využívající makrosociologických statistických dat, ale toto pojetí bylo postupně obohacováno o nové metodologické přístupy, umožňující i při zachování rozsahu výzkumného záběru pronikat do větších hloubek, odhalovat podstatnější souvislosti. Tyto přístupy byly nejnověji prověřeny ve výzkumu sociálně třídní struktury, realizovaném v ÚFS ČSAV v roce 1978, který akcentoval princip vedoucí úlohy dělnické třídy v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti a zaměřil se též na poznání hranic mezi jednotlivými třídami a skupinami i procesy jejich reprodukce [Rozvoj 1982: 270 ad.]. Makrostrukturní pohled na dělnickou třídu dále rozšiřovaly výzkumy sociální mobility, odhalující některé dynamické aspekty sociální struktury s tím omezením, že využívaly starších dat.

Novější výsledky přinesly úzeji koncipované výzkumy profesionální mobility, představované například šetřením dynamiky profesionální struktury v ČSSR [Rollová 1977: 156; Pracovní 1978].

Snaha postihnout vliv technických a technologických změn v pracovních činnostech dělníků i v dalších sférách jejich životního způsobu prolíná většinu současných výzkumů. Teoretická i praktická závažnost tohoto tématu vedla také k realizaci mezinárodního srovnávacího výzkumu *Automatizace a průmysloví dělníci* [Charvát — Řehák — Tuček 1977: 583—609]. Toto šetření sledovalo především subjektivní odraz měnícího se postavení člověka ve výrobní sféře, v němž se promítají sociálně ekonomické podmínky, dosažený stupeň vědeckotechnického rozvoje, sociálně politické vztahy a řada dalších faktorů.

Mezinárodní spolupráci ve zkoumání makrosociologických aktuálních otázek společenského vývoje podnítila také potřeba hlubšího poznání strukturních proměn socialistické společnosti z hlediska vztahu základních společenských skupin. Ve výzkumu *Sblížování dělnické třídy a inteligence*, sledujícím přeměny hranic mezi těmito skupinami, byly odhaleny některé nové rysy sociální diferenciace a změny významnosti různých diferenciačních faktorů a linií [Matějovský a kol. 1981].

Dosavadní praxe empirických výzkumů v československé sociologii pokrývá také některé dimenze procesů sebezpřeměny dělnické třídy, zachycené však především ve formě statické reflexe vnitrotřídní diferenciace. Zvláštní pozornost je v tomto směru věnována průmyslovým dělníkům, a to především v rámci sociologie práce a průmyslu [Kohout — Kolář 1966: 54; Kohout 1976; Příspěvky 1973].

Předmětem další výzkumné orientace je i kvalifikační úroveň a struktura dělnické třídy jak z hlediska jejích vnitrotřídních proměn, tak z hlediska procesů sbližování společenských skupin a tříd, ale i z hlediska zvyšování kulturně vzdělanostního potenciálu dělnické třídy. Kvalifikace se projevuje jako významný diferenciační faktor, určující v kombinaci s dalšími faktory hlavní linie vnitrotřídní diferenciace dělnické třídy, a také subjektivně pojmávaný jako významná společenská hodnota [Ludský 1976: 25 ad.; Příspěvky 1972: 83, 107; Fiala — Herman 1976: 620].

Další významnou oblastí výzkumu dělníků, v níž se spojuje badatelský zájem s potřebami hospodářské praxe, jsou vztahy v pracovních kolektivech [Příspěvky 1973; Špaňhel 1971: 281]. Výzkumy pracovních kolektivů přispívají k poznání způsobu života dělníků a subjektivních stránek charakteru společenských skupin. Zájem průmyslové sociologie vychází z objektivně ověřovaného a subjektivně samotnými dělníky přiznávaného významu neformálních skupinových vztahů pro fungování pracovních kolektivů. Ty se stávají významným sociálním prostředím v životě jedince. V rámci skupin se vytvářejí základy skupinových a třídních vazeb, rozvíjejících se v širším sociálně prostorovém měřítku na úrovni závodů. Proto se poznání vztahů uvnitř skupin stává součástí analýz komplexnějších výzkumů v podnicích [Kohout — Kolář 1966: 546].

Relativně samostatnou skupinu ve výzkumech dělníků tvoří empirická šetření problematiky dělnické mládeže. Zájem sociologů o nastupující generaci dělnické třídy se datuje od počátku šedesátých let, kdy byly realizovány první výzkumy vztahu mládeže k povolání. Problematika sociálně odborného uplatnění tvoří i nadále stěžejní program výzkumu mladých dělníků [Sociálně odborné 1971; Průzkum 1971; Havlová 1978: 207—211].

Výzkumy dělnické mládeže se soustřeďují především do oblasti sociologie práce a průmyslu. Z hlediska problematiky dalšího sociálního rozvoje dělnické třídy by bylo třeba další výzkumné úsilí zaměřit na prozkoumání širších sociálních souvislostí zjišťovaných ukazatelů pracovní a společenské aktivity a na možnosti realizace tvůrčích potenciů dělnické třídy, zejména její mladé generace.

Také v rámci mezinárodní spolupráce je zvláštní pozornost věnována problematice dělnické mládeže. Při výzkumu životních drah mládeže [Dubský 1979: 575—585] se autoři zaměřili na otázky vzdělání, profesionální přípravy, volby povolání a pracovního uplatnění mladých dělníků, družstevních rolníků a příslušníků inteligence. Výsledky výzkumu poukazují v řadě projevů na homogenizační tendence mezi jednotlivými skupinami a vrstvami mladé populace, přičemž si však jednotlivé skupiny pracující mládeže ponechávají základní třídní charakteristiky, specifikující jejich souměřitelnost s hlavními sociálně třídními seskupeními v socialistické společnosti.

Z hlediska nastoupené tendence všestranného poznávání dělnické třídy ve všech základních aspektech je nutné překonat dosavadní relativní absenci hlubšího zkoumání subjektivních stránek jejího sociálního rozvoje. V některých výzkumech sice byla tato problematika obsažena, avšak pozornost byla věnována především postojům, motivacím a hodnotovým orientacím vztahujícím se k oblasti práce [Příspěvky 1973 a jiné], a navíc byly sledovány pouze vybrané projevy individuálního a skupinového vědomí. Nebyly vytvořeny možnosti pro sledování žádoucího přesahu těchto parciálních pohledů na subjektivní faktory do sféry třídního vědomí a jeho formování.

Úsilí o stále komplexnější zachycení dělnické problematiky na úrovni základního výzkumu, charakteristické pro poslední období, bylo organizačně podchyceno v Jednotném programu společenských věd po XV. sjezdu KSČ. Na jeho podkladě byla dělnická třída zkoumána především v souvislosti s vývojem sociálně třídní struktury, rozvojem způsobu života a utvářením socialistického vědomí pracujících (téma č. 6, 9 a 10 JPSV). Tento dokument výrazně formoval výzkumnou práci koncem sedmdesátých let ve směru vyšší komplexnosti a koordinace.

V rámci JPSV byl například realizován i výzkum politické aktivity dělníků jako odrazu ekonomicky determinovaných třídních zájmů i jako projevu třídního vědomí [Zich 1980: 299—300], realizovaný na Vysoké škole politické ÚV KSČ v roce 1978. Úsilí o zachycení společenskopolitické aktivity dělníků v celé její složité strukturovanosti a determinovanosti vedlo autory k větší pozornosti k metodologickým problémům, což jim umožnilo zachytit jednak typy a stupně politické aktivity a jednak subjektivní hodnocení dělníků a postoje vztahující se k této oblasti [Zich 1980]. Toto výzkumné zaměření je dále rozvíjeno sledováním jednotlivých sfér společenského vědomí.

Dalším příspěvkem v naznačeném trendu komplexnějšího zkoumání dělnické třídy v intencích základního výzkumu je šetření dělníků ve vybraných průmyslových závodech, realizované v ÚFS ČSAV oddělením pro výzkum dělnické třídy v rámci tématu č. 6 JPSV. Soustřeďuje se na postižení stěžejních aspektů objektivního postavení dělníků v naší společnosti i jeho odrazu v subjektivních postojích a vědomí. Problematika sociálního rozvoje dělnické třídy a uplatňování její společenské role je rozdělena do čtyř okruhů: dialektika výrobních sil a výrobních vztahů; vztahy jedinec — kolektiv a procesy sociální integrace; vazby a relace pracovního a mimo-pracovního života; prosazování sociální stejnorodosti a nové typy vnitrotřídní diferenciace [Sociální 1978].

Mnohorozměrnost zvolené výzkumné problematiky je podchycena kombinací více výzkumných metod a technik a propojením různých úrovně dat, aby byly překlenuty problémy spojené s interpretací výsledků sociologického šetření v několika závodech pro potřeby základního výzkumu. Výzkum dále sleduje tři hlediska: 1. okruhy životních situací nebo činností (například pracovní funkce, společensko-politická aktivita, zájmové činnosti aj.); 2. sociální kontexty, jimiž se rozumí různé institucionální a sociální rámce uvedených okruhů (například rodina, pracovní kolektivy aj.); 3. základní formy, v nichž se uvedené okruhy realizují, tj. činnosti, zájmy, hodnoty a vztahy [Dělnická 1980: 10–12].

V celkové koncepci výzkumu dominuje dvojí pojetí — na jedné straně vědomí možnosti postihnout pouze dílčí okruh problematiky dělnické třídy a na straně druhé snaha poskytnout takový materiál, který by mohl spolu s dalšími výzkumy a v delší časové perspektivě přispět jako dílčí vklad k celkovému postižení směrů a tendencí sociálního rozvoje dělnické třídy. Některé z konkrétních výsledků výzkumu jsou publikovány v rubrice *Z empirických výzkumů* tohoto čísla Sociologického časopisu.

Uvedený trend celistvě koncipovaného kontinuálního výzkumu dělnické třídy vytváří též předpoklady pro rozvoj mezinárodní spolupráce společenskovědních ústavů socialistických zemí. Jedním z posledních výsledků úspěšné účasti československých sociologů na poli mezinárodní spolupráce v této oblasti je vydání publikace *Rozvoj dělnické třídy v socialistické společnosti* [Razvitije 1982], v níž naši autoři prezentovali stat *Dělnická třída CSSR: geneze, dynamika, perspektivy*. Kniha byla na poradě viceprezidentů akademií věd socialistických zemí pro společenské vědy, konané v květnu 1982 v Berlíně, oceněna cenou za významné mezinárodní výzkumy.

Závěr

Při hodnocení dosavadního vývoje zkoumání dělnické třídy a rozmanitých stránek její problematiky sledujeme základní směr ústupu od výzkumů realizovaných jako přímá, bezprostřední reakce na diferencovanou společenskou objednávku a postupného přechodu k výzkumům celistvěji koncipovaným, metodologicky fundovanějším, realizovaným na propracované teoretickometodologické základně. Soudobé výzkumy jsou charakterizovány harmoničtějším spojením teoretické a empirické složky, systematictějším diferencováním výzkumných problémů, vycházejícím z ucelené teoretické koncepce.

Současné požadavky na výzkum dělnické třídy jsou dány procesy budování rozvinuté socialistické společnosti, v nové formě nastolující problematiku dynamických změn sociální struktury, sociálně ekonomického rozvoje, včetně proměn charakteru a obsahu práce a jejího společenského významu, a společensko-politické aktivity dělnické třídy. Je třeba dále prohloubit pojetí dělnické třídy jako rozhodujícího subjektu společenského vývoje, zejména v dialektickém sjednocení dvou základních oblastí — sociálně ekonomické a politické.

Nadále bude žádoucí rozvíjet sociologický výzkum dělnické třídy jak v rámci šetření vývoje sociálně třídní struktury, tak jako zvláštní výzkumné zaměření, tvořené souhrnem výzkumných úkolů. Vedle skloubení ekonomické a sociální problematiky sociálního rozvoje dělnické třídy se stěžejními zájmovými oblastmi stávají také otázky formování hodnotových struktur socialistické společnosti.

Jednotlivé okruhy tohoto zaměření jsou zakotveny v hlavních úkolech státního programu základního výzkumu *VIII-1-3 Zákonitosti růstu vedoucí úlohy dělnické třídy v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR, VIII-3-4 Výzkum sociálně třídní a demografické struktury se zvláštním zřetelem k úloze dělnické třídy v rozvoji společnosti a VIII-6-3 Současný stav rozvoje společenského vědomí tříd a hlavních sociálních skupin*. Stále více se naplňuje potřeba kontinuálního výzkumné práce a postupné syntézy jednotlivých poznatků v zájmu postižení všech stránek postavení a společenské role dělnické třídy v celé komplexnosti její problematiky, při neustálém uplatňování měnících se aktuálních požadavků na její výzkum.

Věra Kuchařová

Literatura

- Bláha, I. A.: *Sociologie sedláka a dělníka*. Praha, Orbis 1937.
Dělnická třída v průmyslových závodech. Praha, ÚFS ČSAV 1980.
Dubský, V.: *K charakteristice pracující mládeže v ČSSR*. Sociologický časopis 1979, č. 6.

- Fiala, V. — Herman, F.: *Postavení dělníků s vyšším než základním vzděláním ve výrobním procesu*. Sociologický časopis 1976, č. 6.
- Hájek, M.: *Hornická hygiena*. Sociologická revue 1948, č. 2—3.
- Hanáček, J.: *K otázce dělnického sociálního sebevědomí*. Sociologická revue 1946, č. 1 a 2—3.
- Havlová, J.: *Výzkum vybraných aspektů životního způsobu učňovské mládeže*. Sociologický časopis 1978, č. 2.
- Houška, J.: *Společenská struktura a revoluce*. Praha, Svoboda 1974.
- Hrůza, I.: *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. In: *Dělnická třída a současnost*. Praha, Svoboda 1972.
- Hrzal, L. — Netopilík, J.: *Ideologický boj ve vývoji české filozofie*. Praha, Svoboda 1975.
- Huláková, M.: *Realita, pojetí a výzkum dělnické třídy*. Sociologický časopis 1979, č. 1.
- Huláková, M.: *Životní způsob a problém hodnot*. Praha, Academia 1980.
- Charvát, F.: *Dělnická třída v procesu přeměny světa a procesy přeměny světa v dělnické třídě*. Sociologický časopis 1973, č. 1.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Charvát, F. a kol.: *Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech*. Praha, Academia 1972.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.
- Charvát, F. — Rehák, J. — Tuček, M.: *Dělník v procesu měnící se techniky a technologie*. Sociologický časopis 1977, č. 6.
- Kán, F.: *Politická aktivita robotnické třídy a jej vliv na přeměny sociálně třídní struktury*. Sociológia 1980, č. 5.
- Kohout, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Praha, Práce 1976.
- Kohout, J. — Kolář, J.: *Komplexní sociologický průzkum v Tesle Pardubice*. Sociologický časopis 1966, č. 2.
- Ludský činitel v ekonomickom procese a reprodukcia pracovnej sily*. Bulletin ČSVÚPSV, č. 10, Bratislava 1976.
- Machonin, P. a kol.: *Československá společnost*. Bratislava, Epoque 1969.
- Machotka, O.: *Sociálně potřebné rodiny hl. m. Prahy*. Praha 1936.
- Malická, L.: *Některé poznatky o vztahu mezi prací, vzděláním a způsobem života*. Sociologický časopis 1980, č. 1.
- Matějovský, A. a kol.: *Sociálně-veřejné výrobní prostředky a inteligenci v průmyslenosti socialistických stran*. Praha, ÚFS ČSAV 1981.
- Mertl, J.: *Dělnictvo jako společenská třída*. Sociální revue 1929, č. 1.
- Pracovní mobilita vybraných profesijních skupin dělníků — údržbářů, opravářů a seřizovačů*. Výzkumná zpráva. Praha, ČSVÚPSV 1978.
- Průzkum politicko-pracovních postojů mladé generace v průmyslu*. Výzkumná zpráva. Praha, VÚSTE 1971.
- Příspěvky k otázkám fluktuace a stabilizace pracovních sil*. Pardubice, DT ČVTS 1972.
- Příspěvky k otázkám soužití pracovníků v závodech*. Pardubice, DT ČVTS 1973.
- Razvitije rabočego klassa v socialističeskom obščestve*. Moskva, Nauka 1982.
- Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a perspektivy rozvoje společnosti*. Sociologický časopis 1974, č. 6.
- Rollová, V.: *Výzkum dynamiky profesionální struktury v ČSSR*. Sociológia 1977, č. 2.
- Rozvoj sociálně třídní struktury československé společnosti, procesy sblížení společenských tříd a skupin a vedoucí úloha dělnické třídy*. Zpráva z jednání 1. sekce na Celostátním sjezdu čsl. sociologů, Sociologický časopis 1982, č. 3.
- Sládek, S.: *Vědecko-technická revoluce a robotnická třída v etape budování rozvinuté socialistické společnosti*. Sociológia 1980, č. 5.
- Sociálně odborné uplatnění mladých dělníků ve strojírenských podnicích*. Výzkumná zpráva. Praha, VÚSTE 1971.
- Sociální rozvoj dělnické třídy při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR*. Projekt sociologického výzkumu. Praha, ÚFS ČSAV 1978.
- Sociálněekonomické aspekty práce ve vědeckotechnickém rozvoji*. Výzkumné práce ČSVÚPSV, Bratislava 1976.
- Šnobl, J.: *Sociologický výzkum a vnitřní nábor v podniku*. Sociologie a sociální problémy 1947, č. 2 a č. 3.
- Špaňhel, J.: *Mezilidské vztahy jako významný faktor tvorby úspěšného pracovního kolektivu*. Sociologický časopis 1971, č. 3.

- Tašký, F.: *Robotnícka trieda ako konkrétny objekt sociologického výskumu*. Sociológia 1974, č. 3.
- Ullrich, Z.: *K problému sociálneho vzestupu a dedičnosti povolání*. Sociologie a sociální problémy 1938–39, č. 3–4.
- Ullrich, Z.: *Sociální struktura dneška*. Sociální problémy 1933–34, č. 3.
- Ullrich, Z.: *Sociologické výzkumy skupiny Sociálních problémů*. Sociální problémy 1937, č. 1, 4.
- Verunáč, V.: *Dělnická otázka a náš průmysl*. Praha 1923.
- Winter, A.: *Dělník a technika*. Sociální revue 1926, č. 5.
- Zich, F.: *Poznámky k určení úlohy a místa politické aktivity ve způsobu života*. Sociologický časopis 1980, č. 3.
- Zich, F.: *Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1980.
- Zwicker, B.: *K sociologii nezaměstnanosti*. Sociologická revue 1934, č. 4 a 1935, č. 1–2.

Robotnícky pôvod v sociologickom výskume mládeže

Jednou z významných foriem uplatňovania vedúcej úlohy robotníckej triedy v reprodukcii základných elementov sociálnej štruktúry socialistickej spoločnosti je jej účasť na utváraní sociálnych zdrojov pracujúcej inteligencie. V. I. Lenin zdôrazňoval, že jednou z podmienok udržania, obhájenia a upevnenia moci robotníckej triedy po víťazstve socialistickej revolúcie je sformovanie novej, robotnícko-roľníckej inteligencie.

Významnou formou zabezpečenia realizácie tohto politického záujmu sa v ZSSR, PLR, ČSSR a i. stala sieť prípravných kurzov pre robotnícku mládež. Táto prax má v krajinách socialistickeho tábora dlhoročnú tradíciu a jednotajne sa rozvíja. Napríklad z celkového počtu 13 500 študentov vysokých škôl v ZSSR prijatých r. 1924 60 % absolvovalo tzv. robotnícke fakulty. V roku 1932 predstavovali robotníci a roľníci, deti robotníkov a roľníkov absolútnu väčšinu študentov vysokých škôl. Napr. na fakulte medicíny 62,7 %, pedagogiky 62,2 % a poľnohospodárstva 73,7 % [Kvit, kina 1982: 9]. Sovietske národné hospodárstvo dostalo od vysokých škôl za relatívne krátky čas početnú armádu kvalifikovaných odborníkov a riadiacich pracovníkov s novou sociálno-politickou orientáciou, ktorá vo svojej náročnej práci rešpektovala a presadzovala objektívne záujmy robotníckej triedy.

Podobne K. Gottwald zahrnul úlohu prípravy novej inteligencie medzi najvýznamnejšie body programu výstavby socializmu v Československu, schváleného IX. zjazdom KSČ. Na základe novembrového pléna ÚV KSČ z r. 1948 začali od januára 1949 pôsobiť Štátne kurzy pre prípravu pracujúcich na vysoké školy. Do r. 1954 pripravili na štúdiu na vysokých školách viac ako 11 tisíc uchádzačov triedne a ideologicky spáťých s robotníckou triedou [Roško 1975].

V súvislosti s upevňovaním moci robotníckej triedy a stabilizáciou novej triednej štruktúry v ČSSR sa v komplexe sociálno-politických opatrení zameraných na plnenie tejto úlohy prikladá veľký význam procesom usmerňovania tvorby sociálnych zdrojov socialistickej pracujúcej inteligencie z radov mládeže prostredníctvom výchovno-vzdelávacej sústavy, s osobitným prihliadnutím na jej *triedno-sociálny pôvod*.

Zo sociologického hľadiska — ako to konštatuje A. Meier — má veľký teoretický a praktický význam, v akej miere výchovnovzdelávacia sústava podporuje proces sociálneho zblížovania a aktívne prispieva k sociálnej reprodukcii tried a vrstiev v socialistickej spoločnosti [Meier 1982: 25].

Podstata postupného prekonávania triedno-sociálnych rozdielov v oblasti tvorby sociálnych zdrojov socialistickej pracujúcej inteligencie sa vidí v čoraz väčšom priblížení triedneho zloženia študujúcich na rozmanitých stupňoch školského vzdelávania triednemu zloženiu obyvateľstva. F. R. Filippov v tejto súvislosti konštatuje: „... to bude jedným z dôležitých ukazovateľov rastu sociálnej rovnosti spoločnosti“ [Filippov 1976: 44]. Preto východiskom a cieľom kvantitatívnej a kvalitatívnej regulácie vývoja triedno-sociálneho zloženia študujúcej mládeže na stredných a najmä vysokých školách je dosiahnuť jej identitu s triednou štruktúrou spoločnosti v danom časovom momente.

Štatistické údaje, ktoré sú k dispozícii v ČSSR, dokumentujú, že celkový podiel mládeže robotníckeho pôvodu medzi študujúcou mládežou na gymnáziách (30,3 %), stredných odborných školách (40,2 %) a vysokých školách (29,1 %), dosiahol už r. 1955 takú hodnotu, ktorá naznačuje *kvalitatívne* rozdiely medzi funkciou výchovnovzdelávacej sústavy v kapitalistickej a socialistickej spoločnosti.

Procesy kvantitatívnej a kvalitatívnej regulácie prístupu mládeže na stredoškolské a vysokoškolské štúdium sa najmä v *etape budovania materiálno-technickej základne socializmu* spájali predovšetkým s teóriou spätosti individua so spoločenskou triedou. Táto teória rešpektovala prax a skúsenosti triedneho boja robotníckej triedy a zovšeobecňovala skutočnosť, že mládež, ktorá pochádza z robotníckej triedy, prijíma program socialistických premien spoločnosti najdôslednejšie.

V sociologickom výskume sa preto oprávnenne rešpektuje funkčnosť reprodukcie socialistickej pracujúcej inteligencie študujúcou mládežou pochádzajúcou z robotníckej triedy, z hľadiska úlohy prehĺbovať socialistický charakter socialistickej inteligencie, zvyšovať ideologickú vyspelosť a oddanosť veci robotníckej triedy. Očakáva sa, že rodinná generačná prepletenosť inteligencie s robotníckou triedou bezprostrednou sociálno-psychologickou väzbou utvára predpoklady pre pochopenie objektívnych potrieb a záujmov robotníckej triedy, že zabráni absolutizácii vnútorných problémov života inteligencie. Je to špecifický nástroj upevňovania morálno-politickej jednoty pracujúceho ľudu.

Niektoré sociologické výskumy vysokoškolskej mládeže stále prinášajú čiastkové empirické informácie o tom, že o niečo vyššiu úroveň socialistického uvedomenia, identifikácie sa so socializmom, v záujme o politické udalosti domáceho a zahraničného života, ako aj v oblasti spoločensko-politickej aktivity dosahujú študenti z robotníckych rodín [Freiová — Munk 1976]. Diferencujúci faktor „sociálnej minulosti“ si uchováva tak svoj význam počas štúdia, ako aj po jeho ukončení [Franěk 1975].

Iné sociologické výskumy vysokoškolskej mládeže umožňujú robiť závery o tom, že závislosť hodnotení respondentov (hodnoty spojené so vzdelaním, profesiou, prácou, životnými plánmi) od ich sociálneho pôvodu nie je veľká a počas štúdia na vysokej škole slabne [Rutkevič — Filippov 1978: 186]. Sociológovia dospievajú k stanovisku, že najmä u izolovaného skúmania jednotlivých skupín mládeže (napr. vysokoškoláci), kde diferencovaný vplyv ukazovateľov triedneho charakteru možno zachytiť len v kontexte „sociálnej minulosti“, rastie diferenčná schopnosť faktorov „konkrétnej životnej situácie“. Ako to konštatuje D. Holda „... ide o zákonitý dôsledok integračných procesov za socializmu, v ktorom u tradičných charakteristík sociálno-triednej štruktúry je zoslabovaná — pokiaľ ide o ich odraz v stave spoločenského vedomia — diferenčná schopnosť ... tých charakteristík, ktoré vypovedajú o sociálnej minulosti mladého jedinca, reprezentovanej v operacionálnej rovine pozíciou jeho rodičov v sociálno-triednej štruktúre“ [Holda 1982: 159—160].

Zdanlivá rozpornosť výsledkov, ktoré prinášajú súčasné sociologické výskumy vysokoškolskej mládeže, vyplýva, podľa nášho názoru, najmä z neujasnenosti zdrojov informácií o sociálnej štruktúre mládeže a z *neadekvátnych indikátorov*, pomocou ktorých sa táto štruktúra skúma. Bude potrebné pripraviť a realizovať nové sociologické výskumy, ktoré by potvrdili skutočnú závislosť spoločensko-politického a mravného profilu vysokoškolskej mládeže od jej triedno-sociálneho pôvodu. Pri formulácii hypotéz môžeme vychádzať z toho, že charakteristickou črtou našej socialistickej spoločnosti sa stáva upevňovanie zväzku robotníckej triedy a družstevného roľníctva ako i pracujúcej inteligencie, ktorá stojí pevne na strane socializmu. Počet príslušníkov pracujúcej inteligencie nielen rastie, ale tiež — ako sa to konštatuje v Správe Predsedníctva ÚV KSČ na 15. zasadaní ÚV KSČ — prehľbuje sa socialistický charakter všetkých jej skupín ... svojou tvorivou prácou vyjadruje úzke spojenie s robotníckou triedou a družstevným roľníctvom, so socializmom. Je to v nemalej miere spôsobené tým, že približne 60 % ekonomicky aktívnej inteligencie pochádza z robotnícko-roľníckych rodín.

V *etape výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti* v ČSSR sa preto, prirodzene, do popredia uplatňovania socialistickej školskej politiky regulácie sociálno-triedneho zloženia študujúcej mládeže dostáva teória rastu a prehľbovania sociálnej rovnosti a sociálnej rovnorodosti socialistickej spoločnosti.

Postupné prekonávanie podstatných rozdielov medzi mestom a dedinou, medzi fyzickou a duševnou prácou je dlhodobým úspechom výstavby beztriednej spoločnosti a sociálnej rovnorodej spoločnosti. Ich dôsledky sa stále prejavujú v životnej úrovni a životnom spôsobe robotníckych rodín, v sociálno-profesionálnej orientácii mládeže v týchto rodinách [Macháček 1982]. V tomto zmysle je opodstatnená cieľavedomá a systematická pozornosť procesom postupného prekonávania sociálno-triednych rozdielov v oblasti utvárania sociálnych zdrojov socialistickej pracujúcej inteligencie prostredníctvom výchovno-vzdelávacej sústavy. Dokladajú to i štatistické údaje. Podiel mládeže robotníckeho pôvodu na vysokých školách dosahoval r. 1972 iba 30 %, aj keď r. 1963—1964 dosahoval 37—38 %.

Pritom celková tendencia rastu podielu mládeže robotníckeho pôvodu v triedno-sociálnej štruktúre československej spoločnosti, v ktorom sa konštatovalo, že doterajší proces je organicky spätý s kvantitatívnym vývojom podielu robotníckej triedy v triedno-sociálnej štruktúre obyvateľstva [Macháček 1980].

Pokles podielu mládeže robotníckeho pôvodu na vysokých školách ČSSR od roku 1963 do roku 1972 sa prejavil v intenzívnom úsilí preskúmať *adekvátnosť metodiky identifikácie triedno-sociálneho pôvodu študujúcej mládeže*.

Ide o čiastkový a súčasne špecifický a nezastupiteľný úsek celkového prehodnocovania teoreticko-metodologických východísk sociologického výskumu vývoja triedno-sociálnej štruktúry československej spoločnosti, v ktorom sa konštatovalo, že doterajšia metodika nerešpektuje závažné sociálne procesy, ktoré sú typické pre našu socialistickú spoločnosť v oblasti vývoja jej triedno-sociálnej štruktúry [Charvát 1980].

Začiatky „hnutia“ za nové sociálne indikátory v tejto špecifickej oblasti majú svoje korene pri adekvátnej identifikácii sociálno-triedneho pôvodu uchádzačov o štúdium na robotníckych prípravkách. V prihláškach na tento špecifický typ školského zariadenia sa triedna charakteristika identifikovala podľa profesie otca alebo matky. Mnohé robotnícke profesie (napr. čalúnik, klampiár, maliar, natierač, kachliar, kováč, murár, stolár, obuvník, krajčír a pod.) skrývali v sebe v danej etape vývoja našej spoločnosti možnosť ich zaradenia nie do robotníckeho, ale do maloburžoázneho živlu. Preniesť sociálno-profesionálnu štruktúru na triednu si vyžaduje — podľa R. Rošku — dobre poznať ekonomicko-politické a technologické parametre spoločnosti [Roško 1975].

Problémy identifikácie triednej príslušnosti predstaviteľov rozličných robotníckych a zamestnaneckých profesií sú sprievodným javom práce školských pracovníkov pri vyplňovaní štatistických výkazov, ako aj sociológov, psychologov a pedagógov vo výskume študujúcej mládeže. Tu všade sa uskutočňuje triedne začlenenie žiakov a respondentov podľa profesie alebo zamestnania rodičov. V sociologickom výskume mládeže je tento proces náročnejší, keďže sa často uskutočňuje pri nedostatočnej znalosti profesie otca alebo matky vlastným dieťaťom.

Standardizácia sociologickej premennej „triedno-sociálny pôvod“ má kľúčový význam v sociologickom výskume študujúcej mládeže a v regulácii sociálneho zloženia študentov na školách. Sociálno-triedny pôvod študujúcej mládeže je základnou *syntetickou sociologickou premennou*, ktorou sa objasňujú premeny jej sociálno-politického profilu a sleduje rast sociálnej rovnorodosti socialistickej spoločnosti. Preto už dlhší čas vzbudzuje pozornosť sociológie mládeže jej nedopracovanosť a metodická nejednotnosť aplikácie vo výskume mládeže a školskej štatistike.

P. Kenkman a M. Titma na sympóziách v Primorsku zdôvodnili myšlienku o nevyhnutnosti skúmať sociálny pôvod mládeže na úrovni *rodiny* a nie iba na úrovni individua. Reálnou prvotnou sociálnou bunkou v spoločnosti, v ktorej sa realizuje proces sociálneho rozvoja mladého človeka, je rodina [Kenkman 1975]. V etape výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti možno reálne vyčleniť sociálno-triedne homogénne a sociálno-triedne heterogénne typy rodín.

Pre sociologický výskum sociálneho rozvoja vysokoškolskej mládeže sa pokladá za dôležité prihliadať aj na zastúpenie predstaviteľov rozličných tried a sociálnych skupín podľa pohlavia (napr. muž — robotník, žena — odborník s vysokoškolským vzdelaním a naopak). Opisnú silu a možnosti analýzy zosilňuje spojenie uvedených typov rodín a dosiaľ vo výskumoch samostatne používaných indikátorov (vzdelanie, kvalifikácia a príjem).

Využitie kategóriu sociálna štruktúra vo výskume mládeže predpokladá podľa M. Titmu opustiť predovšetkým recidívy pozitivistického prístupu, pri ktorom sa kvalitatívne kritérium často stráca pri zostavovaní škál, ktoré určujú istý jav kvantitatívne. Spravnejšie je, keď sa vychádza z „čistých“ skupín, ktoré sme získali, a ponecháme stranou tie individua, ktoré nemožno s dostatočnou presnosťou zaradiť do niektorej sociálnej skupiny [Titma 1977].

Využitie metodiky identifikácie sociálneho pôvodu mládeže typmi rodín nie je u nás bežné. Vo výskume vysokoškolskej mládeže v ZSSR (r. 1973) sa ukázalo, že rôzne sociálno-triedne typy rodín nemajú rovnakú úlohu v procese dopĺňovania rozličných skupín študujúcej mládeže. Robotnícka trieda sa zúčastňuje na reprodukcii inteligencie tak prostredníctvom rodín, kde sú obaja rodičia robotníci, ako aj prostredníctvom rodín, kde je otec zamestnanec a matka robotníčka a naopak [Rutkevič — Filippov 1978: 117].

Využitie uvedenej metodiky vo výskume vplyvu vysokej školy na sociálnu štruktúru socialistickej spoločnosti (r. 1977) dovolilo oveľa presnejšie určiť úlohu jednotlivých tried a sociálnych skupín vo formovaní sociálno-profesionálnej orientácie mladej generácie, charakterizovať sociálnu uzavretosť a otvorenosť jednotlivých pro-

fesionálnych oddielov socialistickej inteligencie. Napr. deti odborníkov (otec i matka) predstavujú až 50 % študentov medicíny [Kirch — Veerman 1981: 32].

V ČSSR nedošlo v oblasti konštrukcie sociologických premenných k významnejším strategickým zmenám v sociologickom výskume mládeže, ale v metodike zisťovania triedno-sociálneho pôvodu študujúcej mládeže v školskej štatistike (tab. 1).

Tabuľka 1. Sociálno-triedne zloženie študujúcej mládeže ČSSR, ČSR a SSR (1972 a 1980)

Druh školy	Počet žiakov vo všetkých ročníkoch	ktorých rodičia boli a sú				Počet žiakov, ktorých rodičia boli				z ostat- ných rodín	
		robotníci	družstev- ní roľníci			robotníci	družstev- ní roľníci				
		1972	1980	1972	1980	1972	1980	1972	1980	1972	1980
Stredné odborné učilište											
maturitné triedy*)	100 %										
ČSSR		63,1	65,4	4,7	4,6	11,0	9,9	0,9	1,1	20,3	19,0
ČSR		59,0	61,9	5,0	4,8	13,8	11,5	0,8	0,9	21,4	20,9
SSR		68,7	70,1	4,1	4,4	7,2	7,8	1,1	1,4	18,9	16,3
Gymnázia	100 %										
ČSSR		37,2	40,3	3,9	2,4	14,5	15,5	1,1	0,5	43,3	41,3
ČSR		34,7	39,1	3,7	2,4	16,1	18,2	0,7	0,5	44,8	39,8
SSR		40,8	42,4	4,3	2,3	12,2	11,0	1,5	0,4	41,2	43,8
Stredné odborné školy	100 %										
ČSSR		49,4	56,3	6,8	4,4	12,4	13,3	1,3	0,8	30,1	25,2
ČSR		46,1	53,2	7,1	4,5	13,9	15,8	1,1	0,8	31,8	25,7
SSR		54,3	62,1	6,4	4,1	9,9	8,9	1,8	0,8	27,6	24,1
Vysoké školy	100 %										
ČSSR		30,7	36,8	4,8	2,9	13,8	19,5	1,3	0,9	49,4	39,9
ČSR		27,0	33,1	4,8	3,5	13,9	20,6	0,8	0,9	53,5	41,9
SSR		36,0	42,9	4,6	2,0	13,8	17,6	1,9	0,9	43,6	36,6

Štatistická ročenka školstva SSR 1972, 1978 a 1980.

*) Údaj za maturitné triedy stredných odborných učilíšť je z roku 1978.

Z hľadiska uplatňovania vedúcej úlohy robotníckej triedy v reprodukcií pracujúcej inteligencie je významná zásada, podľa ktorej sa robotnícky sociálny pôvod študujúcej mládeže určuje nielen podľa otca, ale aj podľa matky.

Vo výkazoch registrovaných Federálnym štatistickým úradom sa vysvetľuje, že v príslušnom stĺpci sa majú uviesť žiaci, *ak aspoň jeden z ich rodičov* je podľa pôvodného povolania a súčasného zamestnania robotníkom. V prípade, že jeden z rodičov je robotníkom a druhý družstevným roľníkom, berie sa v úvahu povolanie otca. V prípade, že jeden z rodičov už nežije, berie sa napriek tomu v úvahu jeho sociálny pôvod. Metodika rešpektuje tak skutočnosť, že existujú nielen homogénne robotnícke rodiny (otec i matka robotníci). Existujú sociálne heterogénne rodiny s otcom robotníkom a matkou zamestnancom, ale i také robotnícke rodiny, v ktorých robotnícky charakter sa určuje ako dôsledok sociálneho postavenia pracujúcej ženy.

Údaje Mikrocenzu z roku 1978, výskumy rozmiestňovania absolventov vysokých škôl, ako aj výskumy žiakov 8. tried základných škôl dokladajú, že tento typ rodín je kvantitatívne významný a premieta sa do úspešného riešenia úlohy zblížovať sociálno-triednu štruktúru spoločnosti a študujúcej mládeže [Macháček 1981: 51–52].

Metodika zisťovania sociálno-triedneho pôvodu študujúcej mládeže podľa matky tak predstavuje účinný regulačný nástroj socialistickej školskej politiky.

Pre sociologický výskum vysokoškolákov tu zostáva otvorený široký okruh otázok o vplyve sociálneho prostredia a spôsobu života sociálno-homogénnych a heterogénnych rodín na sociálnu, hodnotovú a profesionálnu orientáciu mládeže.

V oblasti cieľavedomej regulácie zdrojov pracujúcej inteligencie prostredníctvom výchovno-vzdelávacej sústavy treba zaznamenať rešpektovanie tendencie kvantitatívneho rastu tých rodín, v ktorých príslušníci (otec alebo matka, prípadne obidvaja), pôvodne robotníci, sa do časového momentu vstupu detí na stredné alebo vysoké školy presunuli do sociálnej vrstvy inteligencie.

Vo výkaze registrovanom Federálnym štatistickým úradom sa pre tento prípad uvádza, že do osobitného príslušného stĺpca sa uvedie žiak v prípade, ak *aspoň jeden z rodičov bol podľa pôvodného povolania robotníkom*, i keď v súčasnej dobe vykonáva iné zamestnanie.

1972–1980 v CSSR zaznamenali, že skupina študentov, ktorých rodičia boli robotníci (15–20 %), predstavuje významnú kvantitatívnu skupinu. Možno predpokladať, že v dôsledku rastu všeobecného a odborného vzdelania strednej generácie robotníckej triedy bude sa tendencia k integračným presunom robotníkov do kategórie zamestnancov naďalej udržiavať. S novým prílivom robotníkov s maturitou zo stredných odborných učilišť sa bude ďalej zvyšovať. To sa prejaví v trvalej účasti tejto špecifickej skupiny robotníckej triedy v reprodukcii pracujúcej inteligencie prostredníctvom vysokých škôl.

Skupina mládeže, ktorá pochádza z pôvodne robotníckych rodín, predstavuje špecifický sociálny typ študujúcej mládeže. Sociologický výskum vysokoškolákov musí dôkladne objasniť procesy utvárania jej hodnotových orientácií a ich prejavy v oblasti politickej a širšej sociálnej aktivity.

Z doterajšej analýzy vyplýva, že sociologický výskum musí pracovať s rozvinutejšou typológiou triedno-sociálneho pôvodu študujúcej mládeže. Typológia využívaná v súčasnej štatistike školstva je nesporné dokonalejším nástrojom identifikácie sociálno-triedneho pôvodu študujúcej mládeže, ako to bolo do roku 1964, keď základnou jednotkou bola iba hlava rodiny, zvyčajne muž.

Nedostatkom metodiky užívanej od r. 1971–1972 je, že nerozlišuje sociálno-homogénne a sociálno-heterogénne rodiny súčasnej študujúcej mládeže. Rozčlenenie robotníckych rodín na homogénne a na heterogénne typy predpokladá vyčleniť z kategórie „ostatní“ sociálnu skupinu duševne pracujúcich. Rodičia zamestnanci (neodborníci a odborníci), ako to ukazujú sociologické výskumy v ZSSR, ale aj v ČSSR, majú vysoké zastúpenie v štruktúre študujúcej mládeže. Sociálna skupina zamestnancov – neodborníkov (nemajú vysokoškolské vzdelanie a ani nepracujú na mieste, ktoré si vyžaduje vysokoškolské vzdelanie) predstavuje základ pre vyčlenenie kvantitatívne najrozšírenejšieho heterogénneho typu robotníckej rodiny.

To je osobitne dôležité pre sociologické výskumy spôsobu života a formovania spoločenského vedomia študujúcej mládeže. Najmä sociologický výskum vysokoškolskej mládeže musí identifikovať sociálno-triedny pôvod takým spôsobom, aby odlíšil sociálno-homogénne robotnícke rodiny od sociálno-heterogénnych robotníckych rodín a rodín pôvodne robotníckych. V tomto type výskumu treba odlíšiť ako homogénny typ i skupinu zamestnancov neodborníkov od skupiny zamestnancov odborníkov.

Pri úprave metodiky školskej štatistiky sociálneho zloženia študujúcej mládeže nie je možné realizovať tak podrobné členenie sociálnej štruktúry. Treba rešpektovať jej základný cieľ, ktorý spočíva v sledovaní a regulovaní procesov účasti detí z robotníckych a roľníckych rodín na reprodukciu pracujúcej inteligencie. Z tohto hľadiska nie je dôležité vnútorne diferencovať zamestnaneckú kategóriu na odborníkov a neodborníkov. V návrhu novej metodiky, ktorá by prichádzala do úvahy, predpokladáme sledovať tri typy rodín: *sociálno-homogénne rodiny* (robotnícka, družstevno-roľnícka, zamestnanecká), *sociálno-heterogénne rodiny* (robotnícko-družstevno-roľnícka, robotnícko-zamestnanecká, družstevno-roľnícko-zamestnanecká), *nové typy zamestnaneckých rodín* (pôvodne robotnícka, pôvodne družstevno-roľnícka).

Celkové výsledky utvárania sociálnych zdrojov reprodukcie pracujúcej inteligencie v období po XIV. zjazde KSČ ukazujú, že v tejto oblasti sa prehĺbil rast sociálnej rovnosti prekonávaním sociálno-triednej determinovanosti sociálno-profesionálnej orientácie robotníckej mládeže.

Skutočnosť, že rast počtu študujúcich na stredných a vysokých školách robotníckeho pôvodu je v organickej spätosti s celkovým vývojom počtu robotníckej triedy a že ho dokonca predstihuje, konkrétne dokumentuje závery obsiahnuté v Správe Predsedníctva ÚV KSČ, prednesenej členom Predsedníctva a tajomníkom ÚV KSČ Vasilom Bifakom na 15. zasadnutí ÚV KSČ o tom, že robotnícka trieda sa kvalitatívne rozvíja, že neprestajný rozvoj výrobných síl si vyžaduje rast jej vzdelania a kvalifikácie, že rastie jej uvedomenosť, politická a spoločenská aktivita, účasť na riadení, kultúrna úroveň, že jej postavenie v spoločnosti sa posilnilo a upevnilo.

Neustály vývoj výrobných síl a zdokonaľovanie výrobných vzťahov objektívne podmieňujú sociálny rozvoj robotníckej triedy, proces jej sociálneho zbližovania s ostat-

nými skupinami našej spoločnosti. Tento proces predstavuje rozhodujúci predpoklad úspešnosti zabezpečovania nevyčerpatelného rezervoára zdrojov reprodukcie socialistickej inteligencie tak v súčasnosti, ako aj v budúcnosti.

Tomuto procesu nie sú však adekvátne nástroje *sociologickej analýzy*, čo značne znehodnocuje možnosti jej prínosu pre vedecké riadenie závažných sociálnych procesov.

Ladislav Macháček

Literatúra

- Filippov, F. R.: *Všeobščeje sredneje obrazovanie v SSSR*. Moskva, MysI 1976.
- Freiová, E. — Munk, J.: *Zvláštnosti socializace studující mládeže*. Sociológia 1976, č. 5.
- Franěk, R.: *K otázce formování socioprofesionálního profilu studentů a absolventů vysokých škol technických*. Acta polytechnica 5, 1975, č. 4.
- Holda, D. — Čermáková, Z.: *Společenské vědomí mládeže a jeho sociologická analýza*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
- Kirch, A. V. — Veerman, R. N.: *Socialnyje istočniki formirovanija osnovnyh grupp specialistov v Estonskoj SSR*. In: *Vyššaja škola i socialnaja struktura razvitogo socialističeskogo obščestva*. Riga, Zinatne 1981.
- Kenkman, P.: *Ob opredeleniji indikatorov izučeniye socialnoj struktury na osnove statističeskich materialov*. Problemy molodeži 1976, č. 5.
- Kvitkina, L. G.: *Naučnoje tvorčestvo studentov*. Moskva, Izd. MGU 1982.
- Macháček, L.: *K špecifičnosti sociálno-profesionálnej orientácii mládeže*. Sociológia 1980, č. 6.
- Macháček, L.: *SZM a mládež v etape budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti*. Bratislava, Smena 1981.
- Macháček, L.: *Sociálno-profesionálna orientácia mládeže a rodina*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Meier, A.: *Uloha socialistické výchovně vzdělávací soustavy při reprodukci a změnách sociální struktury*. Sociologický časopis 1982, č. 1.
- Roško, R.: *Z výskumu absolventov robotníckych prípraviek*. Sociológia 1975, č. 4.
- Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Vyššaja škola kak faktor izmenenij socialnoj struktury razvitogo socialističeskogo oščestva*. Moskva, Nauka 1978.
- Titma, M.: *Standardizacija peremennyh po issledovaniji socialnogo položenija*. Problemy molodeži 1977, č. 10.

Hlavní rysy vývoje hnutí brigád socialistické práce v Československu

Zásadní změna, kterou vnesla socialistická revoluce do postavení pracujících mas, objektivně vytváří nové možnosti uplatnění jejich tvůrčí iniciativy. Jednu z forem projevu této iniciativy představuje socialistické soutěžení, zaměřené na intenzifikaci a zkvalitňování výroby, na zdokonalování socialistických společenských vztahů, na zvyšování kulturní a duchovní úrovně pracujících, tedy na celkový růst efektivnosti veškeré společenské práce.

Prvek soutěživosti existuje v každé společné činnosti lidí, kdy společenský kontakt motivuje k soutěžení a povzbuzuje ke zvyšování výkonnosti jednotlivců. S projevem soutěžení se setkáváme v různých společensko-ekonomických formacích. Každá společensko-ekonomická formace determinuje svými vnitřními vztahy podstatu a cíle soutěžení a zároveň vytváří specifické formy soutěžení.

V kapitalismu, který představuje nejvyšší formu rozvoje společenské výroby v podmínkách soukromého vlastnictví výrobních prostředků, se soutěžení projevuje jako konkurence, jež je vyvolána základní snahou kapitalistického výrobního způsobu dosahovat co nejvyššího zisku cestou vykořisťování námezdní pracovní síly.

Kapitalistická konkurence, jejímž výsledkem je vždy získání určité výhody na úkor ostatních, nachází odraz ve všech vrstvách společnosti, vytváří deformovaný projev soutěžení, vnáší do tvůrčí aktivity člověka antihumánní prvky a vzbuzuje v něm negativní vlastnosti, což představuje vážnou překážku v upevňování proletářské solidarity.

Likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků znamená zároveň i zánik antagonistických rozporů ve společnosti. Soulad mezi společenským charakterem výrobních sil a výrobních vztahů objektivně znemožňuje existenci kapitalistické kon-

kurence. Z námezdních dělníků se stávají svobodní výrobci, jejichž individuální zájmy jsou v souladu se zájmy celospolečenskými. Soutěžení nabývá kvalitativně jiné podoby. „Socialismus nejen nepodvazuje soutěžení nýbrž naopak, poprvé umožňuje rozvinout je opravdu široce, opravdu v *masovém* rozsahu, přitáhnout skutečně většinu pracujících k takové činnosti, v níž mohou ukázat, co dovedou, v níž mohou rozvinout své schopnosti a v níž se mohou projevit talenty, kterých je v lidu obrovské množství a které kapitalismus deptal, ubíjel a rdousil po tisících a miliónech“ [Lenin 1958: 391].

Za socialismu má soutěžení různé formy. Jejich společným ekonomickým cílem je zvyšovat společenskou efektivnost výroby, produktivitu práce, zkvalitňovat systém její organizace. Různé formy soutěžení jsou zaměřeny nejen na zvyšování množství vyrobené produkce, ale i na její co možná nejlepší kvalitu s minimalizací nákladů. Socialistické soutěžení rovněž přispívá ke zvyšování podílů pracujících na řízení, stimuluje jejich morální vlastnosti, nutí je zvyšovat si všeobecné vzdělání i odbornou kvalifikaci.

Mezi jednotlivými formami socialistického soutěžení zaujímá zvláštní postavení hnutí brigád socialistické práce (1), které představuje dosud nejvyšší formu socialistického soutěžení. Toto hnutí vzniklo uvnitř nejpokrokovější a nejrevolučnější části pracujících, dělnické třídy, jako výraz její uvědomělosti, iniciativy a aktivity při budování nové společnosti. Brigády, v nichž dělníci navázali na tradice údernického hnutí předválečných a válečných let, poprvé vznikaly v SSSR v souvislosti s úkoly budování materiální základny rozvinutého socialismu. Aktivita sovětských pracujících, jejich opravdový zájem o rozvoj socialistické vlasti, se mocně projevila v novém vlasteneckém hnutí – soutěžení o titul brigáda komunistické práce. Poprvé byla soutěž o tento titul zorganizována mezi pracujícími v depu Moskevského seřazovacího nádraží v roce 1958. Komsomolsko-mládežnický kolektiv dílny na opravy motorových lokomotiv přijal závazky – pracovat, učit se a žít komunisticky. Závazky tohoto kolektivu nezahrnovaly pouze pracovní oblast, to znamená dobře plnit pracovní povinnosti a zvyšovat produktivitu práce. Byly v nich vysloveny i požadavky na vysokou kulturní úroveň pracujících, na vysokou úroveň všeobecného i odborného vzdělání.

Hnutí brigád komunistické práce se postupně rozšiřovalo a nabylo celonárodního charakteru. Stalo se výrazem těsného sepětí mezi řešením úkolů výstavby komunismu a výchovou nového socialistického člověka.

V Československu se soutěžení pracujících jako projev budovatelského úsilí začalo rozvíjet po porážce fašismu v roce 1945, kdy pracující usilovali o obnovu válkou zničeného národního hospodářství. Vzniklo údernické hnutí jako výraz vzájemného soutěžení jednotlivců a kolektivů. V létě 1945 mezi sebou začaly soutěžit již první závody (vyzyvatel Poldina huť Kladno). Soutěžení se rozrůstalo, (například Národní soutěž měla několik kol).

Revoluční události roku 1948 podnítily pracující, zejména dělníky k široké iniciativě. Akcemi, jako například 30 miliónů pracovních hodin republiky (iniciativa směřující k předčasnému splnění dvouletého plánu), hnutí nadplánů, Národní směna vítězství dne 21. března 1948, vyjadřovala dělnická třída svoji podporu politice komunistické strany v boji za uskutečnění ideálů socialismu v Československu. K iniciativě pracujících se připojili též rolníci a mládež.

Další rozvoj soutěžení byl spojen s plněním pětiletého plánu výstavby a přestavby národního hospodářství. Byly přijímány stachanovské metody práce a využívány zkušenosti sovětských novátorů.

V následujícím období začaly i u nás vznikat brigády socialistické práce. První takováto brigáda byla ustavena na dole Nosek v Tuchlovicích v prosinci 1958. Kolektivy havířů se rozhodly překonat dosavadní podmínky vnitrozávodního soutěžení, zaměřeného především na plnění pracovních povinností, a řešit všechny problémy uvnitř kolektivu, dbát o to, aby si každý člen zvyšoval nejen odborné, ale i politické znalosti, a aby byl svou uvědomělostí příkladem ostatním. Soutěžící přijali za své heslo: „Socialisticky pracovat, socialisticky žít“, vyjadřující snahu o komplexní pojetí způsobu života a práce.

K hnutím se postupně začaly hlásit další kolektivy pracujících. Široký rozvoj této aktivity si po určité době vynutil vydání závazných norem, jimiž se mají brigády řídit. Předsednictvo ÚRO vydalo proto v lednu 1959 *Hlavní zásady pro rozvoj BSP*, z nichž nejdůležitější byly:

- Titul brigáda socialistické práce lze získat soutěžením. Předpokladem je, že kolektiv uzavře socialistický závazek, který bude rovnoměrně plnit. Brigády nesoutěží mezi sebou, každá usiluje o co nejlepší plnění svého závazku a svoje zkušenosti rozšiřuje na všechny pracující svého závodu.

- Závazek musí být zaměřen na dosažení efektivnosti výroby, na zvýšení politického uvědomění a upevňování socialistické morálky uvnitř kolektivu.
- Kolektiv se bude snažit zvyšovat produktivitu práce, zavádět novou, progresivní techniku a technologii do výroby. Bude využívat zlepšovacích návrhů, upevňovat pracovní disciplínu a dodržovat normy bezpečnosti práce.
- Každý člen kolektivu si bude zvyšovat podle potřeby kolektivu svoji kvalifikaci.
- Závazek bude též zaměřen na růst politické uvědomělosti jednotlivých členů, na upevňování soudružských vztahů uvnitř kolektivu. V závazku bude třeba též zakotvit formy předávání zkušeností ostatním pracujícím.

Hlavní zásady dále vymezovaly, kdo a za jakých okolností může udělit kolektivu titul brigáda socialistické práce.

Hnutí brigád socialistické práce získalo širokou popularitu a mělo masový charakter. Do roku 1961 se do soutěže o titul BSP zapojilo zhruba 40 tisíc kolektivů s více než 300 tisíci členů, z nichž 2500 kolektivů bylo v té době již nositelem čestného názvu *Brigáda socialistické práce*.

V květnu 1961 přijalo předsednictvo ÚRO usnesení, jímž bylo hnutí brigád socialistické práce rozšířeno na dílny a provozy, a byl zřízen čestný titul průkopník socialistické práce pro jednotlivce. Za další tři roky se hnutí rozšířilo na celé závody a podniky.⁽¹⁾

V roce 1964, kdy se sešla II. celostátní konference brigád socialistické práce, bylo do hnutí zapojeno téměř 90 tisíc kolektivů, z nichž třetina měla právo užívat titul *Brigáda socialistické práce*.

Velký početní rozmach byl provázen určitými negativními rysy, zejména formalismem a stagnací v činnosti brigád. Na II. celostátní konferenci brigád byly tyto otázky řešeny, a byly hledány cesty k nápravě. Byly kritizovány zejména odpovědné odborové orgány, které nedůsledně uplatňovaly své vlastní zásady. Na základě kritiky byla přijata opatření k rozvoji iniciativy, v nichž byl kladen důraz na činnost odborů v závodech a byly na ně přeneseny pravomoci dosud soustředěné ve vyšších orgánech. Tato opatření nepřinesla výrazné zlepšení situace. V červnu 1967 proto došlo k úpravám, podle nichž je titul BSP propůjčován kolektivu pouze na jeden rok. Po roce je činnost brigády zhodnocena a závodní výbory ROH rozhodnou, zda čestný titul brigádě přísluší i nadále.

V šedesátých letech, v souvislosti s krizovým vývojem ve straně a společnosti, byla podceněna iniciativa pracujících. Tento fakt měl výrazný vliv na činnost brigád socialistické práce. Většina jich přestala existovat. Některé pokračovaly v práci i v tomto období, byly však uzavřeny do sebe a neměly velký vliv na dění v závodech.

Po stagnaci v letech 1968–1969 rozvinuly brigády počátkem sedmdesátých let znovu svoji činnost. Jednak byly obnoveny v továrnách a institucích, kde měly již svoji tradici, jednak vznikaly nové v podnicích, kde dříve neexistovaly. Hnutí se rozvíjelo v nových podmínkách a současně navázalo na dobré zkušenosti z minulosti. Tato situace vyžadovala úpravu závazných norem. Proto byly v roce 1971 vydány nové *Zásady pro činnost brigád, průkopníků, dílen provozů a podniků socialistické práce*.

XIV. sjezd KSČ zhodnotil vývoj výstavby socialismu v ČSSR a vytyčil generální linii budování rozvinuté socialistické společnosti. Vsoce ocenil pracovní iniciativu dělníků, družstevních rolníků a inteligence jako výraz podpory úsilí strany o vyřešení tehdejší složité politické, ekonomické a ideologické situace. Masové zapojování do hnutí brigád socialistické práce bylo významnou součástí této iniciativy. Jestliže v roce 1970 bylo do hnutí zapojeno více než 33 tisíc kolektivů, z toho více než 19 tisíc kolektivů bylo nositeli čestného názvu *Brigáda socialistické práce*, v roce 1975 bylo do soutěže zapojeno již více než 148 tisíc kolektivů, z nichž bylo 62 tisíc nositeli čestného názvu. Rozvoj hnutí BSP pokračoval i v následujících letech a v roce 1981 měly BSP v Československu celkem 2 825 161 členů, kteří pracovali v 208 308 kolektivech.

Náročné úkoly budování rozvinuté socialistické společnosti při realizaci hospodářského a sociálního programu 7. pětiletky vytyčil XVI. sjezd KSČ. V podmínkách intenzifikace československého národního hospodářství byl přijat v červenci 1981 dokument: *Zásady vlády ČSSR a ÚRO pro rozvoj, kontrolu, hodnocení a oceňování hnutí brigád socialistické práce*, který směřuje ke zdokonalení činnosti brigád socialistické práce. „V zásadách se ponechává vše, co se osvědčilo. Nově se konkréti-

(1) Hnutí brigád socialistické práce je analogické s hnutím brigád komunistické práce v Sovětském svazu.

zuji úkoly, které vyplývají pro hnutí brigád a pro orgány a organizace, které řídí a organizují jeho rozvoj ze závěrů XVI. sjezdu KSČ, ze Souboru opatření ke zdokonalení řízení tak, aby hnutí BSP výrazněji plnilo své revoluční poslání“ [1981: 16].

Kolektivy BSP se musí orientovat nejen na plnění pracovních povinností, ale i na zvyšování produktivity práce, na práci efektivní a kvalitní. Musí zavádět pokrokové, novátorské metody práce, využívat nejnovější poznatky vědy i zlepšovací a racionalizační návrhy a vynálezy, plně využívat všechny svěřené stroje a mechanismy. Uvnitř kolektivu mají členové důsledně uplatňovat socialistický princip „každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“, být příkladem v práci ostatním, netrpět narušováním pracovní kázně a disciplíny, plně využívat pracovní dobu, podílet se na zprogresívňování výkonových norem a norem spotřeby materiálu.

Každý člen brigády musí pomáhat při zlepšování pracovního prostředí, zejména dbát kultury a hygieny práce. BSP se jako celek aktivně účastní veřejného života. Kolektiv vede své členy k prohlubování znalostí politiky KSČ, k tomu, aby se aktivně podíleli na její realizaci, podněcuje u členů politickou angažovanost nejen na pracovišti, ale i mimo ně.

BSP vychovává svoje členy, formuje u nich základní hodnoty a rysy socialistického člověka. Pozornost je třeba věnovat výchově nového pokolení dělnické třídy. Uvnitř kolektivu je třeba vytvářet atmosféru tvůrčí soudružské spolupráce a porozumění. Brigáda pomáhá svým členům řešit obtížné životní problémy. Bojuje proti negativním jevům ve společnosti; nezodpovědnosti, úplatkářství a příživnictví. Členové brigád si soustavně rozšiřují politické znalosti v různých formách školení a politického vzdělávání, účastní se jak pasívně, tak i aktivně různých politických a veřejně prospěšných akcí.

Každý člen BSP je povinen zvyšovat si odbornou kvalifikaci (tak, aby odpovídala jím vykonávané práci, ale také, aby zvládl více profesí) i všeobecnou vzdělanostní úroveň. Součástí socialistického způsobu života, který se snaží BSP naplňovat, je též zájem o kulturu a umění, péče o dobrou fyzickou a duševní kondici členů.

Brigády socialistické práce podporují upevňování přátelství se Sovětským svazem a ostatními socialistickými zeměmi, bojují za mír a práva pracujících na celém světě.

Dosavadní zkušenosti a praxe prokázaly, že BSP mají rysy skutečně socialistického kolektivu, který je schopen spojovat individuální zájmy jednotlivců se zájmy celospolečenskými v konkrétní práci a při výchově lidí. Zároveň se potvrdilo, že v této fázi vývoje společnosti, po odstranění třídních antagonismů, které s sebou nese soukromé vlastnictví výrobních prostředků, se může ve společnosti princip kolektivismu plně uplatnit.

Pro rozvinutý socialismus je charakteristický celistvý systém různotvárných kolektivů, které odpovídají konkrétním druhům činnosti. Základní místo v tomto systému patří pracovním kolektivům, které působí v oblasti pro společnost nejdůležitější, v oblasti práce. Právě jejich prostřednictvím se převážná většina práce-schopného obyvatelstva zapojuje do procesu společenské práce a v tomto procesu do pracovních, sociálně ekonomických a jiných vzájemných vztahů celé společnosti.

Zkoumání problematiky organizovaných forem iniciativy pracujících bylo součástí sociologického výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech*, který se zaměřil na zkoumání kolektivů dělníků tří průmyslových závodů. Nejmasovější organizovanou formou iniciativy pracujících bylo hnutí brigád socialistické práce, na které se proto výzkum podrobněji soustředil. Ve zkoumaném souboru bylo 50 % členů BSP. Hnutí BSP bylo respondenty hodnoceno z těchto hledisek: podle významu pro rozvoj národního hospodářství, podle jeho přínosu k uspokojení a radosti z práce, ke zlepšování vztahů mezi lidmi a upevňování kolektivu, k dosažení vyšších odměn a jiných výhod.

Informace získané výzkumem ukazují, že členové BSP hodnotí hnutí pozitivněji, a to především z hlediska jeho přínosu k upevnění kolektivu, a ke zlepšování vztahů mezi lidmi (ve výzkumu 60 % kladných odpovědí). V souvislosti s hodnocením přínosu BSP k vyššímu uspokojení z práce a přínosu k rozvoji národního hospodářství se objevují názory rozpornější. Dělníci nezapojení do hnutí BSP pak někdy považují hnutí BSP za prostředek získávání vyšších odměn a dalších výhod.

Tyto výsledky svědčí o nutnosti neustálého zkvalitňování činnosti brigád a výchovy dělníků ke správnému chápání jejich místa a významu v socialistickém výrobním procesu. Hnutí brigád socialistické práce představuje správnou a životaschopnou formu iniciativy pracujících, nutnou i v další etapě budování rozvinutého socialismu, kdy dojde k dalšímu posílení postavení pracovního kolektivu ve společnosti. Jak zdůraznil ve svém vystoupení na X. všeodborovém sjezdu generální tajemník ÚV

KSC s. Husák, „má socialistické soutěžení právě v současné době mimořádný ekonomický, ale i politický a morální význam“ [Rudé právo 1982].

Naděžda Kravarová

Literatura

Dělnická třída v průmyslových závodech. Praha, ÚFS ČSAV 1980.

Himal, J. a kol.: *Nositelé revolučních tradic.* Praha, Práce 1979.

Huláková, M.: *O socialistické práci a socialistickém životě.* Nová mysl 1964, č. 4.

Huláková, M.: *Technika a kulturní revoluce v Brigádách socialistické práce.* Nová mysl 1961, č. 3.

Jašík, L.: *Revoluční poslání BSP.* Život strany 1981, č. 21.

Kadlecová, M.: *Zálohy brigád socialistické práce.* Praha, Práce 1980.

Krumpl, J.: *Aktuální problémy hnutí za socialistický vztah k práci.* Odborář 1966, č. 18.

Krumpl, J.: *Brigády socialistické práce.* Praha, Práce 1973.

Krumpl, J.: *Co je to brigáda socialistické práce.* Odborář 1966, č. 5.

Krumpl, J. — Motl, J.: *Sociologický průzkum.* Praha, ÚRO EO 1976.

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 26. Praha, SNPL 1956.

Projev soudruha G. Husáka na X. všeodborovém sjezdu. Rudé právo 1982, 16. IV.

Provazník, J. — Vlasák, F.: *Socialistické soutěžení v ČSSR.* Praha, Práce 1960.

Rudé právo 1982, 16. IV.

Zásady vlády ČSSR a ÚRO pro rozvoj, kontrolu, hodnocení a oceňování hnutí brigád socialistické práce. Zpravodaj ROH 1981, č. 5.

Z činnosti problémových komisí mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí

Ve dnech od 22. do 25. června 1982 se v Praze souběžně uskutečnilo zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu* a zasedání pracovní skupiny *Vzdělání a sociální mobilita* 3. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*.

Na obou zasedáních byly v souladu s předchozími koordinačními dohodami projednávány aktuální politicko-ideologické souvislosti a otevřené teoreticko-metodologické otázky sociologického zkoumání dělnické třídy v sociální struktuře socialistické společnosti, z nichž některé jsou též tématem tohoto čísla Sociologického časopisu.

Zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* se zúčastnili:

za BLR — V. Ivanov, Sofijská univerzita

za MLR — F. Kovacs, Maďarská akademie věd, S. Benedek, Ústav dělnického hnutí při ÚV MSDS,

za NDR — W. Morgenstern, Akademie společenských věd, Berlin, Ústav mezinárodního dělnického hnutí,

za SSSR — L. A. Gordon, Ústav mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR, Moskva,

za ČSSR — M. Huláková, J. Vlácil, J. Večerník, J. Hartl, J. Masnerová, V. Kuchařová, J. Šanderová, N. Kravarová, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV.

Zasedání pracovní skupiny *Vzdělání a sociální mobilita* se zúčastnili:

za BLR — M. Stefanov, K. Gospodinov, Ústav vědeckých výzkumů mládeže, Sofia,

za NDR — M. Nickel, Akademie pedagogických věd, Berlin,

za PLR — Z. Sufin, Ústav filozofie a sociologie PAV, Varšava

za SSSR — F. R. Filippov, G. A. Slesarev, V. Malova, J. D. Igitchanjan, Ústav sociologických výzkumů AV SSSR, Moskva,

za ČSSR — A. Matějovský, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, D. Holda, J. Munk, Ústav marxismu-leninismu University Karlovy, B. Bodnářová, L. Macháček, F. Tašký, Ústav pro filozofii a sociologii SAV.

Jednání obou pracovních skupin bylo zahájeno společnou vědeckou konferencí *Dělnická třída a vzdělání v socialistické společnosti* uspořádanou Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV a Ústavem marxismu-leninismu University Karlovy.

Na vědecké konferenci byly proneseny nebo předloženy následující referáty a vystoupení:

- M. Huláková: *Dělnická třída a vědeckotechnická revoluce v podmínkách kapitalismu a socialismu*
F. R. Filippov: *Sociální důsledky růstu úrovně vzdělání dělnické třídy v podmínkách rozvinutého socialismu*
V. Ivanov: *Sociální aktivita dělnické třídy*
L. Macháček: *Sociálně profesní orientace mládeže v ČSSR*
L. A. Gordon: *Metodologické problémy výzkumu úrovně vzdělání dělnické třídy*
Z. Sufin: *Objektivní podmínky a subjektivní faktory ve zvyšování úrovně vzdělání*
G. A. Slesarev: *Formování mladého pokolení dělnické třídy SSSR v systému profesionálně technického vzdělání*
A. Matějovský, J. Munk: *Vzdělání v procesu výstavby socialismu v ČSSR*

Účastníci konference vysoce hodnotili iniciativu československých organizátorů, kteří připravili společné setkání dvou pracovních skupin 3. a 5. problémové komise. Ocenili takto koordinované zasedání jako velmi plodné a užitečné pro integraci společného úsilí, které je zaměřeno na řešení závažných problémů v oblasti rozvoje dělnické třídy a sociální struktury socialistické společnosti. Byl přijat návrh československé strany na vydání sborníku referátů z vědecké konference v ruském jazyce v ČSSR.

Společná konference pracovních skupin různých problémových komisí vlastně poprvé v historii této formy mnohostranné spolupráce umožnila výměnu poznatků, zkušeností i komparaci používaných metodologických i metodických postupů při zajišťování výzkumných programů, které mají i obsahově řadu styčných bodů.

Jednání naznačilo i některé možnosti zefektivnění dosavadních způsobů mezinárodní spolupráce sociologů socialistických zemí a účastníci se shodli na tom, že v dalších plánech spolupráce je třeba tyto možnosti brát v úvahu.

Největší přínos ovšem představoval vlastní obsah konference. Referující i další účastníci, kteří vystoupili v živé diskusi, zdůrazňovali nezbytnost sociologické analýzy jevů a procesů, které přináší růst vzdělání, kvalifikace a obecně pak růst sociální aktivity dělnické třídy v současných podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti. Jednání se vyznačovalo otevřeností, soudružskou kritičností a — ve srovnání s obdobnými setkáními v minulosti — i zvýšenou náročností, s níž byly posuzovány dosavadní výsledky výzkumné práce.

Na zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* byly posouzeny dosavadní výsledky vědecké činnosti zúčastněných národních částí 5. problémové komise. Členové skupiny s uspokojením konstatovali, že mimo jiné právě z jejich řad, v souvislosti s plněním plánovaných úkolů problémové komise, vyšel autorský příspěvek M. Hulákové a J. Večerníka *Rabočij klass ČSSR: genezis, dynamika, perspektivy* v publikaci *Razvitiye rabočego klassa v socialističeskom obščestve*, poctěné mezinárodní cenou na zasedání vicepresidentů akademií věd socialistických zemí na úseku společenských věd v Berlíně v květnu 1982.

V průběhu jednání byly upřesněny plány práce komise do konce roku 1985.

Hlavní příspěvky předložené na zasedání pracovní skupiny jsou v souladu s přijatým návrhem československé části problémové komise publikovány v tomto monografickém čísle Sociologického časopisu.

Členové pracovní skupiny prodiskutovali tematický návrh na zpracování mezinárodní monografie *Dělnická třída zemí socialistického společenství; tendence a perspektivy rozvoje a uplatnění její vedoucí úlohy*, který připravila československá část problémové komise. Podrobně byla projednána koncepce práce a stanoven postup dalšího rozpracování navržených problémových okruhů.

V rámci problematiky ekonomické aktivity dělnické třídy se připravovaná monografie zaměří především na zdůraznění objektivně nového postavení dělnické třídy, která stojí v centru nezbytných intenzifikačních procesů charakterizujících současnou a nadcházející etapu rozvoje socialistických ekonomik.

V rámci problematiky reprodukce dělnické třídy autoři zdůrazní zejména její objektivní a subjektivní aspekty, které se rozvíjejí jak v kontinuitě vůči minulosti, tak tvorbou nových charakteristik. Reprodukce dělnické třídy je nutně i reprodukci socialistických výrobních vztahů, a to nejen kvantitativně, ale především kvalitativně. Proto také nová etapa jejich rozvoje klade vyšší požadavky na kvalitu složení dělnické třídy, pokud jde o její odbornou a politickou připravenost i úroveň její všeobecné kultury. V úvahu je rovněž třeba vzít novou skutečnost, že dělnická tří-

da socialistických zemí je z hlediska sociálních aspektů reprodukce značně stabilizovanou společenskou skupinou.

Při zkoumání hodnotového světa dělnické třídy autoři ukáží pevné propojení tradičních dělnických hodnot s ideály socialismu, které představují základnu aktivizace subjektivního faktoru výroby, nabývacího neustále na významu. Proto je třeba zkoumat aspekty vědomí jak v souvislosti s jednotlivými procesy, tak v relativní autonomii při zdůraznění jejich vzájemné provázanosti a integrace.

V rámci problematiky společenských aktivit dělnické třídy pak bude analyzována její mnohostranná účast na řízení výroby a společnosti v politické, hospodářské, sociální a kulturní oblasti.

Účastníci zasedání se shodli v tom, že monografie bude tyto problémové okruhy rozebírat jednak v obecné části, pod zorným úhlem budoucnosti dělnické třídy, zákonitostí intenzifikace výroby a rozvoje této třídy, dialektiky internacionálního a národního v jejím rozvoji a případných dalších hledisek, jednak v části věnované specifickým tendencím rozvoje dělnické třídy v jednotlivých zúčastněných zemích.

Československá část problémové komise, která je současně koordinátorem pracovní skupiny, byla účastníky zasedání pověřena průběžným zabezpečováním podmínek pro redakční práci na této monografii.

Na závěr zasedání se účastníci usnesli, že

- československá část problémové komise zabezpečí průběžně podmínky pro redakční práci na monografii tak, aby její první varianta mohla být předložena do konce r. 1983 a konečná verze pro odevzdání do nakladatelství podle pětiletého plánu problémové komise v 2. polovině roku 1984;
- na jednání pracovní skupiny v Sofii bude stanoven redakční kolektiv a upřesněna dělba práce na jednotlivých kapitolách monografie.

Na zasedání pracovní skupiny *Vzdělání a sociální mobilita* byly posouzeny výsledky práce dosažené v jednotlivých zemích a upřesněny plány práce na období do konce roku 1985.

Účastníci zasedání vysoce ocenili práci členů mezinárodního autorského kolektivu a koordinační a redakční rady, kteří připravili k vydání mezinárodní kolektivní monografii *Mládež a vysokoškolské vzdělání*. Ústav výzkumu mládeže v Sofii zabezpečil vydání této monografie v anglickém jazyce v termínu, který ji umožnil předložit na X. Světovém sociologickém kongresu v Mexiku. Byla prodiskutována a schválena první varianta struktury rozšířeného vydání této monografie, které připravuje autorský kolektiv. Pracovní skupina požádala Ústav sociologických výzkumů AV SSSR o zajištění redakční práce na rozšířeném vydání monografie.

V souladu s plánem pracovní skupiny se uskutečnila diskuse k otázce vydání společné monografie *Sociální mobilita v socialistických zemích*. Bylo dosaženo dohody v tom, že první část publikace se bude týkat teoretických a metodologických problémů; druhá bude obsahovat konkrétní výsledky výzkumů v zemích, které se zúčastní přípravy monografie.

Všichni účastníci zasedání podpořili návrh bulharské delegace na opakování výzkumu *Vliv vysokoškolského vzdělání na vývoj a reprodukci sociální struktury socialistické společnosti* a dohodli se na tom, že projednají možnost jeho realizace s vedením svých ústavů v každé zúčastněné zemi.

V průběhu zasedání se uskutečnil „kulatý stůl“ na téma *Aktuální problémy pracující mládeže v socialistických zemích*, jehož se zúčastnili představitelé jednotlivých zemí v pracovní skupině *Vzdělání a sociální mobilita* a pracovníci Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV.

Na společném závěrečném setkání obou pracovních skupin vyjádřili zahraniční účastníci poděkování československým organizátorům konference za obsahovou přípravu a zajištění úspěšného průběhu konference i zasedání obou skupin. Všichni se shodli v tom, že výsledky jednání vytvořili příznivé podmínky pro splnění náročných plánovaných úkolů těchto skupin v dalším období jejich činnosti.

Antonín Matějovský
Jan Vlášil

Udělení cen ČSAV

Prezídia Akademie věd SSSR a Československé akademie věd udělila u příležitosti 65. výročí VŘSR společnou cenu monografii *Socialismus a věda*, vydané v Moskvě v r. 1981. V současné době vychází v nakladatelství Academia v češtině a angličtině.

Publikace je významným příspěvkem ke komplexní marxisticko-leninské analýze vědy, jejího poslání a sociálních funkcí. Je výsledkem mnohaleté společné práce početného výzkumného kolektivu československých a sovětských vědců vedených členem korespondentem AV SSSR S. R. Mikulinským a akademikem R. Richtou. Z československých vědců se na práci podíleli: doc. PhDr. K. Berka, DrSc., PhDr. Z. Javůrek, CSc., ing. J. Jirásek, CSc., ing. K. Müller, CSc., PhDr. M. Pittner, CSc., PhDr. S. Provazník, CSc. a člen korespondent ČSAV J. Zelený z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha, a prof. PhDr. J. Janoušek, CSc. z filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha.

Prezídium Československé akademie věd udělilo cenu ČSAV práci F. Kutta a kol. *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*, vydané v Praze v roce 1980. V práci jsou shrnuty výzkumné výsledky mezinárodní vědeckovýzkumné skupiny *Sociální plánování a prognózování*, výsledky hlavního úkolu VIII-2-5 státního plánu základního výzkumu z let 1976–1980 a praktické zkušenosti se zaváděním sociálního plánování a programování v ČSSR.

Podílelo se na ní 40 autorů z ČSAV, výzkumných ústavů, vysokých škol a řídicí sféry. Na konečné podobě publikace má významný podíl redakční rada, vedená dr. ing. F. Kuttou, DrSc. Jejími dalšími členy byli doc. ing. Z. Dráb, CSc., dr. M. Illner, ing. V. Pernica z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha, člen korespondent J. Kohout z Vysoké školy ekonomické, Praha, doc. ing. J. Mihálik, CSc. z Vysoké školy ekonomické, Bratislava, ing. M. Nebeský, CSc. z Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, Praha, a pracovníci řídicí sféry prom. ped. L. Bařha z Ústřední rady odborů a H. Šálková z Federálního ministerstva práce a sociálních věcí.

Z obsahu č. 1/1983 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislave

K. Slivka: Marxizmus a Slovensko; *F. Kán*: Materialistické zdôvodnenie a rozvinutie sociológie v Marxovom diele Kapitál; *R. Roško*: Od Marxovho pojmu vládnucej triedy k Leninovej definícii tried; *D. Alijevová*: Problematika sociologického bádania v Nemeckej ideológii; *E. Laišerová*: Formovanie systémovo-štruktúrneho prístupu v Kapitáli K. Marxa; *K. Vida*: Metodologický význam Marxovej „Ankety pro robotníkov“; *S. Valná*: K. Marx o sociálno-ekonomickej kategórii voľný čas; *J. Bielik*: Socializmus a komunizmus v ranných prácach K. Marxa.

Z obsahu č. 1/1983 časopisu

OBŠČESTVENNYJE NAUKI,

vydávaného Akademií vied SSSR v Moskve

L. Iljičev: Světonázorová a metodologická funkce materialistické dialektiky; *V. Chajnrichs*: Materiálně technická základna socialismu a socialistický způsob života; *V. Kudrjavcev*: Právní chování a právní regulace; *Ž. Toščenko*: Sociální projektování (metodologické základy); *V. Danilov-Daniljan* — *A. Ryvkin*: Součinnost plánovací a prognostické činnosti; *V. Fel'zenbaum*: Sociálně ekonomický efekt cílových vědeckotechnických programů; *J. Tichomirov*: Zákon: sociální jev a systém kategorií.

Z obsahu č. 1/1983 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Bulharskou akademií vied v Sofii

Na památku Leonida Iljiče Brežněva: Soustrastný telegram Ústředního výboru Bulharské komunistické strany; Těžká ztráta; Tvůrčí rozvoj a uplatnění marxisticko-leninské teorie: Beseda u kulatého stolu na téma Nové teoretické a praktické přístupy rozpracované soudruhem Todorem Živkovem po XII. sjezdu Bulharské komunistické strany a úkoly sociologie v Bulharské lidové republice. Problémy sociální psychologie. Recenze.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1982. Číslo vyšlo v lednu 1983.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 18; 1982 (6 issues) DM 91,—.

Содержание № 1/1983

70 лет со дня рождения Густава Гусака. Жизненный юбилей генерального секретаря ЦК КПЧ и президента Чехословацкой социалистической республики	1
Введение к монотематическому номеру, посвященному рабочему классу	3
Гулакова М.: Контексты социально-экономических преобразований рабочего класса	4
СТАТЬИ	
Груза И.: Руководящая роль рабочего класса в социалистическом обществе и социальная определенность его субъекта	11
Форманек М.: За ленинские исходные основы в идеологической борьбе за роль рабочего класса	24
Гордон Л. А. - Клопов Е. В.: Формирование бесклассовой структуры и место рабочего класса в советском обществе	39
Зиг Ф.: Развитие социально-политической активности рабочих в период строительства развитого социалистического общества	50
Летши М. - Моргенитерн В.: Актуальные проблемы изучения развития рабочего класса в ГДР	62
Вечерник И.: Мобильностные аспекты воспроизводства и развития рабочего класса	71
ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ	
Гартл Я.: К вопросам коллективизма рабочего класса	84
Шандерова Я.: Участие промышленных рабочих в управлении производством: некоторые влияния и взаимосвязи	98
РЕЦЕНЗИИ	
Штефанияк М.: Важный труд для современного и будущего читателя: Развитие рабочего класса в социалистическом обществе	110
Гулакова М.: Ф. Зиг, Значение развития политической активности рабочих в процессе формирования социалистического образа жизни (на чеш. яз.)	113
Сак П.: Социальный облик рабочей молодежи	116
Шандера И.: Социология социалистического производственного коллектива	117
СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ	
Кузаржова В.: Исследования рабочих в чехословацкой социологии	121
Махачек Л.: Рабочее происхождение в социологическом исследовании молодежи	127
Краварова Н.: Главные черты развития движения бригад социалистического труда в Чехословакии	132
Матейовски А. - Влачил Я.: Из деятельности проблемных комиссий многостороннего сотрудничества академий наук социалистических стран	136
Присуждение премий ЧСАН	139
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ № 1/1983.	141
Из содержания журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 1/1983	141
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ № 1/1983	141

Table des Matières No. 1/1983

70ème anniversaire de Gustáv Husák, Secrétaire Général du Comité Central du Parti Communiste de Tchécoslovaquie et Président de la République Socialiste Tchécoslovaque	1
Introduction au Numéro monothématique sur la classe ouvrière	3
<i>Huláková M.</i> : Contextes des transformations sociales et économiques de la classe ouvrière	4
ARTICLES	
<i>Hrůza I.</i> : Le rôle dirigeant de la classe ouvrière dans la société socialiste et la détermination sociale de son sujet	11
<i>Formánek M.</i> : Pour une approche léniniste dans la lutte idéologique concernant le rôle de la classe ouvrière	24
<i>Gordon L. A. - Klopov E. V.</i> : Formation de la structure sans classes et la place de la classe ouvrière dans la société soviétique	39
<i>Zich F.</i> : Le développement des activités sociales et politiques des ouvriers dans l'étape de construction de la société socialiste développée	50
<i>Lütsch M. - Morgenstern W.</i> : Problèmes actuels des recherches sur le développement de la classe ouvrière en R. D. A.	62
<i>Věčerník J.</i> : Aspects de mobilité de la reproduction et du développement de la classe ouvrière	71
RECHERCHES EMPIRIQUES	
<i>Hartl J.</i> : Certains aspects du collectivisme de la classe ouvrière	84
<i>Sanderová J.</i> : Participation des ouvriers industriels à la gestion: certaines influences et corrélations	98
COMPTES RENDUS	
<i>Stefaňák M.</i> : Oeuvre importante pour le présent et l'avenir: Развитие рабочего класса в социалистическом обществе (Le développement de la classe ouvrière dans la société socialiste)	111
<i>Huláková M.</i> : F. Zich, Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života (L'importance de l'essor des activités politiques des ouvriers dans le processus de la constitution du mode de vie socialiste)	111
<i>Sak P.</i> : Социальный облик рабочей молодежи (Le profil social de la jeunesse ouvrière)	111
<i>Sandera J.</i> : Социология социалистического производственного коллектива (Sociologie du collectif socialiste de production)	111
RAPPORTS ET INFORMATIONS	
<i>Kuchařová V.</i> : Recherches sur les ouvriers dans la sociologie tchécoslovaque	121
<i>Macháček L.</i> : L'origine ouvrière dans les études sociologiques sur la jeunesse	121
<i>Kravarová N.</i> : Les principaux aspects du développement du mouvement des Brigades du travail socialiste en Tchécoslovaquie	131
<i>Matějovský A. - Vlášil J.</i> : Activités des commissions de problèmes de la coopération multilatérale des académies des sciences des pays socialistes	131
Prix décernés par l'Académie tchécoslovaque des sciences	141
Du contenu de la revue SOCIOLOGIA No. 1/1983.	141
Du contenu de la revue ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 1/1983	141
Du contenu de la revue СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ № 1/1983	141

Contents No. 1/1983

70th Anniversary of Gustáv Husák, the Secretary General of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia and the President of the Czechoslovak Socialist Republic	1
Introduction to the Monothematic Issue on Working Class	3
<i>Huláková M.</i> : Contexts of Socio-Economic Transformations of the Working Class	4
STUDIES	
<i>Hrůza I.</i> : The Leading Role of the Working Class in Socialist Society and the Social Determination of Its Subject	11
<i>Formánek M.</i> : The Leninist Principles in the Ideological Struggle Concerning the Role of the Working Class	24
<i>Gordon L. A. - Klopov E. V.</i> : The Formation of Classless Structure and the Position of the Working Class in Soviet Society	39
<i>Zich F.</i> : The Promotion of Workers' Socio-Political Activity in the Stage of the Construction of Advanced Socialist Society	50
<i>Lötsch M. - Morgenstern W.</i> : Topical Problems Concerning Studies of the Development of the Working Class in the German Democratic Republic	62
<i>Večerník J.</i> : The Mobility Aspects of the Reproduction and Development of the Working Class	71
FROM EMPIRICAL RESEARCH	
<i>Hartl J.</i> : On the Question of Collectivism of the Working Class	84
<i>Šanderová J.</i> : Participation of Industrial Workers in Production Management: Some Influences and Correlations	98
REVIEWS	
<i>Štefaňák M.</i> : A Major Work for the Present and Future: Развитие рабочего класса в социалистическом обществе (Development of the Working Class in the Socialist Society)	110
<i>Huláková M.</i> : F. Zich, Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života (The Importance of the Promotion of Workers' Political Activity in the Process of the Shaping of the Socialist Way of Life)	113
<i>Sak P.</i> : Социальный облик рабочей молодежи (The Social Character of Working Youth)	116
<i>Šandera J.</i> : Социология социалистического производственного коллектива (The Sociology of the Socialist Production Collective)	117
NEWS AND INFORMATION	
<i>Kuchařová V.</i> : Research Projects on the Working Class in Czechoslovak Sociology	121
<i>Macháček L.</i> : The Working Class Background in the Sociological Research of Youth	127
<i>Kravarová N.</i> : The Main Features of the Movement of Socialist Labour Brigades in Czechoslovakia	132
<i>Matějovský A. - Vlčil J.</i> : From Activities of the Multilateral Cooperation Problem Commission of the Academies of Sciences in the Socialist Countries	136
Prices Awarded by the Czechoslovak Academy of Sciences	139
From the Contents of the Journal SOCIOLOGIA No. 1/1983	141
From the Contents of the Journal ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ No. 1/1983	141
From the Contents of the Journal СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ 1/1983	141

Inhalt Nr. 1/1983

Gustáv Husáks 70. Geburtstag, Lebensjubiläum des Generalsekretärs des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei und des Präsidenten der Tschechoslowakischen sozialistischen Republik	1
Zur Einleitung zum monothematischen Nummer über der Arbeiterklasse	3
Huláková M.: Die Kontexte der sozialen und wirtschaftlichen Umwandlungen der Arbeiterklasse	4
ABHANDLUNGEN	
Hrůza I.: Die leitende Rolle der Arbeiterklasse in der sozialistischen Gesellschaft und die soziale Determination ihres Subjekts	11
Formánek M.: Für die leninistischen Auswege im ideologischen Kampf für die Rolle der Arbeiterklasse	24
Gordon L. A. - Klopov E. V.: Die Formierung der klassenlosen Struktur und die Stelle der Arbeiterklasse in der sowjetischen Gesellschaft	39
Zich F.: Die Entwicklung der sozialen und politischen Tätigkeit der Arbeiter in der Zeit des Aufbaus der entwickelten sozialistischen Gesellschaft	50
Lötsch M. - Morgenstern W.: Die aktuelle Probleme der Forschung über der Entwicklung der Arbeiterklasse in der DDR	62
Večerník J.: Die Mobilitätsaspekten der Reproduktion und der Entwicklung der Arbeiterklasse	71
AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN	
Hartl J.: Einige Probleme des Kollektivismus der Arbeiterklasse	84
Sanderová J.: Die Teilnahme der Industriearbeiter an der Produktionleitung: einige Einflüsse und Zusammenhänge	98
REZENSIONEN	
Stefaňák M.: Ein wichtiges Werk für die Gegenwart und die Zukunft: Развитие рабочего класса в социалистическом обществе (Die Entwicklung der Arbeiterklasse in der sozialistischen Gesellschaft)	110
Huláková M.: F. Zich, Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života (Die Bedeutung der Entwicklung der politischen Aktivität der Arbeiter im Prozess der Formierung der sozialistischen Lebensweise)	113
Sak P.: Социальный облик рабочей молодежи (Das Sozialprofil der Arbeiterjugend)	116
Sandera J.: Социология социалистического производственного коллектива (Soziologie des sozialistischen Produktionskollektivs)	117
NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN	
Kuchařová V.: Die Forschungen über den Arbeitern in der tschechoslowakischen Soziologie	121
Macháček L.: Der Arbeiterursprung in der soziologischen Forschung über der Jugend	127
Kravarová N.: Die Hauptzüge der Entwicklung der Brigaden der sozialistischen Arbeit in der Tschechoslowakei	132
Matějovský A. - Vlášil J.: Aus der Tätigkeit der Problemkommissionen der vielseitigen Zusammenarbeit zwischen den Wissenschaftsakademie der sozialistischen Länder	136
Verleihung der Preise der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften	139
Aus dem Inhalt der Zeitschrift SOCIOLOGIA Nr. 1/1983	141
Aus dem Inhalt der Zeitschrift ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ Nr. 1/1983	141
Aus dem Inhalt der Zeitschrift СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ Nr. 1/1983	141